CIVITAS

...TILE PUTERII

Niccolò Machiavelli
Frederic II • Benito Mussolini

INSTITUTUL EUROPEAN

Colecția

CIVITAS

2

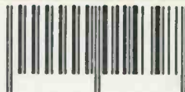
Niccolò Machiavelli, *Il Principe*, 1532
Niccolò Machiavelli, *Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio*, 1532
Frederic II, *Anti-Machiavel*, 1740
Benito Mussolini, *Prélude*, 1929

I S B N 973-586-020-1

PRINTED IN ROMANIA

MĂŞTILE PUTERII

Ediţie îngrijită şi prefaţată de Elvira SOROHAN
Traducere din italiană de Nina FAÇON
Traducere din franceză de Lăcrămioara PETRESCU

INSTITUTUL EUROPEAN
1996

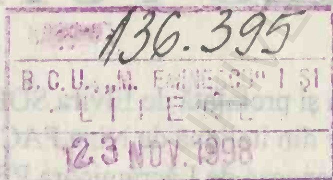

TABLA DE MATERII

Machiavelli după Machiavelli

Tanto nomini nullum par elogium Niccolò Machiavelli obiit anno MDXXVII *

„Mulţumim lui Machiavelli şi scriitorilor din speţa lui, pentru a fi semnalat deschis, fără disimulare, ceea ce oamenii fac de obicei, nu ceea ce ar trebui să facă" [1], scria Francis Bacon. E aceasta o frază prin care se deschide era reabilitării geniului politic al Florenţei, cel care a distrus masca de aparentă moralitate sub care s-a deghizat întotdeauna puterea principilor. Italianul Boccalini, un contemporan al lui Bacon, un antimachiavelic în vorbe şi machiavelic în fapte, în *Izgonirea din Parnas*, rosteşte acoperit acelaşi adevăr în limbajul oblic al alegoriei. El imaginează un Machiavelli acuzat şi adus pe rug şi care, apărîndu-se, uimit, ar spune: „Eu nu ştiu pentru ce vor să mă ardă, pentru a fi scris despre acţiunile obişnuite ale suveranilor după povestirile tuturor istoricilor? Dacă ei nu sînt pedepsiţi pentru ceea ce fac, trebuie să fiu pedepsit eu pentru că am spus-o?" Iar cînd era pe punctul de a fi disculpat, i s-a adus o nouă învinuire: „aceea de a fi pus dinţi de cîine în gura oilor, după care turma nu va mai putea fi păzită de un singur om cu o nuia şi un fluier" [2]. Prea transparentul sens al fabulei l-ar aşeza mai curînd între admiratorii mascaţi ai lui Machiavelli pe acest Boccalini, asasinat la Veneţia de către agenţi secreţi ai regatului spaniol. El pare să fie şi sursa contestatei păreri a lui J.J. Rousseau care, în *Contractul social*, vorbea despre intenţia subversivă a lui Machiavelli de a exoteriza codul puterii, punîndu-l la îndemîna popoarelor. După cum, mai tîrziu, s-a vorbit, îndreptăţit sau nu, despre influenţa lui Machiavelli asupra revoluţiei franceze, numele lui „intrînd în calendarul iacobinilor". Mai înainte, controversatul Machiavelli

* „Nici o laudă n-ar fi pe măsura acestui nume, Niccolò Machiavelli, mort în anul 1527." Epitaf înscris pe mormîntul gînditorului, aflat în biserica Santa Croce, Florenţa.

[1] *Apud* Marc-Monnier, *La Renaissance, de Dante à Luther* (cap. Machiavel), Paris, 1884, p. 346.

[2] *Ibidem*

era făcut vinovat de Reforma religioasă, deşi începuturile ei erau mult anterioare, şi chiar de Noaptea Sf. Bartolomeu. Pierre Bayle, în faimosul său *Dictionnaire critique*(1695), din care s-a alimentat raţionalismul epocii luminilor, rezumînd, ca adversar, cariera bună şi rea a ideilor lui Machiavelli, observa obiectiv că acesta n-a inventat el politica amorală spre a-i învăţa pe principi, ci „principii i-au dictat lui Machiavelli tot ce a scris" [3]. *Principele*, spune el, nu e o găunoasă meditaţie de cabinet, „studiul lumii a fost maestrul lui Machiavelli". Lăudînd sau contestînd cartea, nimic nu i se poate adăuga, nimic nu i se poate lua. Ideile i-au fost dictate lui Machiavelli de istoria trecută şi experienţa prezentă, acea „la verità effettuale", cum spune el despre evenimentul trăit. Istoria conţine în substanţa ei, dintotdeauna, aceste adevăruri. El le-a văzut şi le-a spus. E o certitudine că „Machiavelli n-a minţit, iar în ochii oamenilor acesta este cel mai mare defect al cărţii sale". N-a minţit cînd a afirmat că oamenii politici mint, a spus adevărul despre minciună. Asta a înţeles Napoleon (autor al unor interesante adnotări în marginea*Principelui*) cînd, scriindu-i doamnei de Rémusat, spunea că Metternich, ambiţiosul cititor, în taină, al cărţii florentinului, „este aproape de a fi un om de stat, pentru că minte foarte bine".[4] Detaliile despre posteritatea foarte sinuoasă a cărţii, oricum o posteritate nesperată de autor, deşi sînt atrăgătoare, ar putea fi fastidioase. Ele sînt foarte multe, dar alcătuiesc o partitură ce se cîntă pe două coarde esenţiale şi doar prin apăsare de deget apar nuanţele.

Principele e, aşadar, una dintre cele mai controversate cărţi ale lumii – dacă nu cumva cea mai – cea mai hulită şi mai lăudată, mai mult citată decît citită; totuşi foarte citită. E hulită cu ipocrizie pentru că e prea lucidă şi adevărată. E citată cu necesitate, ca text de valoare perenă, în teoria puterii. E citită interesat de principi, regi, împăraţi, şefi de state şi miniştri ca „alfabet politic" şi „lecţie de tiranie", spre a şti cum să-şi menţină dominaţia, în funcţie de împrejurările şi calităţile personale. Adesea, aceştia au tentat s-o falsifice sau să facă în jurul ei complotul tăcerii, tot după interes. Nu ştim dacă toţi cei care s-au condus după*Principele* au fost oameni mari în istorie. Ştim însă, că din acţiunea istorică a oamenilor mari şi-a extras Machiavelli ideile cărţii sale. În fine, *Principele* e citit, practic dezinteresat, de oamenii de cultură pasionaţi de adevărurile simple şi eterne ale istoriei. Orice s-ar spune, ei, intelectualii, sînt „legiuitorii nerecunoscuţi ai lumii", căutătorii noului în cele vechi. Machiavelli a fost un vîrf între ei. Nobleţea acestei ultime căutări, nevoia aducerii aici şi acum a meditaţiilor florentinului, toate de o francheţe ce poate fi confundată cu violenţa, justifică reeditarea cărţii. Bibliotecile noastre au puţine

---

[3] Vezi C. Antoniade, *Machiavelli*, Bucureşti, 1932, II, p. 79.

[4] Marc-Monnier, op.cit., p. 348. Se ştie că ambasadorul Austriei la Paris a mijlocit căsătoria lui Napoleon cu Maria Luiza de Habsburg, în 1810.

exemplare româneşti ale *Principelui* şi foarte puţine studii solide scrise la noi, dintre care nu se poate reţine decît monografia încă demnă de interes a lui C. Antoniade şi studiul doct al Ninei Façon, care prefaţează ediţia ultimă. Cît priveşte textul *Principelui*, el a fost tradus după o ediţie franceză, în 1927, de Gr. Handoca şi succesiv de Nina Façon în 1943 (sub pseudonimul Sorin Ionescu) şi în 1960[5]. Şi asta în timp ce în Europa secolelor al XVI-lea şi al XVII-lea, textul s-a publicat în 90 de ediţii, în toate limbile.

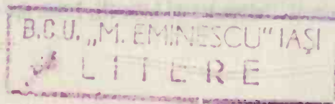
Machiavelli a scris cu aceeaşi pană istorie şi poezie, comedie şi proză, rapoarte diplomatice şi scrisori fascinante prin substanţă şi stil[6]. Dar opusculul (sub 100 de pagini) care a străbătut secolele a fost *Principele*, punctul de convergenţă al operei lui istorico-diplomatice. Aici se concentrează esenţa a încă trei cărţi complementare şi parţial identice ca ideologie şi care se explică prin ea: *Arta războiului, Discursuri asupra primei decade a lui Tit Liviu* şi *Istoriile florentine.*

În ce constă valoarea şi tinereţea *Principelui*? În adevărul despre mecanismele puterii. Şi dacă adevărul nu poate fi imoral într-o societate normală, nici Machiavelli nu e imoral, cum îl acuzaseră adversarii lui şi ai adevărului. Şi nu este astfel, pentru că el n-a făcut decît să contemple eşichierul istoriei şi să extragă scheme de comportament princiar care conduc la succes, fără să omită opusul. Nici amoral nu e întotdeauna autorul vizionar, de vreme ce în paginile cărţii recomandă să se pună frînă actelor de cruzime, corupţiei şi abuzului de putere, mai ales după ce poziţia e cîştigată, iar despotismul apare atunci ca aberant şi primejdios pentru el însuşi. Uneori e ironic şi vorbeşte oblic, foloseşte abilităţi stilistice de o eleganţă rară, dar nu lipsite de transparenţă în spunerea adevărului. Presupunînd că ar exista astăzi, undeva, un alt Machiavelli care ar scrie un nou cod al cuceririi şi păstrării puterii, după ce în istoria secolului nostru s-a făcut experienţa totalitarismului comunist sau de altă culoare, cu metodele numite concentraţionare, cine ar fi vinovat de un asemenea text? Autorul sau istoria? De partea cui ar fi imoralitatea? Şi încă, nu cumva, pe lîngă o astfel de carte, *Principele* ar păli? apărîndu-ne azi ca o doctrină blîndă, deloc cinică, ba chiar umanitară? A trebuit să se consume istoria secolului nostru pentru ca *Principele* să nu mai pară „pernicios" şi „scelerat", cum era

---

[5] Ar mai fi de amintit studiul despre machiavelism al juristului Vl. Boantă (1937) şi studiul lui Al. Balaci (1969). Nu fără pierdere, studiul Ninei Façon, care prefaţează traducerea integrală, din 1960, a *Principelui* trece sub tăcere monografia în 2 volume a lui C. Antoniade. Cenzura? Recent, editura „Minerva" a publicat o retraducere.

[6] Corespondenţa poate constitui un volum aparte, mai ales că s-au păstrat şi scrisorile primite în replică. Relevantă pentru starea lui de spirit este corespondenţa cu Francesco Vettori, pe durata de 15 ani, cu Francesco Guicciardini, Francesco del Nero, Guido Machiavelli, Ludovico Alamani şi cu „o nobilă doamnă".

considerat în însemnările marginale ale cititorului princiar Nicolae Mavrocordat, cel care deschide secolul fanariot al istoriei noastre.

Şi totuşi, *Principele* e încă foarte actual. S-a spus că doctrina lui politică e chiar mai vie astăzi decît în secolul în care a fost scrisă. Nu e un simplu argument exterior pentru actualitate faptul că în 1982 se publicau la Ravenna actele unui colocviu internaţional italo-francez, cu titlul *Machiavelli attuale – Machiavel actuel*[7]. Machiavelli este contemporan cu noi nu atît prin ambiguitatea ideilor sale (cum se spune cu o infinită precauţie într-o prezentare, pe manşeta volumului), cît pentru cutezanţa de a spune adevărul nepedepsit. Dacă, aşa cum se spune, n-ar mai scrie nimeni un anti-Machiavel, nu e pentru că n-ar fi actual, ci pentru că istoria l-a confirmat ca pe nici un alt gînditor politic dintre aceia care au încercat „să reconcilieze individul cu societatea", cu legile ei. La începutul secolului s-a scris o carte construită pe o idee funcţională: permanenţa machiavelismului. Ch. Benoist[8] îşi concepusestudiul, rămas neterminat, în trei părţi: *Machivelismul înaintea lui Machidvelli – Machiavelismullui Machiavelli – Machiavelismul după Machiavelli*. Conceptul de machiavelism se traduce, pentru el, prin „politică realistă". Despărţindu-se de „nulitatea comentariilor" lui Benoist, Guillemain, în studiul lui foarte recent, reţine totuşi ideea permanenţei machiavelismului şi împrumută titlurile, cărora, ce-i drept, le dă semnificaţii numai în interiorul operei florentinului.

E un semn al efectivei libertăţi a cuvîntului faptul că în mari universităţi din lume (Italia, Franţa, America) se predau cursuri speciale în care se comentează doctrina politică dedusă din textele lui Machiavelli. Sigur, există pericolul ca, intrat în mîna didacticienilor, *Principele* să devină fie o carte – piesă de muzeu – fie o sămînţă roditoare. Problemă de context şi calităţi personale, cum ar fi spus secretarul florentin. Dar, o formă de neacceptare e şi răstălmăcirea sau folosirea cărţii ca pretext, spre a pune în evidenţă, prin ricoşeu şi confuzii voite, alte idei. Aşa, Leo Strauss, autorul unei cărţi bizare, *Gînduri despre Machiavelli*, predînd un curs special la Universitatea din Chicago, îi reproşa gînditorului renascentist un anume ateism pe motivul că biblia lui a fost Titus Livius şi nu *Biblia*, iar poporul ales, romanii, scoţîndu-l anti iudeo-creştin. Cum romanii? se întreabă el. Cu aceste false ipoteze, autorul american „cu mult talent, citeşte în Machiavelli ceea ce nu se găseşte în cărţile lui"[9]. Mai mult decît toţi marii vizionari, Machiavelli a fost, pe rînd

---

nobilă doamnă".

[7] *Machiavelli attuale – Machiavel actuel* a cura di Georges Barthouil (sub îngrijirea lui...), Ravenna, 1982. Sînt publicate aici, în italiană şi franceză, lucrările celui de al treilea colocviu de studii italiene ţinut la Avignon.

[8] Ch. Benoist, *Le Machiavélisme avant Machiavel*, Paris, Plon, 1907.

[9] Bernard Guillemain, *Machiavel*, Université de Lille III, 1980, pp. 4-10. Lucrarea provine dintr-o

sau totodată, respins şi revendicat. Gentillet şi Campanella îl acuzau de ateism, Spinoza îl credea un „democrat mascat", jansenistul Scipione de'Ricci îl revendica pentru jansenism, Ferrari pentru patruzecioptism, Croce pentru hegelianism, iar Mussolini şi Colloti mai mult decît Mussolini (în anii '30) pentru fascism[10]. Responsabili de această receptare, pe cît de paradoxală pe atît de incitantă prin ingeniozitate, sînt cei care l-au interpretat mai mult sau mai puţin inteligent, în funcţie de interesele momentului. Oricum, toţi au contribuit la monumentul spiritual închinat lui Machiavelli, chiar şi cei care l-au ars în efigie.

A-l citi astăzi pe Machiavelli fără prejudecăţi, cu o anumită ingenuitate, este calea regală care duce spre acel „aşa cum a fost" fondul gîndirii sale. Să alegem în tăcere ceea ce mai poate să fie activ, dacă el, gînditorul, a fost un metafizician în probleme ce ţin de teoria puterii ca formă a necesităţii în istorie. Această cale regală se deschide cu două chei. Una nu poate deschide fără cealaltă, pentru că Machiavelli a făcut înţeleasă istoria contemporană prin paradigma antică, şi atunci cînd pleda pentru republică, şi atunci cînd construia, examinînd-o prin exemple vechi şi noi, formula despotică a principelui. Maeştrii lui (cheile) au fost Antichitatea şi Dante, cunoscuţi prin lecturi şi apoi experienţa diplomatică de peste un deceniu, făcută ca secretar al republicii florentine şi diplomat al ei în Franţa, Elveţia, Germania. Niciodată nu s-a putut spune că Machiavelli a fost un politician. Dar poate fi recunoscut cel puţin unul virtual în profilul cerebralului, teoretician strălucitor prin inteligenţă şi cultură, nedezminţit în disciplina ideilor şi devotamentul pentru adevăr, cheltuite la fel de generos în funcţia publică şi în cărţi. Acest pasionat iubitor al Italiei sale, pe care o voia unită şi puternică, a fost, cum opera ne-o spune, cel mai puţin machiavelic dintre oameni. El n-a făcut decît să spună adevărul despre atributele puterii durabile, menţinută prin mijloacele de el reactualizate şi pe care posteritatea le-a numit machiavelice, după numele celui care le-a formulat, fără să le practice el însuşi. El n-a fost machiavelic, nu pentru că n-ar fi ştiut să fie, ci pentru că n-a fost pus în situaţia (princiară) de a fi astfel. Cititorul inteligent de astăzi, capabil să distingă nuanţele, nu mai poate confunda numele autorului cu o concepţie dedusă de el din opera istoriei. Oricît de limitat cititorul şi oricît de răuvoitoare lectura, Machiavelli nu poate fi asimilat, el însuşi, cu absolutismul. El n-a făcut decît să scrie despre absolutism ca realitate a puterii („verità effettuale"). După reabilitarea simplu motivată de Fr. Bacon, cei care îl aşezau pe banca acuzării au fost din ce în ce în ce mai puţini. Au fost încă şi mai puţini după publicarea eseului *Machiavel*, scris de Macaulay (1827, în plină epocă victoriană) şi mai ales după analiza lucidă făcută de Ernst Cassirer în *Mitul statului* (1945). Într-una din cele mai durabile

---

teză de doctorat condusă de Raymond Aron, el însuşi autor al unei prefeţe la *Principele*, Paris, 1983.

sinteze asupra locului său în Renaşterea florentină de la sfîrşitul Quattrocento-ului şi începutul Cinquecento-ului, ne atrage atenţia o butadă pe care C. Antoniade a ales-o ca frază emblematică a monografiei sale despre Machiavelli: „Dacă ar fi cineva care în cărţile sale şi în viaţa sa să se arate cu desăvîrşire opus faţă de ceea ce în mod obişnuit se numeşte machiavelic, acesta a fost Machiavelli”[11]. Avea un singur contemporan care putea să-l concureze, cum s-a şi întîmplat, în scrierea istoriei, dar nu şi în pătrunderea mecanismelor ei: Guicciardini. Corespondenţa lor e foarte instructivă pentru vederile largi, replicile scăpărătoare şi, de aceea memorabile, dar foarte rece, doar cordială. În timp ce corespondenţa cu Francesco Vettori e a unor prieteni de cale lungă, care-şi răspundeau în aceeaşi zi cînd primeau epistola celuilalt. Numai lectura acestor bijuterii epistolare poate să ne spună ce semnificaţie au avut ele pentru Machiavelli, cel izgonit din cetate, retras la San Casciano.

Machiavelli a asimilat istoria antică prin Tacit şi Titus Livius. Prin cel de-al doilea ascultă şi lecţia înţelepciunii greceşti, în măsura în care *Istoriile romane* filtrau date şi mai ales fondul de cugetare cuprins în *Istoria* lui Polibiu, grecul arcadian care trăise ca ostatec la Roma, mai bine de un deceniu, după anul 168 î.e.n. Despre influenţa lui Polibiu vorbise, cel dintîi, Giambattista Vico, în *Ştiinţa nouă*, fără să precizeze intermediarul, întrucît nu sînt semne că Machiavelli ar fi ştiut greaca. După ce trecuse prin cărţi, experienţa de om al cetăţii va fi decisivă pentru el, un fel de catalizator al ideilor despre stat, de o luciditate care elimină orice urmă de utopie. Observatorul sagace al vieţii politice se va bucura de preţuirea contemporanilor şi după pierderea poziţiei de secretar al Florenţei. Şi el era mîndru de această consideraţie, cum se vede din corespondenţa cu unul dintre fiii săi.

Machiavelli n-a strălucit ca literat. Poeziile lui mai pot atrage prin idei şi nu prin formă, cum de exemplu poema *L'asino d'oro*. Dintre comedii se mai joacă *La Mandragola,* scrisă în stil *Commedia dell'Arte.* Povestea lui *Belfagor arcidiavolo*, care şi-a luat nevastă, se mai citeşte azi pentru tîlcul ei. Se simţea lezat şi gata de răspuns ironic atunci cînd era, totuşi, omis dintre scriitori. Cu titlu de paranteză anecdotică dăm un fragment dintr-o scrisoare în care Machiavelli îi scria lui Alamanni (scriitor şi om politic), în 1517: „În aceste zile am citit *Rolando furioso* de Ariosto, apărută în ultimul an; într-adevăr poemul este frumos în toate părţile sale şi admirabil în multe. Dacă autorul se află la Roma, aminteşte-i de mine. Spune-i că eu mă plîng numai de un lucru: atunci cînd a citat atîţia poeţi, el m-a trecut sub tăcere... Cu toate acestea, ceea ce el mi-a făcut în *Roland* eu nu-i voi face în al meu *Măgar de aur.*” Dar această neterminată poemă în care e stigmatizată corupţia, pînă la a

[11] *Idem.* Vezi şi bibliografia volumului pentru autorii citaţi, începînd cu Gentillet.

acuza condiţia rea, animală, a omului, va demonstra că alegoria nu este proprie stilului său de gîndire, excelent numai atunci cînd elaborează ideile direct şi percutant. Opera exprimă un imens dezgust. E tot atît de adevărat că literatura italiană a timpului traversa criza de după Dante, Petrarca şi Boccaccio. Tasso va veni după aceea. Machiavelli percepuse această stare de lucruri şi poate de aceea îşi încerca pana în literatură. Contextul nu-l complexa, înaintaşii l-au fascinat. În *Discurs sau dialog despre limba noastră* deschide un dialog imaginar, pasionat, cu Dante, pe problemele limbii literare italiene folosită de cei trei predecesori, dacă ea se numeşte italiană, toscană sau florentină. Observaţiile filologice sînt de mare profunzime, iar Machiavelli are grijă să-şi dea dreptate. Discursul ultim aparţine autorului şi se încheie cu umor involuntar: „Cînd am terminat de vorbit, Dante, care m-a ascultat atent, acceptă că am dreptate şi dispăru." Îi dăduse dreptate că dialectul florentin e mai apt pentru poezie decît toate dialectele italiene. Filologia modernă nu l-a contrazis.

Biografia lui Niccolň Machiavelli (1469-1527), cel puţin în prima ei parte, în anii norocoşi ai formaţiei sale de şcoală şi de autodidact umanist, însoţeşte una dintre cele mai strălucitoare perioade pentru cultura florentină, perioada lui Lorenzo Magnificul (1469-1492). Scriind *Istoriile florentine*, către sfîrşitul vieţii, Niccolò evocă, cu reticenţă abilă, anii Magnificului, în care Florenţa nu s-a consolidat ca stat pentru că principele iubise prea mult artele şi viaţa de plăceri şi prea puţin armata, ceea ce a dus la ruina libertăţii Florenţei şi a Italiei. În altă ordine de idei, în general vorbind, Machiavelli istoricul nu-l întrece pe autorul paradigmei „principelui nou". Unul dintre admiratorii săi din secolul romantic (A. Ridolfi) afirma că îl preferă „pentru scăpărătoarele viziuni despre lucrurile viitoare, dar imaginea celor trecute şi prezente ar fi vrut s-o afle de la Guicciardini". Va mai fi Machiavelli martor la scurta dominaţie a lui Piero de Medici (1492-1494), la intrarea francezilor în Florenţa, conduşi de Carol VIII (1494). Ascultă, fără să admire (cum făcuseră aşa-numiţii „piagnoni"), predicile înflăcărate ale lui Fra Girolamo Savonarola, urmăreşte dominaţia acestui „profet dezarmat", cum îl va numi el, care sfîrşeşte ars pe rug de nobilimea şi papalitatea incomodate de atacurile neobosite ale fanaticului călugăr. Tînărul Niccolň nu l-a admirat, nu l-a urmat pe Savonarola, dar nici nu s-a pronunţat răspicat contra lui. Cel mult, i-a suspectat de ipocrizie, ca orice om lucid, frazele înflăcărate şi „elocinţa sumbră". Şi Machiavelli avea în vedere rolul religiei în ordinea statală, dar respingea ideea de fanatizare religioasă a conducerii statului. Şi apoi, în momentul în care Machiavelli scrie *Principele* (1513), Savonarola nu mai era decît o vagă amintire, iar categoria pe care o reprezenta era neinteresantă în ordinea gîndirii sale. Să ţinem seama şi de povestea anafurei care a pus în evidenţă tertipurile predicatorului, impostura lui, principal

cap de acuzare, aproape comic, dacă n-am şti că motivaţia e mai adîncă. Mirat de faptul că „cel mai învăţat om" din timpurile acelea, Giovanni Pico della Mirandola, se ducea în piaţa Senioriei să asculte predicile, Guicciardini, memorialistul, ne spune că Savonarola îşi începuse activitatea încă înainte de moartea lui Lorenzo. Tolerant, acesta nu vedea primejdia pe care o reprezenta predicatorul dominican pentru viitorul Medicilor. Memorialistul explică popularitatea lui Fra Girolamo, care exorcizase poporul, ştiind să povestească „în cuvinte dibace, că se apropiau mari tulburări şi năpaste"[12], pretinzînd că totul îi e dezvăluit de Dumnezeu. După moartea călugărului, Florenţa va fi condusă de Consiliul celor Zece şi Consiliul celor Opt (supranumiţi „cei opt petrecăreţi" din cauza prea multor ospeţe organizate din fondurile oraşului), ambele compuse din oameni de vază (bogaţi) ai cetăţii.

E un timp de convulsii politice ,în care ideile despre stat ale lui Niccolò Machiavelli, făcute din cărţi, încep să se clarifice practic atunci cînd, după aceste crunte evenimente, intră în funcţia de secretar al Senioriei. Într-o Italie ruinată de discordii, Machiavelli proiecta starea opusă. Nimic nu-l va pasiona mai mult în tot restul carierei şi vieţii sale, decît problemele statului, pasiune ce devenise notorie între contemporani. Căzut în dizgraţie, după 1512, scos din funcţie, era totuşi căutat şi consultat de prietenii săi rămaşi în funcţii diplomatice, cum de exemplu a fost Francesco Vettori, dar nu numai. Se poate spune despre el că, pierzîndu-şi funcţia, şi-a cîştigat eternitatea. Fiind anulat omul de acţiune, rămîne gînditorul de după acţiune, fără să fie vorba de o metamorfoză a personalităţii, ci doar de o desăvîrşită împlinire a ei, în plan spiritual. Nu putem accepta asociaţia lipsită de profunzime, nu şi de o anumită maliţie mimînd umorul, făcută de un mai nou exeget (L. Russo), între destinul ideilor lui Savonarola şi cele ale lui Machiavelli, care, prin ironia soartei, ar fi fost acoperite deopotrivă de formula „profeţie dezarmată". Deci, un Machiavelli victima propriei formule, s-ar spune: „Căci, dacă entuziasmul religios al fratelui rămîne în ochii lui o profeţie dezarmată, spunem noi, dezarmată de acele forţe, care singure pot să valoreze în istorie, ştiinţa pură a lui Machiavelli rămîne şi ea, de asemenea, o profeţie dezarmată, şi nu în ochii piagnonilor"[13] ci, cum crede Russo, chiar în ochii celor care nu sînt de partea fanaticului călugăr. E ignorată conotaţia sintagmei lui Machiavelli (vezi *Principele*, cap. VI) „profet dezarmat", cu aluzia la Savonarola. Nu se poate susţine identitatea de destin, cîtă vreme frazele apocaliptice ale lui Savonarola nu aveau nici un suport istoric; scîntei oratorice de efect scurt, oricît de adînc. Cine le-a mai repetat vreodată? Or, dimpotrivă, ideile lui se ordonează într-o teorie de durată asupra statului, teorie al cărei destin nu s-a

---

[11] Marc-Monnier, *op.cit.*, p. 368

[12] Francesco Guicciardini, *Cronici*, Univers, Bucureşti, 1978, p. 266.

încheiat. Pentru că nu și-a putut impune ideile în timpul vieții, nu e condiția ca ele să înceteze să fie active mai departe în istorie. Savonarola a fost un fanatic, irațional; Machiavelli un vizionar raționalist înarmat cu argumentele istoriei. Ceea ce îi apropie e o anumită viclenie cheltuită în stiluri diferite în viața publică.

Întorcîndu-ne la pasiunea lui Machiavelli pentru problemele statului, o adevărată „faculté maîtresse", memorabilă în aura ei legendară e mărturia lăsată de confesorul său, fratele Matteo, care i-a vegheat stingerea din viață. E vorba de un vis pe care l-ar fi avut Machiavelli și în care e întrebat, ca dorință ultimă, dacă ar vrea să meargă în rai, în cohorta săracilor inocenți sau în iad, alături de spiritele revoltate; el a răspuns că i-ar plăcea să trăiască mai curînd în infern, cu marile spirite rebele, spre a putea discuta cu ele, în eternitate, marile probleme de stat.

În poziția de secretar al democrației florentine, cîștigată la 29 de ani, tînărul ambițios, cu ochi de Argus, s-a făcut repede necesar prin inițierea deplină în soluțiile de organizare statală și acțiune diplomatică. Biografii au fost uimiți de mulțimea actelor de tot felul rămase de la el în cancelaria Florenței. Va fi în grațiile elitei republicane formată din familiile Rucellai, Ridolfi, Vettori, Soderini, care îi prețuiau inteligența, devotamentul pentru Italia, sagacitatea vederilor politice, stilul rapoartelor diplomatice și al scrisorilor *elegantissime,* îndemnîndu-l să scrie. Curtenitor cu mentorii săi, îi va flata în dedicația la *Discorsi* cu fraza: „Am satisfacția de a mă gîndi că, dacă am comis greșeli în cursul acestei opere, cel puțin am reușit cu certitudine în alegerea acelora cărora le-o adresez. Nu numai că îndeplinesc o datorie și fac proba recunoștinței, dar mă îndepărtez și de obiceiul comun al scriitorilor care dedică mereu cărțile lor unui principe, și care, orbiți de ambiție sau avariție, exaltă în el virtuți pe care nu le are, în loc de a-l certa pentru viciile reale" [14]. Cum se vede, spiritul independent, conștient de sine și caustic, îndrăzneala gîndirii neconformiste, gustul pentru idee și fraza bine ritmată, prind un relief definitoriu pentru tot ce e pagină scrisă de Machiavelli. Am enumerat totodată și motivele așteptatei sale prezențe în cercul grădinilor Oricellare*, unde își va citi, în fața prietenilor intelectuali, *Discorsi* și *L'Arte della Guerra.* Ca secretar al Florenței organizase prima armată națională, iar în opera amintită, scrisă după ce-și pierduse postul, concepe, în formă de dialog, o teorie a tehnicii militare de apărare. Închină această operă lui Lorenzo Strozzi, gentilom florentin și o motivează cu ceea ce a învățat din istorie: „din cîte am văzut și citit, armata e prima instituție în stat". Dintre cei doi parteneri de dialog, Cosimo nu face decît să provoace

[13] *Apud* Bernanrd Guillemain, *op.cit.*, p. 26

[14] Machiavel, *Oeuvres politiques*, Paris, 1849, pp. 86-87

* Erau grădinile casei Rucellai, unde se întîlneau oamenii de cultură ai Florenței, uniți prin

expunerile inițiatului într-ale armatei Fabrizio Collona, nemulțumit că soarta nu i-a dat prilejul să-și pună în practică această știință. Vocea e a lui Collona, competența e a lui Machiavelli, comunicată *post res perditas.* Umbra subiectivității atinsă de mîhnirea inacțiunii învăluie frazele ultime. Iată una, scrisă cu plăcerea niciodată reprimată pentru formulări spirituale cu valoare de maximă: „Oricine disprețuiește asemenea instituții [cum e armata] este indiferent față de autoritatea sa, dacă e monarh; și pentru patria sa, dacă e simplu cetățean"[15]. Cu ideile sale despre armata națională, contra armatei de mercenari, va umple Machiavelli multe pagini din *Principele.* Fondatorii Statelor Unite și apoi Jefferson, se știe, au fost unii dintre cei mai mari admiratori ai teoriilor lui Machiavelli despre armată.

Machiavelli nu i-a iubit în mod deosebit pe cei din familia Medici. Căderea lor (în 1494) pentru aproape două decenii și instaurarea unei conduceri de tip republican în Florența, o vreme avînd în frunte pe gonfalonierul Piero Soderini, prietenul său fără charismă de conducător, îl inspiră să scrie *Discorsi sopra la prima Deca di Tito Livio* (publicată post-mortem, împreună cu *Principele*, în 1532). Cartea e și astăzi o interesantă lecție republicană scoasă din lectura istoriilor antice, în principal din Titus Livius și din experiența cu valoare negativă cîștigată alături de conducerea colectivă a Florenței, fără ca el să fi fost atunci socotit un om politic. Este pus în mișcare un vast mecanism de analogii din care se scot maxime cu valoare de legi active în istoria universală. Exemplele din istoriile vechi nu apar în citate, ele sînt evocate în formă narativă concisă și asociate cu situații din istoria contemporană. Încît, esențialmente, *Discorsi* au fost considerate un fel de „memorii deghizate și polemice". Cartea e începută în 1512, întreruptă cîteva săptămîni ca să scrie *Principele*, apoi continuată și încheiată. Machiavelli face aluzie la scrierea acestei doctrine republicane în deschiderea celui de-al doilea capitol al *Principelui.* Ambele scrieri sînt de importanță cardinală pentru doctrina puterii. Ele se întemeiază pe recomandarea făcută de Aristotel (*Retorica*, I, 4) și Cicero (*De oratore*) despre *historia magistra vitae.* Pentru subtilitatea modului în care Machiavelli, umanistul, comentează modelul antic și funcționalitatea lui în lumea modernă, ar trebui să cităm în întregime prefața la cartea I din *Discorsi.* Orice pastișă ar ruina originalul de importanță capitală. După cum, în aceeași ordine de idei, va susține în *Istoriile florentine* că vede un stat ideal prin păstrarea instituțiilor republicane de model roman, apărate, acum, de autoritatea sacrosantă a principelui. În plus, merită să urmărești arta cu care Machiavelli pune aceleași principii în susținerea celor două forme de stat. În ciuda diferenței în detalii, ni se atrage, subînțeles, atenția asupra analogiei de esență a formelor puterii bazate pe armată, biserică și arta de a conduce

convingerile lor republicane și căzuți în dizgrație după revenirea Medicilor.

mulţimile, de a regla, după interese, raporturile între grupurile sociale. Forţa şi siguranţa analizelor e dublată de stilul direct, dens, incisiv, impecabil. Sînt calităţi comune acestor opere complementare. Acceptînd că tocmai de aceea ele nu pot fi despărţite, să mai ţinem seama că autorul a fost republican prin convingeri şi monarhist de circumstanţă. De circumstanţă, pentru că aceasta îi cerea momentul 1513, restaurarea principatului Medicilor. Cu adaptabilitatea omului inteligent, credea că poate să-şi recîştige poziţia, făcîndu-se util noului principe, Lorenzo de Medici, nepotul Magnificului, şi care, ironia soartei, nu i-a citit niciodată opera. Acest Medici e reprezentat în faimosul „Il Pensiero" al lui Michelangelo. Revenirea Medicilor e numită de Machiavelli „O mare revoluţie" (Scrisoare „către o ilustră doamnă"). Dar nu mediocrul Lorenzino (susţinut de unchiul său, Giovanni, ajuns papă – Leon X) a fost modelul. Figura avută în minte ca posibilitate, a fost mai curînd Cesare Borgia, bastardul papei Alexandru VI, ca şi Lucreţia, din spiţa Borgia, mai nou ridicată la putere. Supranumit şi Valentino (avea feude în ţinutul Vallentinois din Franţa), Cesare e un viguros conducător de armate, inteligent, abil şi temut. La acest model se raportează Machiavelli, subînţeles, de mai multe ori, în paginile *Principelui*. Machiavelli l-a cunoscut pe Cesare. Fusese trimis la el (aflat atunci la Imola, aproape de Florenţa), ca mediator pe măsură, într-un moment în care ducele de Valentino era în plină expansiune, cucerise cîteva state din nordul Italiei şi era bănuit de intenţia de a cuceri şi Florenţa, cum povesteşte Guicciardini. Nici Cesare n-a beneficiat de lectura doctrinei machiavelice, deşi era întruchiparea primă a machiavelismului. De ce n-am privi dedicaţia – şi mai ales pe aceasta – ca un pretext? Cărţile au destinul lor, un destin care a decis ca *Principele* să fie mai mult decît o carte a acelui timp: un *vademecum* al conducătorilor din secolele ce au urmat, fie că au recunoscut, fie că nu. Deşi dedusă dintr-o istorie precizată, paradigma conducătorului capătă funcţie de concept, ca şi în *Discorsi*, cu toate că aici prevalent este evenimentul. Modest, cheltuindu-se gratuit, ca orice spirit mare, Machiavelli nu bănuia care va fi posteritatea cărţii numită de el *De Principatibus*, atunci cînd îi scria lui Vettori: „... dacă această cărticică a mea ar fi citită, s-ar vedea că cei cincisprezece ani cît am învăţat arta de a guverna, nu i-am petrecut nici dormind, nici distrîndu-mă; şi oricine ar trebui să fie dornic de a se sluji de cineva care şi-a cîştigat experienţa pe cheltuiala altuia." Valoarea capitală a mărturiei epistolare ne obligă să mai cităm încă, în ciuda lungimii textului. Mînia e abia stăpînită de patos şi de eleganţa frazei: „Multă vreme n-am să mai pot trăi aşa, pentru că sărăcia mă înjoseşte... aş dori ca aceşti domni Medici să înceapă să mă folosească din nou, chiar dacă ar fi să car pietre la început... Iar de bună-credinţa mea, nimeni nu ar trebui să se îndoiască, deoarece întotdeauna mi-am ţinut cuvîntul, aşa încît nu ar fi cazul acum să-l calc. Acela care a fost credincios şi bun vreme de patruzeci şi

trei de ani cîţi am eu acuma, nu poate să-şi schimbe firea; mărturia credinţei şi cinstei mele este sărăcia mea." Discursul e impecabil, convingător prin demnitatea omului şi adecvarea cuvîntului. O astfel de cursivitate a gîndirii şi frazării o întîlnim o singură dată în scrisul românesc: la publicistul Eminescu. Nu prin linguşire voia Machiavelli să-şi recapete poziţia, ci printr-o carte utilă care l-a răzbunat pentru neşansa de a fi sfîrşit în dizgraţie.

Un punct pe cît de sensibil pe atît de interesant e condiţia psihică a autorului, cea care a alimentat scrierea *Principelui*, şi care n-a reţinut prea mult atenţia exegeţilor. Să nu omitem că, doar cu puţin timp înainte, Machiavelli fusese torturat sub acuza de a fi luat parte la o conjuraţie republicană contra Medicilor. Psihologic vorbind, răul intrat în exces îi aprinde speranţele, spre a reprima disperarea. Scrisorile în care îşi manifestă nădejdea că îi va fi din nou folosită experienţa publică acoperă ultimii paisprezece ani ai existenţei sale. Simetric, agonia morală a acestui om pasionat a durat tot atîţia ani cît a fost secretar al Senioriei. Flatîndu-l pe Vettori pentru felul „ordonat şi cumpănit în care îşi îndeplinea funcţia publică" de ambasador al Florenţei pe lîngă papalitate, Machiavelli pare să retrăiască, prin prietenul său, timpul cînd el însuşi era activ, mai ales atunci cînd îl îndemna să continue astfel. Nu ezita să mărturisească ironic dorinţa de a schimba soarta lui cu aceea a prietenului. Frazele cu acest conţinut devin un clişeu şi nu reclamă decît mîhnirea inactivităţii, din ce în ce mai accentuată. *Principele* e scris la începutul acestei perioade, într-un fel de frenezie (*furor*), de inspiraţie genială, fulgerătoare. Atunci Machiavelli îşi scria, avar cu propriile idei, ca sub dicteul unei spaime ascunse, testamentul experienţelor culturale şi politice, esenţa frămîntărilor spirituale ale unei fiinţe care şi-a ratat vocaţia de principe. Vom examina cu prudenţă ipoteza proiecţiei sinelui în figura ideală, ajutaţi chiar de textele lui Machiavelli. Îşi recupera vocaţia la nivelul trăirii scriind *Principele,* îmbrăcat în haine de principe, în camera de lucru, înconjurat cu tomurile vechi care îi vorbeau tot despre principi. Citind cartea, fără conformism puritan, ascultîndu-i pulsaţiile interne, acea *sotto voce* a textului, descoperim un testimoniu care numai că nu spune: „dacă aş fi eu principele, iată ce cod aş urma...". Umbra sinelui se proiectează, paradoxal de discret şi patetic în acelaşi timp, într-un text de valoare universală. Din penumbră se iveşte un personaj cu chipul calităţilor spirituale ale lui Machiavelli, niciodată aplicate în viaţa politică pentru că n-a fost principe. E cea mai bună probă că Machiavelli n-a fost, pentru că n-a fost pus în situaţia de a fi machiavelic, şi nu pentru că n-ar fi ştiut să fie.

Nu putem înţelege în întregime *Principele* fără cunoaşterea scrisorii către Francesco Vettori (10 dec. 1513) şi a dedicaţiei către ilustrul Lorenzo de Medici.

Semnele unei tainice învestituri subiective a pasionatului doctrinar al artei de a guverna, se pot citi în palimpsest.

Nu e nici o îndoială că afirmaţiile făcute, în varii locuri din operă, pe tema omului din popor ajuns în poziţii înalte prin calităţile personale şi favoarea destinului, au o semnificaţie majoră în analiza aspiraţiilor personalităţii lui Machiavelli. Ereditatea princiară nu conferă, singură, vreun merit. Frecvente pînă la a contura o obsesie, frazele pe această temă sînt refăcute în toate nuanţele posibile, pînă la epuizare. Frecvenţa lor semnifică. Vom selecta cîteva. Un astfel de om care a făcut lucruri mari, fără a avea o origine ilustră a fost Castruccio Castracani. Scriindu-i biografia (*Viaţa lui Castruccio Castracani*), Machiavelli le spune – a cîta oară – prietenilor dragi, cărora le-o dedicase, că „nu se poate să nu remarci cu uimire că oamenii care au săvîrşit lucruri mari în teatrul lumii şi s-au ridicat deasupra contemporanilor lor, au fost, cel puţin în parte, de origine obscură" [16]. Numai că, aceeaşi soartă, care l-a favorizat pe eroul amintit, geloasă pe gloria lui şi pe ceea ce putea el să devină, l-a smuls din viaţă. Soarta rea îl va persecuta şi pe Cesare Borgia, unicul idol al lui Machiavelli. Drept corolar, biografia viteazului şi înţeleptului Castracani, care stăpînise în secolul anterior Luca, Pisa şi Pistoia, se încheie, nu întîmplător, cu reproducerea replicilor lui memorabile. Afinitatea cu eroul are o motivaţie structurală. Cu folos s-ar putea extrage şi din opera lui Machiavelli un volum impresionant de fraze sentenţioase, care să-i rezume biografia intelectuală.

Nu întotdeauna cei care au dreptul să guverneze ştiu să o facă, spune Machiavelli. Îşi respectă convingerea atunci cînd închină *Discorsi* „acelora care ar şti să guverneze state şi nu celor care au dreptul de a le guverna fără să ştie să guverneze". Asta ne aminteşte de versurile lui Eminescu: „E împărţită omenirea / În cei ce vor şi cei ce ştiu. / În cei dentîi trăieşte firea, / Ceilalţi o cumpănesc ş-o scriu." Cei ce ştiu, erau pentru Machiavelli cei din cercul Oricellari, între care era şi el. Repetat, în *Principele* şi în *Discorsi* îl ia ca exemplu pe Hieron din Siracuza, un om plin de merite, care, „din simplu particular a devenit principe". Era atît de capabil încît şi atunci cînd nu era decît un particular se spunea despre el: „quod nihil illi deerat ad regnandum praeter regnum" („că nimic nu-i lipsea pentru a domni, decît un regat"). La consideraţia din *Principele* (cap. VI) că „Aceia care, prin mijlocirea însuşirilor lor deosebite ajung să fie principi, asemenea celor de mai sus, obţin principatul cu greutate, dar îl stăpînesc apoi cu uşurinţă", argumentată prin cariera lui Hieron sau Agatocle, fiul de olar ajuns rege, se adaugă mai tîrziu, în *Discorsi*, în chip de glose, alte observaţii pe aceeaşi temă obsesivă. Suprapunerea

[15] Machiavel, *Oeuvres complètes*, Paris, 1837, I, p. 405

situației vizate pe biografia proprie e încă mai frapantă: „Se vede aici ce poate să facă un om de bine, abil și înțelept, care are experiență, și ce utilitate poate să aibă pentru concetățenii săi, atunci cînd meritul și virtuțile sale fac să tacă invidia care împiedică adesea oamenii de a fi utili, privîndu-i de autoritatea necesară în ocazii importante". [17] Și mai departe citită, această pagină din *Discorsi* poate fi un rechizitoriu deghizat contra contemporanilor care l-au eliminat din scena cetății și care, complexați și vicioși, au preferat ruina patriei decît să suporte concurența unui om plin de calități. De altfel, în retorica acestor texte, nota polemică subiacentă e percepută ca fiind generată de conștiința valorii sinelui în luptă cu imperfecțiunea altora. Cu atît mai necesară pentru el desfășurarea acestei pedagogii, cu cît mai accentuat sentimentul eșecului definitiv. Nu-i rămîne decît pana spre a-și recupera, psihic și mental, frustrarea. Inacțiunea socială la care îl sortiseră mediocrii ajunși la conducerea Florenței i-a dat răgaz să-și construiască un dublu ideal. De ce nu i s-ar fi îngăduit lui Machiavelli să spună: Principele aș putea să fiu eu! cum li s-a îngăduit altor scriitori să spună despre personajele lor preferate, în care au proiectat ceva din sinele virtual. Pronunțate de oricine, propozițiile optative „dacă aș fi fost eu în locul papei", „dacă aș fi fost regele Spaniei", pot fi cotate drept clișee, dar ieșite de sub pana lui Machiavelli, ele pot fi interpretate altfel.

Dacă vorbim de starea de spirit a lui Machiavelli scriitorul, ne mai atrage atenția o confesiune de o rarisimă valoare, făcută lui Vettori în scrisoarea din 10 dec. 1513, în care îi spune în ce împrejurări a scris „cărticica" numită *De principatibus*: „Cînd se lasă seara mă înpoiez acasă și intru în camera mea de lucru; în prag lepăd de pe mine haina de toate zilele, că-i plină de noroi și lut, îmi pun veșmintele regești și de curte. Îmbrăcat cum se cuvine pentru aceasta, pășesc la curțile principilor antici; fiind primit cu dragoste de ei mă satur cu acea hrană care *solum* doar ea este făcută pentru mine și pentru care m-am născut; nu mă rușinez a vorbi cu ei și a-i întreba de motivațiile acțiunilor lor; iar ei îmi răspund cu bunăvoință; și timp de patru ore nu mă încearcă nici o plictiseală, uit toate mîhnirile, nu mă mai tem nici de sărăcie, nici de moarte; sînt cu întreaga mea ființă între ei." Trăia, deci, într-o maximă concentrare creatoare, convingerea de adoptat al lumii regilor, o lume proprie, pentru care era născut. Eliberarea de lestul noroiului cotidian e simbolică. Scrisul e pentru el stare de grație, ritual sacru în care se risipesc toate spaimele omenești, iar antichitatea un drog. Mărturia, și patetică și poetică, nici nu era poate meritată de Vettori care, în replică, îi scria în ce lux trăiește el la Roma. Risipa de inteligență și acest patos al ideii, motivează recuperarea lui Machiavelli în literatură, începînd de la cardinalul de Retz și, în romanul istoric francez, de la Dumas la

[16] *Idem*, p. 266

Druon. Machiavelli singur realizase că, fără să fie utopie, opusculul său despre putere era totuşi o construcţie abstractă. Dar nu se putea sustrage, prin vocaţie, proiectării ei. Se considera predestinat. „Dacă totuşi aş putea să mă întreţin cu tine, scria el lui Vettori, eu n-aş şti să mă împiedic de a-ţi umple capul cu castelele mele din Spania; căci soarta a vrut ca eu să nu pot judeca nici asupra artei mătăsii, nici asupra artei lînii, neştiind să vorbesc nici despre cîştiguri, nici despre pierderi, eu sînt forţat să mă ocup de afaceri de stat. Şi trebuie să mă decid, ori să tac, ori să discut politică." Cert, figura interioară a autorului *Principelui* se desenează mai pregnant-pozitiv cu fraze din această corespondenţă necenzurată de gîndul că va fi citită vreodată de altcineva decît destinatarul. Sfaturi, îndemnuri optimiste, atunci cînd el singur era surghiunit şi trist, maxime, cuvinte de spirit nenumărate. Decepţiile ultimilor ani nu i-au umbrit iubirea pentru Italia. Cu cîteva luni înainte de a se stinge (aprilie 1527) îi dădea lui Guicciardini sfaturi despre cum trebuie organizată urgent armata spre a se stăvili invadarea Italiei. Melancolia e învinsă de patosul vizionarului patriot. Cu ultimele puteri exclamă: „Iubesc, Francesco Guicciardini, iubesc patria mea mai mult decît sufletul meu." „Cu omul Machiavelli, s-a sfîrşit – îşi încheie monografia C. Antoniade – el mort, începe istoria machiavelismului." Fireşte, a machiavelismului de după Machiavelli.

Machiavelli a făcut o mare concesie, despre care posteritatea află din dedicaţia introductivă la *Principele*. Tot acest mic text prefaţator e o luptă între orgoliul superiorului spiritual, care mimează modestia omului de rînd îndrăznind să scrie pe un subiect înalt, şi dorinţa de a-l interesa pe noul principe într-atît, încît să-i acorde favoarea reabilitării. Voind să rămînă el însuşi, spiritul se răsfaţă în parabole ce satisfac orgoliul, abdicînd abia observat, în faţa dorinţei, printr-un singur cuvînt de laudă („însuşirile Voastre") nemeritată de mediocrul Lorenzino de Medici. Dedicaţia se citeşte cu plăcere, de la un capăt la celălalt, pentru jocul inteligent al analogiilor şi unda de ironie amară în care se răscumpără însuşi gestul dedicator. Cartea, spune autorul, e fără podoabe encomiastice, fără ficţiune; preţul ei e noutatea conţinutului practic. Nici un dar mai preţios decît ceva util.

Principele e cea mai veche, mai sistematică şi mai durabilă carte de antropologie politică. Are toate atributele unui text clasic. Sau poate e chiar textul care clasicizează acest tip de carte de teorie a succesului în conducerea unui stat. Perenitatea ideilor e unul dintre importantele criterii ale clasicităţii, o exigenţă căreia *Principele* îi rezistă. Francezii recunosc că de la Rabelais încoace nu există om de cultură care să n-o fi citit. Cei care s-au ocupat de cariera practică a ideilor lui Machiavelli constată că aceste idei au fost investite în arta conducerii de mari figuri ale istoriei, începînd cu regele Spaniei, Carol Quintul, continuînd cu Cromwell,

Henric IV, Richelieu *, Mazarin, Cristina a Suediei **, Talleyrand, Napoleon, Mussolini, Hitler, De Gaulle şi pînă astăzi. Nu le-a folosit mai puţin Frederic II al Prusiei, autorul cărţii *Anti-Machiavel* (1740). Deşi corijată de Voltaire, cartea rămîne de un „verbalism insuportabil", cum spun biografii. (Vezi Pierre Gaxotte, *Frédéric II*, Paris, 1938). Plecînd de la acest act de ipocrizie a regelui s-a născut anecdota care povesteşte că Frederic i-a dat dreptate unui morar în faţa unui senior abuziv, dar n-a ezitat să ocupe ţinuturi care nu erau ale lui (din Polonia). Cît despre Voltaire, acesta se despărţise în păreri de princiarul său prieten, cînd, după lectura lui Machiavelli (*Principele* şi *Discorsi*) l-a declarat: „legislator nemuritor", ştiind că, cel puţin sub Ludovic XIV, filosofii l-au folosit contra regalităţii.

Conţinutul *Principelui*, în toate ideile sale, e subsumat intenţiei generale de a sugera soluţii de întemeiere sau reîntemeiere a unui stat şi de păstrare a puterii asupra lui, vizînd în special unitatea şi prosperitatea Italiei. Mai mult decît atît, *Principele* e o carte de modelare comportamentală, în funcţie de interes şi context, a conducătorilor de state, în baza unor paradigme validate în experienţa umanităţii. Nu sînt omise eşecurile şi cauzele producerii lor, identificate în greşeli personale, destin sau conjunctură, şi niciodată în determinismul divin, fie că e invocată antichitatea, fie istoria modernă. Valoarea exemplară a figurilor istorice e definită atît în raport cu vremea în care au trăit, cît şi în raport cu istoria generală de pînă la 1500.

Perfect proporţionată cu ideea cardinală, cartea, şi ca substanţă şi ca exemple ce tind să epuizeze nuanţele, îşi rezervă aproape jumătate din spaţiul ei conducătorului de stat şi artei de a guverna. Fraze despre comportamentul şi funcţia principelui în stat sînt întîlnite de la prima pînă la ultima pagină, dar capitolele XV-XIX şi XXI-XXV (zece capitole din douăzeci şi şase) sînt centrate exclusiv pe comportamentul princiar. Sînt părţile dense ale textului în care se configurează „paradigma tiranului"[18], cu însuşirile sale mai mult înnăscute decît dobîndite. Conţinutul paradigmatic al istoriei înseşi incită spiritul lui Machiavelli şi atunci cînd scrie *Discorsi*. Plecînd de la istorie, sînt construite modele care refuză apoi istoricitatea. Desprinse de istorie, ele circulă ca atare, ubicuitatea conferindu-le valoarea de paradigmă şi apartenenţă la filosofia istoriei. Structura cărţii e reductibilă la analiză (exemple), sinteză (discurs), analiză, sinteză etc. În imitarea oamenilor mari, gînditorul florentin propune selecţie şi creativitate personală. Analogia (un procedeu la Machiavelli) cu

---

[17] Machiavel, *Oeuvres politiques*, *ed.cit*, p. 431

* Mare admirator al gînditorului florentin, Richelieu îi cere pamfletarului Louis Machon să redacteze o *Apologie pour Machiavel*, dar care nu s-a tipărit niciodată.

** Despre regina Cristina se spune că a fost un personaj machiavelic în istoria Suediei. Dacă notele ei demonstrează o inteligenţă excepţională şi sinceritate, rămîne de văzut.

arcaşul e o parabolă despre abilitate: „Dar întrucît nimeni nu poate să urmeze întocmai drumul celuilalt şi nici să dobîndească însuşirile aceluia pe care îl imită, omul înţelept trebuie să calce totdeauna pe urmele oamenilor mari şi să-i imite numai pe aceia care au fost desăvîrşiţi; aşa încît chiar dacă însuşirile lui nu se vor ridica la aceeaşi înălţime, ele să se apropie cel puţin de ea; este bine să urmăm în aceasta exemplul arcaşilor pricepuţi, care, observînd că ţinta pe care vor s-o atingă este prea departe şi cunoscînd, în acelaşi timp, pînă unde poate să bată arcul lor, ochesc cu mult mai sus decît este ţinta adevărată, dar aceasta nu pentru ca să ajungă cu săgeata lor la o înălţime atît de mare, ci pentru ca, fixîndu-şi o ţintă foarte înaltă, s-o atingă pe aceea pe care şi-au ales-o" (*Principele, VI*). În cel mai extins dintre capitolele cărţii (XIX, tradus şi de Eminescu), esenţial pentru abilităţile comportamentului princiar, încît el să nu stîrnească nici dispreţul umilitor, nici ura primejdioasă a tuturor supuşilor, se revine asupra adoptării marilor modele după nevoi de conjunctură. Împrumutul automat, neadecvat, poate conduce la eşec. În concluzie: „un principe nou... nu poate să imite acţiunile lui Marcus Aurelius şi nici nu este necesar ca el să urmeze exemplul lui Sever; el trebuie însă să ia de la Sever acele moduri de acţiune care îi sînt necesare pentru a-şi consolida statul, iar de la Marcus Aurelius să ia exemplele potrivite pentru a putea păstra în mod glorios un stat întemeiat şi solid". Ambii împăraţi au fost plini de însuşiri, dar nu aceleaşi. Că Machiavelli a selectat cu discernămînt între procedeele politice ale antichităţii ne-o spune respingerea tacticii „divide et impera" pe care n-o considera nici utilă nici actuală, atunci. Secolul nostru n-a învăţat de la el această lecţie.

Ca să existe instituţia puterii, trebuie să existe statele. Cu o disciplină exemplară în logica ideilor şi analizelor, Machiavelli îl iniţiază pe principele nou, neofitul (Vezi cap. *Despre principatul civil*) asupra felurilor de principate din istoria mai veche sau mai nouă şi căilor de cîştigare a puterii asupra lor. Teoria colonizării ţinuturilor nou cucerite, ca metodă sigură de stăpînire, e încă de o mare actualitate. Totul vine ca de la un mare iniţiat ce pare să fi experimentat formula în practica puterii. Siguranţa autorului asupra eficacităţii metodelor inspiră încredere. Tonul său, cînd ameninţător, cînd de o luciditate dusă pînă la naturalism, cînd de o vitalitate imperativă, e totdeauna, însă, de o precizie cuceritoare. Mintea lui Machiavelli fusese educată de marile cărţi ale lumii latine.

Teoria colonizării ţinuturilor nou cucerite pare scrisă în secolul nostru. Metodele de menţinere şi întărire a puterii cuceritorului privesc, cel puţin în parte, atragerea, prin corupere, a autohtonilor care pot fi astfel transformaţi în tirani ai propriilor concetăţeni. Lectura aceluiaşi capitol (III) atrage atenţia asupra raporturilor stabilite între principe şi cei care l-au ajutat să cucerească puterea şi, apoi, între principe şi popor. Teoria e, pe cît de lucidă, pe atît de cominatorie în ipoteza că

principele neglijează aceste raporturi care decid menţinerea puterii. Sună ca un avertisment formularea primului raport ce trebuie luat în seamă mai ales în statele noi, a căror putere nu e ereditară, situaţie în care conducătorul e prizonierul forţelor pe care s-a sprijinit spre a ajunge în frunte: „... nu vei putea să păstrezi prietenia acelora care te-au ajutat să-l cucereşti [principatul], întrucît nu poţi să-i răsplăteşti în măsura în care au sperat şi nici nu poţi folosi împotriva lor mijloace violente deoarece le eşti îndatorat". Pus în dificultate, principele se va sprijini pe popor şi armată. Foarte prudent faţă de popor şi forţa pe care el o reprezintă, imprevizibilă ca orientare, Machiavelli n-a profetizat care ar putea fi destinul principelui dispus să sacrifice interesele mulţimii, încercînd să răspundă aşteptărilor celor care l-au susţinut în luarea puterii. N-a profetizat pentru că nu şi-a imaginat că un om cu autentice însuşiri de conducător ar putea comite o astfel de imprudenţă, încărcată de violenţă şi abuz. Puterea poporului stă în număr, se spune mai departe, în cap. IX, care, în întregimea lui, trebuie citit şi considerat pentru ideile lui actuale. Principiul abuzului de putere generează propria sa limită şi cauză a eşecului rapid sau a ruinării treptate. Este prevăzută, însă, situaţia în care, spre a domina în linişte, principele să aibă grijă „în primul rînd ca neamul vechiului principe să se stingă şi în al doilea rînd ca legile şi dările să nu sufere schimbare". Pentru că psihologia mulţimii nu s-a schimbat esenţial, Machiavelli actualizează (ca şi în *Discorsi*) încă unul dintre procedeele romane de stăpînire. Principele „cu forţele de care dispune şi cu ajutorul lor, să-i înjosească pe cei puternici" şi să-i ridice pe cei mici, „amăgindu-i cu vorba", fără să le dea „mai multă putere". Uşor poţi uita că citeşti un text scris cu aproape cinci sute de ani în urmă. Sentimentul că e gîndit aici şi acum incită şi melancolizează în acelaşi timp.

Structura puterii apare ca paradoxală. Exigenţele ei sînt contradictorii, împărţite între necesitate logică şi imperativ istoric. După împrejurări, principele trebuie să se comporte cu francheţe, dar să aibă capacitatea de a disimula, să fie generos şi crud, moral şi imoral, bun şi rău, onest şi viclean, darnic şi lacom, prietenos şi distant, iubit şi temut, sfetnicii să-i spună adevărul, el nefiind obligat s-o facă. Dacă vrea să domine, trebuie să fie astfel, indiferent cum a obţinut principatul, „prin crimă şi nelegiuire" sau „prin favoarea concetăţenilor". Etica are un conţinut adecvat, nu e formulă îngheţată, ea trebuie să fie mobilă şi funcţională. Ce e imoral pentru omul de rînd, apare cu necesitate moral pentru principe. Forţa principelui e numită *virtù,* ceea ce nu se confundă cu eticul în concepţia machiavelică. *Virtù* înseamnă o energie extraordinară, un complex de calităţi: iniţiativă, luciditate, vigoare fizică şi psihică, îndrăzneală, puse în acţiune fără grija vreunei cenzuri morale, dacă acţiunea e necesară din raţiuni de stat. *Virtù*, în etica principelui, înseamnă voluntarism. Însuşirile personale sînt supuse, totuşi, forţei destinului care

poate fi înfruntat măcar în parte, crede gînditorul. ideea e dezvoltată optimist într-un capitol al cărţii, penultimul. Însă, mai înainte, povestise cu regret spulberarea carierei lui Cesare Borgia, căruia destinul malign i-a stat împotrivă. Destin se numeşte otrava de care ducele şi tatăl său, papa Alexandru VI, n-au ştiut să se ferească. Nici o altă figură istorică nu i-a smuls lui Machiavelli atîtea cuvinte de admiraţie. Poate pentru că Cesare n-a fost decît o promisiune de paradigmă? Finele capitolului VII e un encomion aproape sentimental: „Era ducele atît de aprig, atît de viguros (*tanto virtù*) şi ştia atît de bine cum poţi să-i cîştigi pe oameni sau cum trebuie să-i distrugi, iar temeliile pe care le ridicase puterii lui într-un timp atît de scurt erau atît de trainice..." Superlativele culminează pînă la a-l considera, în totalitate, „pildă de urmat". Alegoria centaurului (Chiron) la care a fost dat Ahile să înveţe ceea ce nu l-au putut învăţa oamenii, sugerează dubla natură a celui care conduce prin lege (om) şi forţă (animal). Din bestiarul moralismului clasic, Machiavelli alege vulpea şi leul, spre a sugera alegoric necesitatea ca în fiinţa principelui să se sintetizeze viclenia şi forţa. Tot după necesitate, el trebuie „să pară milos, credincios cuvîntului dat, omenos, integru, religios". Dacă nu are aceste însuşiri, principele trebuie să facă în aşa fel „să pară că le are". Nimic mai necesar însă, decît ultima dintre însuşirile enumerate prin care poate cîştiga sufletul poporului. Mijloacele de coerciţie să aibă şi ele masca blîndeţii ca să poată fi acceptate de popor. Nimic de durată însă, fără vocaţia de principe. Între „împrejurări favorabile, norocoase" şi „însuşirile personale", Machiavelli pune mereu accentul pe acestea din urmă. Prevalenţa lor în strălucirea princiară, ca necesitate absolută, i-a iritat, nu o dată, pe regalii cititori ai *Principelui*, complexaţi de absenţa unor astfel de însuşiri şi care nu aveau altă îndreptăţire decît ereditatea sau cruzimea. Or, după Machiavelli, ereditatea nu dă merite şi nici cruzimea nu aduce glorie.

Dacă acest cod al comportamentului princiar s-ar fi rezumat doar la capitolul XIX, ar fi fost suficient pentru a avea acţiunea completă de exemplaritate. El e construit pe antinomia bine-rău, demonstrîndu-se că pe ambele căi se poate ajunge la acelaşi rezultat: autoritatea. Căile succesului nu sînt identice şi nici, întotdeauna, conforme cu morala. Cel care guvernează „îşi poate atrage ura oamenilor, atît prin fapte bune cît şi prin fapte rele". Şi atunci: „un principe care vrea să-şi păstreze statul este deseori nevoit să nu fie bun; deoarece atunci cînd poporul, armata sau nobilii, adică *pătura socială de care socoteşti că ai nevoie pentru a te menţine la putere, este coruptă, tu trebuie să te conformezi comportării ei pentru a o satisface şi, făcînd aceasta, procedezi împotriva binelui.*" (s.n.) E una dintre capcanele întinse puterii. Această ipoteză de guvernare devine din ce în ce mai frecvent realitate istorică tulburătoare, pe măsură ce înaintăm spre finele mileniului al doilea. Cel ce

guvernează optează uneori cu fatalitate pentru soluții negative, netezindu-și singur și sigur calea eșecului, cel puțin moral.

Pînă la exemple, introducerea acestui capitol e teorie. Principele „va fi disprețuit dacă se va arăta schimbăcios, ușuratic, fără energie, meschin, nehotărît". Va fi, dimpotrivă, prețuit dacă „își va da silința ca faptele lui să dovedească măreție, curaj, gravitate, forță". Așa va îndepărta pericolul conjurațiilor, întrucît „nu e ușor să uneltești împotriva unui om prețuit". Valabilitatea general umană, extrapolitică, a ultimei considerații, sporește valoarea umanistă a textului.

Ținta oricărui om care se află în fruntea statului e cîștigarea simpatiei poporului. Mijloacele sînt numeroase, motivul e unul: asigurarea împotriva conspiratorilor. Sînt observații excelente de psihologie a puterii, a poporului și a conspiratorului, despre miza fiecăruia. O mostră: „... căci acela care conspiră crede întotdeauna că, omorîndu-l pe principe, va satisface poporul... deoarece acela care uneltește nu o poate face singur și nici nu poate să-și aleagă părtașii decît dintre aceia pe care îi vede nemulțumiți; dar de îndată ce ți-ai dezvăluit intențiile unuia care este nemulțumit, i-ai și dat motiv să fie mulțumit, deoarece cu siguranță el poate să nădăjduiască de a trage de aici orice profit." Acest veritabil studiu realist de psihologie a interesului în acțiunea umană, politică sau nu, individuală sau colectivă, deschide o perspectivă nouă din care s-ar reface cu profit lectura *Principelui*, cel puțin tot atît de mare ca acela pe care ni-l aduce lectura reînnoită a cărții lui Gustave Le Bon, *Psihologia maselor*, nici aceasta mai puțin crudă în adevărurile ei. Adevărului istoric și naturii umane datorăm aceste scheme. Lui Machiavelli sau Le Bon le datorăm doar știința clară asupra lor. Machiavelli pare să regrete uneori imixtiunea răului în arta de a conduce, dar adevărul i se impune, apărat de istoria în mers. De aici scepticismul lui Machiavelli. Sînt locuri, rare ce-i drept, în care își îngăduie să respingă cu decență comportamentul negativ în exces, nedemn de a fi model de imitat. O face, însă, într-o manieră obiectiv măsurată. Agatocle, fiul de olar ajuns rege, știe să înfrunte obstacolele, să iasă din primejdie cu eroism și de aceea, spune Machiavelli, „nu vedem de ce l-am socoti mai puțin valoros decît oricare alt excelent conducător de armate. Cu toate acestea, cruzimea lui nestăpînită și lipsa lui de omenie, împreună cu crimele lui nenumărate nu ne îngăduie să-l preamărim între oamenii desăvîrșiți". Fapta curajoasă și primejdioasă, dovedită într-o împrejurare, nu scuză cruzimea gratuită, desfășurată fără necesitate, irațională. Să recitim o frază definitorie pentru concepția umanistului realist care a scris *De principatibus*, spre a convinge că machiavelismul nu e totuna cu gîndirea lui Machiavelli, că etica lui nu e „morala" principilor supuși determinismului istoric: „Desigur că nu putem considera drept un act de merit faptul de a-și ucide cetățenii, de a-și trăda prietenii, de a nu avea nici o credință, de a fi lipsit de milă și de religie,

deoarece toate acestea îți pot îngădui să cucerești puterea, dar nu să obții gloria". Ideea reapare în *Discorsi* (III, 40), ceea ce înseamnă că e o constantă a gîndirii autorului, o convingere trecută sub tăcere de detractorii lui. Cum mai poate susține astăzi cineva că frazele lui Machiavelli au încurajat crimele gratuite ale revoluției franceze din 1789 și ale altor revoluții de după aceea? O singură dată, în tot textul, fapta de cruzime e acoperită de umbra moralei creștine, atunci cînd se comite paricidul. Voind să aibă pentru sine orașul Fermo, Oliverotto își măcelărește tatăl adoptiv, iar la un an după, nelegiuitul tînăr este prins și sugrumat de oamenii lui Cesare Borgia. Preceptul biblic „cu ce măsură măsori, măsura-ți-se-va" se recunoaște în subtext. Pagina în care se istorisește exterminarea elitei orașului e frapant asemănătoare cu drama provocată de cruzimea lui Alexandru Lăpușneanu în istoria românilor.

Patosul ideilor lui Machiavelli sporește în încercarea de a stabili norme care să regleze raporturile principelui cu sfetnicii (XXII-XXIII) și în special cu secretarii lor. Profund interesat de recîștigarea poziției pierdute, Machiavelli e de părere că ne putem forma opinia despre „inteligența unui conducător de stat", cunoscînd oamenii pe care îi are în jurul lui: dacă aceștia sînt capabili și credincioși, îl putem socoti un înțelept pentru că a știut să descopere însușirile lor... Atunci cînd sînt însă altfel, este cazul să-l judecăm întotdeauna defavorabil". Această nepricepere aduce în trena ei lingușirea, una din maladiile grave ale anturajului conducătorului de stat. Ambele capitole, un fel de „aviz amatorilor", au drept corolar fraza absolut memorabilă despre cele trei categorii mentale. E dreptul inteligenței să distingă. „Există trei feluri de minți omenești – scria ex-secretarul Florenței – unele care înțeleg singure, altele care pricep ceea ce alții înțeleg și le explică apoi lor, în sfîrșit, ultimele, care nu înțeleg nici singure, nici prin alții; cele de primul fel sînt desăvîrșite, cele de al doilea fel sînt foarte bune, iar cele din a treia categorie sînt fără nici un folos". E vorba, firește, de folosul statului, care știe să utilizeze inteligența umană în favoarea sa.

Modernitatea gîndirii lui Machiavelli, de care s-au ocupat impresionant de mulți oameni de cultură ai secolului nostru, rezidă din uimitoarea ei vitalitate, evidentă și pentru un nespecialist în politologie. Un „Machiavelli contemporanul nostru" ar fi un subiect extrem de generos pentru un astfel de specialist. Frazele florentinului, expurgate de exemplificări, devin maxime. Ele sînt prea numeroase spre a le propune aici, prea incitante ca să le neglijăm cu totul. Demnă de interes e, de exemplu, arta principelui de a-și regiza faima. Provoacă opozanții „să întreprindă o seamă de acțiuni contra lui, pentru ca el să aibă prilejul de a-i învinge și astfel să urce mai sus pe scara pe care chiar dușmanii lui i-au întins-o. De aceea, mulți consideră că un principe înțelept trebuie, atunci cînd are prilejul, să întrețină cu

viclenie o duşmănie oarecare îndreptată contra lui, pentru ca prin înfrîngerea ei să obţină o glorie şi mai mare". Întreţinerea discordiei, de asemenea, îl va ajuta să stăpînească mai uşor, ca şi alegerea aliaţilor care să-l apere „împotriva duşmanilor puternici şi a supuşilor suspecţi". Şansele noului principe sînt – după cum istoria contemporană n-o dezminte – alături de cei care au prosperat în vechiul regim. „Vom vedea – scrie Machiavelli – că-i este mult mai uşor unui principe să-şi cîştige prietenia acelor oameni care erau mulţumiţi de guvernarea trecută şi care, prin urmare îi erau duşmani, decît prietenia acelora care i-au devenit prieteni şi l-au ajutat să ocupe principatul numai pentru că nu erau mulţumiţi de guvernarea anterioară" (*Principele*, XX). Acest ciudat, dar omenesc joc de interese există *ab antiquo*, după cum tot de atunci datează obiceiul celor ce conduc state, de a-şi întări dominaţia prin sacrificarea unor miniştri, potolind astfel neliniştile mulţimii. Întîmplări de acest fel, ca şi alte scheme descoperite de Machiavelli în istorie le observase spontan şi le judecase cu îngîndurare, cronicarul nostru Miron Costin şi, după el, Cantemir al *Istoriei ieroglifice*. Cînd vorbea despre machiavelismul lui Costin, Călinescu avea în vedere puterea cugetătorului de a pătrunde şi de a prinde în maxime marile adevăruri ale istoriei universale, aceleaşi cu ale istoriei naţionale.

Înainte de toate, previne Machiavelli, în arta guvernării se cere prudenţă în decizii, în fapte şi în alianţe. Un principe inteligent şi prevăzător „nu trebuie să ia seama doar la dezordinile prezente, ci şi la cele viitoare şi pe acestea să le preîntîmpine folosind întreaga lui pricepere, căci dacă prevezi un lucru cu mult înainte este uşor să intervii; dacă însă aştepţi ca el să se apropie, leacul nu mai vine la timp, pentru că boala nu mai poate fi vindecată în acel moment". Lecţia merită citită mai departe, întrucît ideea e încă mai inteligibilă prin analogia subtilă, nu cu orice lucru, ci cu diagnosticarea la timp a unei boli fatale. Gravitatea fenomenului analog e de natură să impună ideea, cînd se spune că e boală „la început e uşor de îngrijit şi greu de diagnosticat, dar odată cu trecerea timpului... ea ajunge să fie uşor de diagnosticat şi greu de vindecat." Judecata e infailibilă şi analogia ingenioasă. Pentru Machiavelli prudenţa e semnul suprem al înţelepciunii, fără ca ele să fie riguros echivalente. Prudenţa poate fi învăţată ca virtute practică, înţelepciunea e o însuşire complexă, în parte înnăscută, în parte dobîndită în experienţă. „Savio" sau „sagio" înseamnă inteligent şi inteligenţa nu se învaţă, e un dat. Poate fi îneţelpt cel care e şi prudent, dar nu numai. Prudenţa e o virtute practică, înţelepciunea nu întodeauna, dacă ea devine povară pentru purtătorul ei, om de rînd sau om de stat. Iar în secolul nostru se pare că omul de rînd, purtător al unei astfel de poveri, nu poate ajunge om de stat, cum, de altfel, nici autorul *Principelui* n-a ajuns. Precauţia înseamnă, aşadar, teoretic, puterea raţiunii de a prevedea efectul, finalitatea unor gesturi, alegînd soluţia cea mai puţin rea ca fiind cea mai bună. Primejdia există

potențial în toate situațiile, atît în acțiunile civile cît și în faptele armate. Acestea din urmă, cum aminteam mai sus, l-au pasionat pe Machiavelli. Arta războiului și structura armatei sînt, după el, cheile rezistenței statului și condiții ale menținerii puterii, dacă cel care guvernează n-ar comite greșeli tactice. „Legile bune și armatele bune" sînt salvarea principelui, însă nu armate mercenare, care trădează ușor.

Eroarea intră și ea în realitatea puterii ca abatere de la modelul de referință. Determinată uman de imprudență, eroarea nu poate fi înlăturată de *fortuna*, dar gravitatea consecințelor ei poate fi atenuată de o conjunctură favorabilă celui care a comis-o, salvîndu-l fără voia lui, prin greșelile altora. De cele mai multe ori eroarea ajută destinului rău să se împlinească și atunci ea e comisă cu necesitate. Alteori eroarea vine din imprudență și nepricepere. Machiavelli se simte dator să prevină asupra mecanismelor și consecințelor ei, în această lecție de prudență princiară. Dojenește și explică faptul că „odată săvîrșită o primă eroare [regele Ludovic] a fost nevoit să facă și altele la fel de grave", care i-au adus pierderi imense. Eroarea poate avea logica ei internă; prizonier al primei erori, principele e forțat s-o facă și pe a doua, și altele probabile. De aici o întreagă teorie a cauzelor pierderii puterii (Cap. XXIV).

Lectura atentă a capitolului „Despre principatele eclesiastice" (asta însemnînd puterea papală, teocratică) descoperă o calculată detașare ironică. Întrucît sînt guvernate de o Rațiune superioară, ar fi un semn de orgoliu, spune autorul, dacă s-ar încumeta să le analizeze. Ar comite, deci, un fel de *hybris*. Folosește figura retorică a preteriției, spunînd totuși ceea ce n-ar vrea să spună, motivînd că mintea umană n-ar putea ajunge la astfel de ordini sacre. Mimarea modestiei e mînuită, ca întotdeauna, cu semnificația contrară. Observația care urmează e mai mult decît analitică, e severă. Dojana e inutilă pentru că astfel de state „întemeiate fiind pe religie sînt atît de puternice și de așa natură, încît principii lor își păstrează puterea, oricare le-ar fi acțiunile și felul lor de viață. Aceștia sînt singurii principi care au state și nu le apără; au supuși și nu-i guvernează". Verdictul silogistic apare tăios ironic în raport cu tot restul cărții, care descrie un imens efort spre desăvîrșirea princiară: „Deci numai aceste principate sînt sigure și fericite" („sono sicuri e felici").

Cît despre funcția religiei și, prin urmare, a instituției bisericii în stat, Machiavelli o prezintă rațional, ca necesitate, dar nu în *Principele*, ci în *Discorsi* (I, 11-15). Aici îl laudă pe Numa Pompiliu pentru iscusința de a fi recurs la religie în sprijinul ordinii statale, aducînd poporul la ascultare. Teama de zei i-a ajutat pe împărații romani: *religio instrumentum regni*. Nu e ocolit adevărul că biserica, în timpurile moderne, exercită o teroare mascată. Modelul vieții cristice, ca principiu al noii religii, nu mai era invocat. În această ordine e adus exemplul lui Savonarola, care pretindea că se întreține direct cu Dumnezeu. Dar Machiavelli însuși nu

apelează la textele biblice decît o singură dată şi atunci doar la *Vechiul Testament*, de unde îl alege numai pe Moise, invocat într-o serie de conducători charismatici. Pentru antichitate, *per exemplum*, sînt folosite relatările din Titus Livius şi Tacitus, despre miracole. Religia celor vechi educa acţiunea, orgoliul, pe cînd cea nouă beatifică umilinţa. Lenea contemplativă, în schimb, frînează violenţa, observa Machiavelli (în *Discorsi* şi în *Istoriile florentine*). O astfel de consideraţie, pe cît de pătrunzătoare tot pe atît de esenţială, ţine de antropologia religiosului privit din perspectiva comparativ-istorică. Aceasta e încă o idee care sporeşte complexitatea cărţii. Sînt elogiaţi romanii pentru că s-au servit de religie spre a stabili şi impune legile, că aprindeau altarele în prezenţa marelui preot spre a îmbărbăta armatele. „Nu există timp şi loc în care teama de zei să nu fi făcut state puternice." Deşi îi era prea cunoscută criza morală, corupţia sălbatică din timpul papei Alexandru VI, cel incriminat de Guicciardini în *Istorii*, şi cauza atitudinii anticlericale din epocă, Machiavelli nu întîrzie în detalii ocazionale şi întruchipări vremelnice ale puterii papale. Pe el îl interesa locul instituţiei în stat şi pe aceasta n-o discreditează. Dimpotrivă, îi acordă un credit enorm de instituţie *sine qua non* în obţinerea ordinii civile, fără să afecteze independenţa statului. În concluzia lui e o sentenţie cu valoare de oracol „... conchid că religia introdusă de Numa a fost una din principalele cauze ale prosperităţii Romei. Însă, dacă ataşamentul faţă de cultul divinităţii este garantul cel mai sigur al înfloririi republicilor, dispreţul religiei este cauza certă a ruinei lor. Nenorocire pentru statul în care teama de fiinţa supremă nu există! el trebuie să piară, ori să fie susţinut prin teama faţă de principe în absenţa religiei..." (*Discorsi*, I, 11). Genială previziune, împlinită, asupra statului totalitar. Lenin, ori nu citise *Discorsi*, cînd a dictat demolarea bisericii, ori s-a substituit zeului, cînd nu era decît un simplu muritor. De s-ar fi rezemat pe biserică şi cler, comunismul ar fi fost primejdios de rezistent. Or, el n-a făcut decît să valorizeze sărăcia şi egalitarismul, risipind esenţialul: frica de Dumnezeu. Frica de tiran e temporară, ca şi cel ce o împrăştie. În problemele spinoase ale religiei, Machiavelli s-a rezumat la consideraţiile din *Discorsi*, despre utilitatea ei. Crezînd, ca şi Dante, în idealul unităţii patriei, el a atacat totuşi biserica pe care o credea vinovată de menţinerea interesată a fărîmiţării Italiei. El nu s-a declarat ateu, dar a profesat un raţionalism nedezminţit, care îl anunţa pe Voltaire, antifanaticul veacului luminilor, şi el autor al unor fraze despre valoarea antropologică a credinţei.

Principele este un proiect perfect aplicabil, nu are nimic utopic. Mai mult, prin demitizarea imaginii princiare şi eliminarea artificialităţii, poate fi considerat o „utopie pe dos", cum ar fi spus Cioran. Dacă era un simplu construct literar, ar fi rămas îngropat în rafturile bibliotecii de epocă, aşa cum s-a întîmplat cu *La città del sole* (1603), a lui Tommaso Campanella, sau cu textul de referinţă care e *Utopia* (1516) lui Morus, citat de toată lumea, dar de nimeni citit astăzi. Personajele acestor

cărţi, cu platitudinea perfecţiunii lor l-au amuzat pe Cioran, care le reia spre a le desfiinţa (*Istorie şi utopie*). Înainte ca aceşti autori să-şi fi conceput plăsmuirile utopice [19], Machiavelli scrie, cu metodă şi realism, prima antiutopie din istoria lumii, deloc impresionat de *Republica* lui Platon, despre care nu aminteşte nimic. El iubise mai mult spiritul romanic decît pe cel grec. O aluzie la Platon şi la alţi autori de himerice formule de state egalitare există totuşi: „Căci sînt mulţi aceia care şi-au imaginat republici şi principate pe care nimeni nu le-a văzut vreodată şi nimeni nu le-a cunoscut ca existînd în realitate". Utopia e definită în termeni clari.

Sub optimismul de suprafaţă, destinat celorlalţi, există un scepticism ce vine la Machiavelli din neîncrederea în fiinţa umană, egoistă prin natura ei. În subiacent stăruie credinţa că nu binele guvernează lumea. Rănit de ingratitudinea unor apropiaţi care profitaseră de sfaturile sale şi care acum nu-l ajutau să-şi recapete poziţia socială, spre a ieşi din sărăcie, i se plînge lui Guicciardini într-o scrisoare. Iar acesta îi răspunde liniştit, consolator, încurajîndu-l să facă totuşi binele. Fraza e ca o maximă împrumutată de la înţelepţii lumii: „Ingratitudinea multora să nu vă sperie oprindu-vă de a face bine oamenilor; deoarece nu numai că a face binele fără orice alt scop este un lucru mărinimos, dar se întîmplă, de asemenea, uneori, să întîlneşti la cineva atîta recunoştinţă pentru binele pe care i-l faci, încît acesta te răsplăteşte pentru toată ingratitudinea celorlalţi". Cum s-a putut vedea pînă aici, mefienţa faţă de oameni nu e totală, cîtă vreme autorul *Principelui* distinge categoria „omului de bine", „pildă de imitat". I se pare nedemn ca oamenilor să le placă robia şi supunerea oarbă. În cazul acesta absolutismul principelui e meritat. De preferat să fie mai mult temut decît iubit şi nu invers, principele trebuie să-şi regleze comportamentul ştiind că, de la natură, oamenii „sînt nerecunoscători, schimbători, prefăcuţi şi ascunşi, că fug de primejdii şi sînt lacomi de cîştig" etc., etc. Perfecţiunea nu este de partea omului, crede Machiavelli. Categoriile caracteriale, antinomice, fac obiectul capitolului XVI, o veritabilă pagină de manual despre psihologia umană. Aceleaşi adevăruri universale erau exprimate şi în *Discorsi*.

În statul civil, regat al legii, cel care guvernează trebuie totuşi să fie cumpătat, să procedeze cu omenie, „iar încrederea prea mare să nu-l lipsească de prudenţă, după cum prea marea neîncredere să nu-l facă lipsit de orice îngăduinţă" (*Principele*, XVII). În ultimă analiză, refuzul de a idiliza imaginea omului e încă o notă definitorie pentru viziunea antiutopică. Diferenţa de perspectivă e hotărîtoare. Toate ideile florentinului sînt întemeiate pe istoria adevărată. Deliberat, el se

---

[18] S. Battaglia, *Mitografia personajului*, Univers, Bucureşti, 1976, p. 87

[19] Stelio Cro, *Machiavelli e l'antiutopia*, în: *Machiavelli attuale, op.cit.*, p. 27. Aici despre opoziţia dintre opera lui Machiavelli şi proiectele utopice ale lui Campanella şi Morus. Spre regretul nostru, autorul nu înregistrează ideile lui Machiavelli însuşi, în această problemă, formulate în cap. XV al

distanţează de procedeele fabulatorii ale utopicilor, preferînd „simplei închipuiri" „adevărul concret al faptelor".

Presimţind că un suveran îl va contrazice, Machiavelli nu recunoaşte nici o valoare operelor de laudă dedicate principilor, de aceea îşi propune să facă o carte în care „să scrie lucruri folositoare pentru cei care le înţeleg". Sintagmele prin care Aristotel definea reflectarea în literatură sînt folosite pentru a se declara tocmai despărţirea de regimul ficţional al literaturii, dată fiind ţinta practică urmărită: „... acela care lasă deoparte ceea ce este pentru ceea ce ar trebui să fie, mai curînd află cum ajung oamenii la pieire decît cum pot să izbutească". Finalul capitolului XV e un îndemn la practicism, chiar şi amoral dacă e necesar. Principele să nu se preocupe că şi-ar putea face „faimă rea" îmbrăţişînd păcatul „fără de care i-ar fi greu să păstreze statul". Ceea ce e virtuos poate duce la pieire. Totul pleacă de la şi se întoarce la aceeaşi „veritàeffettuale". Spiritul utilitarist e învingător pretutindeni în *Principele*, el anulează orice gratuită operă a închipuirii. „În orice lucru trebuie să avem în vedere scopul", spune un personaj al comediei *La Mandragola*, credincios convingerilor autorului trecut prin şcoala gînditorilor antici.

Între operele de educaţie princiară scrise în Europa timpului, *Principele* e replica cea mai practică dată idilismului în concepţie. În alte opere ale genului, personajele încoronate sînt nişte ficţiuni, principele machiavelic e viu, gata să intre, fără mască, pe orice scenă politică, indiferent de timp şi de loc. Cărţile testamentare ale bizantinilor, concepute strict pentru uzul urmaşilor în linie ereditară, precum *Învăţăturile lui Vasile Macedoneanul către fiul său Leon,* par să-i fi rămas necunoscute. De asemenea, şi scrierea lui Pseudo Isocrate, *Sfaturi către Demonik* venită din antichitatea greacă. Nu acelaşi lucru se poate spune despre *De administrando imperio* a lui Constantin Porfirogenetul, o carte aproape în întregime dedicată interesat doar tacticii militare de apărare şi cucerire. Constantin, fiul faimoasei Zoe Carbonospina şi a lui Leon VI, supranumit „cel Înţelept", şi care stăpînea atunci (sec. al X-lea) o parte din sudul Italiei, îşi concepe tratatul luînd în calcul geografia politică şi forţa principalelor puteri europene. Italia, cu regii şi regiunile ei, ocupă un loc special. Imperativele succesului militar al principelui şi mai ales monografia pe tema artei războiului scrisă de Machiavelli poate avea ca sursă, cel puţin în parte, cartea bazileului cărturar pusă în circulaţie în limba latină. În lumea romanică a peninsulei iberice, foarte cunoscută diplomatului Machiavelli, se scria în acelaşi timp, în spirit rinascimental, cartea lui Antonio de Guevara, *Il libro aureo de Marco Aurelio emperador – con Relox de principes*, una dintre cele mai elegante şi mai docte cărţi de morală princiară. E construită tot pe schema modelului de urmat, acesta fiind împăratul filosof Marc Aureliu. Machiavelli n-avea cum s-o cunoască, pentru că prima ediţie, în limba spaniolă, a apărut abia în 1529.

Interesantă e coincidenţa cu apariţia ediţiei franceze, Paris, 1531, atunci cînd la Roma, „cum gratia et privilegio" ale Papei Clement VII, în 1532, începea tipărirea operelor lui Niccolò Machiavelli, între care şi *Principele*. Cartea lui Guevara a fost tradusă la noi, deloc întîmplător, de Nicolae Costin, la cererea domnitorului învăţat Nicolae Mavrocordat de la care a rămas un exemplar din *Principele*, în italiană, cu adnotări marginale [20]. Traducerea în română a cărţii lui Guevara, făcută după exemplarul latin al lui Wanckelius, purta titlul *Ceasornicul domnilor*. O comparaţie în spirit a celor două cărţi poate să ne spună mai mult despre mentalitatea Renaşterii europene cu orientarea ei laică. O orientare în care nu se poate încadra decît parţial modelul princiar construit de un Neagoe Basarab al lumii sud-est europene, de la 1521, supusă ritualului cultural-religios al Bizanţului. În clasa acestui tip de texte, dintre care n-am reţinut decît cîteva, *Principele* domină prin pragmatism, actualitate şi stil captivant, indiferent de limba în care e tradus, întrucît ritmul frazei urmează modulaţia gîndirii extrem de bogată în idei. Machiavelli n-a stăpînit niciodată un principat, decît în spirit. Iar regalitatea spiritului se dovedeşte a fi mai durabilă decît regalitatea vremelnică asupra unui stat. În istoria modelelor umane, *Principele* deţine regalitatea dincolo de modă şi timp. Fiind o sinteză obţinută, totuşi, din modele cu valabilitate legată de un timp şi un loc, paradigma astfel compusă a devenit celebră, eclipsînd tot ce s-a scris în materie de teorie a puterii.

Cît este această carte a celor care guvernează sau a mulţimii, numai lectura ei o poate decide. Citind-o, acceptăm sau nu părerea lui Boccalini care, spunea că Machiavelli „ar fi pus dinţi de cîine în gura oilor", dar vom reţine sigur afirmaţia-dicton, cum sînt atîtea în *Principele*, că „oamenii iubesc aşa cum vor ei şi se tem după cum vrea principele". Nu se poate cunoaşte conotaţia complicată şi nu reducţionist negativă a sintagmei „machiavelismul puterii", decît după o lectură care să pătrundă, fără prejudecăţi, substanţa doctrinei. Odată citit şi înţeles acest cod, exoterizat deci, ar fi posibil ca magia puterii să se risipească. Necunoscutul stîrneşte cele mai mari spaime. *Principele* a făcut din Machiavelli un nemuritor, răsplătindu-l pentru ideea de a fi dat cea mai concentrată şi realistă carte de antropologie politică. Pretutindeni unde a domnit libertatea de spirit, el a fost citit şi comentat, cu luciditate, de creştini, evrei, musulmani, deşi a fost acuzat de ateism. Nu slujeşte ateismul acela care a înţeles că puterea religiei intră în religia puterii.

Elvira SOROHAN

Principelui.

[20] Em. Grigoraş, *Machiavel şi Nicolae Mavrocordat*, în: „Adevărul literar şi artistic", an IV, No. 122, 25 martie, 1923, p. 4. Însemnările lui Mavrocordat s-au făcut pe o ediţie în italiană, din 1726, purtînd *ex-libris*-ul domnitorului. Sfaturile florentinului sînt considerate cînd „nefaste", cînd „sănătoase", iar politica lui, cînd „scelerată" cînd „desperată". Această ultimă intuiţie psihologică ar fi un subiect de

Interesantă e coincidența cu apariția ediției franceze, Paris, 1531, atunci când la Roma „cum gratia et privilegio" ale Papei Clement VII, în 1532, începea tipărirea operelor lui Niccolò Machiavelli, între care și *Principele*. Cartea lui Guevara a fost tradusă la noi deloc întâmplător, de Nicolae Costin, în cariera domnitorului învățat Niculae Mavrocordat de la care a rămas un exemplar din *Principele* în italiană, cu adnotări marginale [3]. Traducerea în română a cărții lui Guevara, făcută după exemplarul latinei lui Wanckelius, purta titlul *Ceasornicul domnilor*. O comparație în spirit a celor două cărți poate să ne spună mai mult despre mentalitatea Renașterii europene cu orientarea ei laică. O orientare în care nu se poate încadra decât parțial modelul princiar construit de un Neagoe Basarab al lumii sud-est europene, de la 1521, supusă modului cultural-religios al Bizanțului. În cazul acestui tip de texte, dintre care c-am reținut doar Fénelon, *Principele* educând prin pragmatism, actualitate și stil captivant, indiferent de limba în care e tradus, imprimă ritmul frazei amprenta modului de gândire extrem de nuanțat în idei. Machiavelli n-a stăpânit niciodată un principat, decât spirit, iar regula spiritului se dovedește a fi mai durabilă decât regularitatea vremelnică asupra unui stat. În istoria modelelor umane, *Principele* depune regularitatea dincolo de modă și timp. Fiind o sinteză calculată, totuși din modele cu valabilitate legată de un timp și un loc, paradigma astfel construită a devenit celebră, eclipsând tot ce s-a scris în materie de teorie a puterii.

Cât este adevărată cartea aceasta care uneori e atât de contestată, numai lectura și o poate decide. Citind-o, acceptăm sau nu părerea lui Boccalini care spunea că Machiavelli „a fost dintr-o dată în gura celor ... din care reține sigur afirmația doctorului, cum stă scrisă în *Principele*, că oamenii trebuie să trăiască cum vor ei și să se îndrepte după cum vrea principele". Nu se poate susține imputația complicată și nu reducționist negativă a imaginii „machiavelismul puterii", decât după o lectură care să pătrundă, fără prejudecăți, substanța doctrinei. Având cât și înțeles acest rod, exorcizat deci, ar fi posibil ca magia puterii să se impună. Necunoscutul stârnește, cele mai mari spaime. *Principele* a făcut din Machiavelli un personaj, nepătrunzându-l pentru ideea de a fi dat cea mai concentrată și realistă carte de antropologie politică. Pretutindeni unde a domnit libertatea de spirit, ea a fost citit și comentat, cu luciditate, decretând, uneori, machiavelismul, deci a fost acuzat de ateism. Nu stârnește ateismul ceea ce a învins să pătrundă religia mută în ideile puterii.

Ficțiune la ...

[3] Em. Grigoraș, *Machiavelli și Nicolae Mavrocordat*, „Adevărul literar și artistic", an IV, Nr. 122, 25 martie, 1923, p. 4. Însemnările lui Mavrocordat sunt făcute pe o ediție în italiană, din 1526, conținând, între altele, Viața lui Castruccio Castracani, glose marginale în care apare „Sfaturile lucrului politic" sau „Moliere", iar politica lui, deci „seleucid" sau „despotic". Această glosă ar fi psihologică și ar fi un indiciu de

Niccolò Machiavelli

PRINCIPELE

cu adnotările Reginei CHRISTINA

Traducere de Nina FAÇON

Lui Francesco Vettori,
prea ilustru ambasador al Florenței
pe lîngă Marele Pontifice

Roma

Prea ilustre ambasador, harul dumnezeiesc nu a întîrziat niciodată să se arate. Spun aceasta, deoarece mi se părea, nu că aş fi pierdut, dar că aş fi rătăcit bunăvoința dumneavoastră, întrucît ați lăsat să treacă multă vreme fără a-mi scrie, iar eu mă întrebam de unde putea să vină lucrul acesta. Şi din toate pricinile care îmi treceau prin minte nu luam în seamă decît prea puține. Numai una era mai stăruitoare şi anume că poate ați încetat de a-mi scrie pentru că vi s-ar fi spus că nu aş fi un bun păstrător al epistolelor dumneavoastră. Eu însă ştiam că altcineva în afară de Filippo şi de Pagolo, atît cît aceasta ar depinde de mine, nu le văzuse. Am redobîndit ceva din bunăvoința dumneavoastră odată cu scrisoarea din 23 ale lunii trecute, în care sînt prea fericit de a vedea cît de ordonat şi de cumpănit vă îndepliniți funcția publică pe care o aveți; şi îndemnul meu este să continuați tot astfel, deoarece acela care renunță la propria lui linişte pentru liniştea altora o pierde pe a lui însuşi, iar de la ceilalți nu primeşte în schimb nici o recunoştință. Şi întrucît soarta vrea să facă totul, este bine să o lăsăm să facă ce vrea, să stăm deoparte şi să nu o tulburăm în nici un fel, şi să aşteptăm vremea cînd va îngădui şi oamenilor să facă la rîndul lor cîte ceva; atunci va fi potrivit pentru dumneavoastră să vă dați osteneală şi să vegheați mai mult la toate, iar pentru mine să plec de aici, de la țară, şi să spun: iată-mă.

Deocamdată, voind a vă răspunde cu aceeaşi bunăvoinţă pe care mi-aţi arătat-o, nu pot să vă scriu în această epistolă a mea despre altceva decît despre viaţa pe care o duc; iar dacă veţi socoti că ea este astfel, încît merită să o schimbaţi cu a dumneavoastră, voi fi mulţumit să o fac.

Stau la ţară; şi de cînd mi s-au întîmplat acele lucruri din urmă, nu am mai fost la Florenţa nici douăzeci de zile, dacă le adun pe toate la un loc. Pînă acum am vînat sturzi cu mîna mea; mă sculam înainte de a se face ziuă, pregăteam beţişoarele unse cu clei pentru prins păsările şi porneam cu o legătură de colivii în spinare de păream aidoma cu Geta cînd se înapoia din port cu cărţile lui Amfitrion; prindeam cel puţin doi sturzi şi cel mult şase. Toată luna septembrie, asta am făcut. Pe urmă, joaca aceasta, aşa cum era ea, aleasă parcă din amărăciune şi neobişnuită pentru mine, a încetat, spre părerea mea de rău, iar care este viaţa mea acum, vă spun îndată. Mă scol de dimineaţă odată cu soarele şi mă duc într-o pădure a mea pe care am pus s-o taie. Rămîn acolo timp de două ceasuri să văd ce s-a lucrat cu o zi înainte şi să mai stau puţin de vorbă cu tăietorii de lemne, care mereu au cîte o pricină, fie între ei, fie cu cîte un vecin de-al lor. Cît priveşte pădurea aceasta, aş avea să vă spun o mulţime de lucruri nostime care mi s-au întîmplat aici, şi cu Frosino din Panzano, şi cu alţii care voiau din lemnele acelea. Frosino cu deosebire a trimis după cîţiva stînjeni de lemne, fără a-mi spune nimic; iar cînd a fost vorba de plată, a vrut să-mi oprească zece lire; spunea că le avea de primit de la mine de acum patru ani, cînd am pierdut la jocul de cărţi în casa lui Antonio Guicciardini. Am început să fac tărăboi: voiam să-l învinovăţesc pe cărăuş de hoţie, deoarece el se dusese să ia lemnele pentru celălalt; tandem[1] *Giovanni Machiavelli intră în vorbă la mijloc şi ne făcu să ne împăcăm. Batista Guicciardini, Filippo Ginori, Tommaso del Bene şi alţi cîţiva de la oraş mi-au cerut fiecare cîte un stînjen tocmai cînd bătea vîntul acela de la miazănoapte. Eu le-am făgăduit la toţi; trimisei unul lui Tommaso, care a ajuns însă la Florenţa pe jumătate, pentru că de încărcat l-au încărcat şi el, şi nevasta, şi slujnicile şi copiii, de parcă ar fi fost Gabburra joia, cînd el împreună cu băieţii care-l ajută la măcelărie doboară boul cu maiul. Aşa încît, văzînd de partea cui era cîştigul, le-am spus celorlalţi că nu mai am lemne; şi din pricina aceasta s-au supărat pe*

[1] *tandem* = în sfîrşit

mine cu toţii nespus de rău, mai cu deosebire Batista, care o socoteşte şi pe aceasta drept una din nenorocirile ce s-au abătut peste Prato.

După ce ies din pădure mă abat pe la un izvor, iar de aici mă duc într-un loc al meu unde am întins plase şi ţivlitoare de prins păsări; am cu mine o carte, un Dante, un Petrarca, sau unul din poeţii aceştia mai mici, ca Tibul, Ovidiu şi alţii; citesc despre patimile lor de dragoste, şi iubirile acestea îmi aduc aminte despre ale mele; astfel prins în gînduri plăcute, îmi petrec o bucată de vreme. Ies apoi în drum şi mă abat pe la han; aici stau la taifas cu cei care sînt în trecere, le cer veşti de prin locurile lor, ascult lucruri felurite şi-mi însemn în minte mulţime de gusturi şi tot felul de ciudăţenii omeneşti. Şi iată că vine şi ora prînzului, cînd laolaltă cu toţi ai mei mănînc din acele bucate pe care le pot avea aici în casa asta de la ţară şi din puţinul pe care-l am. Iară după ce am mîncat, mă înapoiez la han; aici îl găsesc de obicei pe hangiu, şi tot aici se mai află un măcelar, un morar, doi lucrători la cuptoarele de cărămizi. Cu aceştia îmi pierd vremea prosteşte tot restul zilei, jucînd cărţi sau dînd cu zarurile, şi între noi se iscă nenumărate certuri şi supărări, cu vorbe urîte şi fără de sfirşit; iară de cele mai multe ori oamenii se iau la harţă pentru un ban, de ne aude lumea tocmai de la San Casciano, cum ţipăm şi strigăm. În acest fel, tăvălit în murdărie, îmi scutur creierii de mucegai şi-mi vărs amarul pentru soarta rea pe care o am, mulţumit fiind că mă loveşte în chipul acesta şi că poate cîndva se va ruşina de ceea ce face.

Cînd se lasă seara mă înapoiez acasă şi intru în camera mea de lucru, în prag lepăd de pe mine haina de toate zilele, că-i plină de noroi şi lut, îmi pun veşminte regeşti şi de curte. Îmbrăcat cum se cuvine pentru aceasta, păşesc în străvechile lăcaşuri ale oamenilor de demult; fiind primit cu dragoste de ei, mă satur cu acea hrană care solum[2] *este făcută pentru mine şi pentru care m-am născut. Nu mă ruşinez a vorbi cu ei şi a-i întreba de cauzele faptelor lor. Iar ei, cu omenia lor, îmi răspund; vreme de patru ceasuri nu simt nici o plictiseală, uit orice mîhnire, nu mă tem de sărăcie, iar moartea nu mă sperie; sînt cu toată fiinţa mea în tovărăşia lor. Şi întrucît Dante spune că a înţelege fără a păstra ceea ce ai înţeles nu este ştiinţă, eu mi-am însemnat cele ce am adunat în minte din aceste lungi convorbiri cu*

[2] *solum* = numai

ei și am alcătuit o cărticică De Principatibus [3], *în care, pe cît pot, mă adîncesc în cugetarea acestor lucruri și discut despre ce este un principat, de cîte feluri sînt acestea, cum se dobîndesc, cum se păstrează, de ce se pierd. Iar dacă vreodată v-a plăcut ceva din cîte nimicuri am scris, atunci nici scrierea aceasta n-ar trebui să vă displacă. Unui principe, dar mai ales unui principe nou, ea ar trebui să-i fie binevenită; iată de ce o închin Măriei Sale Giuliano*[4]. *Filippo Casavecchia a văzut-o; el va putea să vă vorbească în parte și despre lucrarea însăși și despre discuțiile pe care le-am avut cu el asupra ei, cu toate că mai fac adăugiri și o desăvîrșesc în felul cum e scrisă.*

Prea mărite ambasador, ați voi ca eu să părăsesc acest fel de viață și să vin să trăiesc la dumneavoastră? Voi face neapărat lucrul acesta; dar acuma am de făcut niște treburi pe care în șase săptămîni le voi termina. Ceea ce mă face să stau în cumpănă este faptul că se află acolo Soderini cu ai lui, și dacă aș veni, aș fi nevoit să mă duc să-i văd și să le vorbesc, lucru pentru care mă tem că, la întoarcere, s-ar putea să cred că trag la mine acasă, și în schimb să trag de-a dreptul la Bargello [*]; *căci, deși guvernul acesta are temelii trainice și nu are a se teme de nimic,* tamen [5] *este nou și de aceea bănuitor. Sînt destui care își dau aere că știu de toate, și care, pentru a fi la fel cu Pagolo Bertini, ar fi gata să bage pe oricine la răcoare și pe deasupra ar mai vrea să cad singur în cursă. Rogu-vă, scutiți-mă de această frică, voi veni să vă văd, în timpul arătat, aceasta neapărat.*

Am stat de vorbă cu Filippo despre această cărticică a mea, dacă este bine s-o dau sau nu, și dacă, hotărînd să o dau, este bine să o duc eu însumi sau să v-o trimit. Mă gîndeam să nu o dau pentru că, Giuliano, cine știe, nici n-are s-o citească, iar Ardinghelli o să se mîndrească el cu această ultimă osteneală a mea. Nevoia în care mă aflu și care mă împinge de la spate mă îndemna totuși să i-o dau, căci îmi prăpădesc sănătatea și multă vreme n-am să mai pot trăi așa, pentru că sărăcia mă înjosește. În afară de aceasta, aș dori

---

[3] Este vorba de *Principele*

[4] Giuliano, fiul lui Lorenzo de Medici (Magnificul) moare în 1516 și Machiavelli reorientează dedicația, către Lorenzino, nepotul lui Giuliano și al Papei Leon X.

[*] Bargello - palatul de justiție al Florenței

[5] *tamen* = totuși

ca aceşti domni Medici să înceapă să mă folosească din nou, chiar dacă ar fi să car pietre la început; dacă pe urmă nu aş reuşi să le cîştig bunăvoinţa, aş fi nespus de supărat pe mine; dacă această cărticică a mea ar fi citită, s-ar vedea că cei cincisprezece ani cît am învăţat arta de a guverna, nu i-am petrecut nici dormind, nici pierzînd vremea; şi oricine ar trebui să fie dornic de a se sluji de cineva care şi-a cîştigat experienţa pe cheltuiala altuia. Iar de bună-credinţa mea, nimeni nu ar trebui să se îndoiască, deoarece întotdeauna mi-am ţinut cuvîntul, aşa încît nu ar fi cazul acuma să-l calc. Acela care a fost credincios şi bun vreme de patruzeci şi trei de ani cîţi am eu acuma, nu poate să-şi schimbe firea; mărturia credinţei şi cinstei mele este sărăcia mea.

Aş dori, aşadar, să-mi mai scrieţi ce credeţi despre cele ce v-am spus mai sus. Binevoiţi a vă gîndi la mine. Sis felix [6].

Die 10 decembris 1513
Niccolò Machiavelli, în Florenţa

[6] *Sis felix* = Fii fericit

Niccolò Machiavelli
către
Magnificul Lorenzo de'Medici

De cele mai multe ori, aceia care doresc să dobîndească bunăvoința și favoarea unui principe obișnuiesc a i se înfățișa cu lucrurile care le sînt mai scumpe între toate cîte le aparțin, sau care, după cum li se pare, îl desfată mai mult pe acesta. Iată de ce adesea vedem că li se aduc în dar principilor cai și arme, postavuri de mătase cu fire de aur, giuvaieruri și alte asemenea podoabe demne de măreția lor. Dorind, așadar, să prezint și eu Măriei Voastre o mărturie oarecare a prea supusei mele plecăciuni, nu am aflat între toate cîte sînt ale mele nimic care să-mi fie mai scump și pentru care să am mai multă prețuire, decît acea cunoaștere a faptelor săvîrșite de oamenii mari, pe care am dobîndit-o de-a lungul unei bogate experiențe a lucrurilor petrecute în vremurile noastre și prin lectura neîntreruptă a celor din antichitate [7]; și întrucît acestea toate le-am cumpănit și cercetat cu sîrguință și îndelung, după care le-am strîns laolaltă într-o cărticică, pe aceasta o trimit acum Măriei Voastre.

Și cu toate că ea îmi pare nedemnă de a vă fi înfățișată, sînt totuși pe deplin încredințat că, în nobila Voastră bunătate, această operă vă va fi plăcută, considerînd că nu v-aș putea dărui un lucru mai prețios decît acela de a vă face cu putință să înțelegeți, într-un timp foarte scurt, tot ceea ce eu

---

[7] Două școli de oameni mari. (Christina) (Reproducem notele subiective ale reginei Christina a Suediei, pe o ediție franceză a *Principelui*, din 1684. În momentul acela Christina trăia retrasă la Roma).

n-am reuşit să cunosc decît într-un lung şir de ani şi cu multe osteneli şi primejdii pe care le-am întîmpinat. Opera aceasta, eu n-am înfrumuseţat-o şi nici nu am umplut-o cu fraze îndelung meşte-şugite, cu vorbe umflate şi mărețe sau cu alte găteli şi ornamente care uimesc privirea şi cu care mulţi obişnuiesc să zugrăvească şi să împodobească lucrurile pe care le spun; deoarece am voit ca ea, sau să nu merite nici un fel de cinstire, sau să şi-o dobîndească numai prin noutatea conţinutului şi prin însemnătatea lucrurilor despre care vorbeşte. De asemenea, nu aş voi să se judece drept prea mare încredere în sine faptul că un om de condiţie joasă şi umilă îndrăzneşte să trateze despre guvernarea principilor şi să dea reguli cu privire la aceasta; căci aşa precum cei care desenează locuri din natură se aşează jos în cîmpie spre a putea privi cu atenţie înfăţişarea munţilor şi a înălţimilor, iar pentru a cunoaşte văile se urcă sus pe culmi, tot astfel, pentru a cunoaşte bine firea popoarelor, trebuie să fii tu însuţi principe, după cum pentru a o cunoaşte pe cea a principilor trebuie să fii om din popor.

Primiţi, aşadar, Măria Voastră, acest mic dar cu aceleaşi sentimente cu care eu vi-l trimit; căci, dacă îl veţi citi şi-l veţi examina cu sîrguinţă, veţi afla în el o dorinţă a mea fierbinte, anume aceea ca Domnia Voastră să atingeţi măreţia pe care soarta şi însuşirile Voastre vi le făgăduiesc. Iar dacă Măria Voastră îşi va întoarce uneori privirile şi le va coborî din vîrful înălţimii sale spre aceste locuri joase, va afla cît de nedrept îndur o mare şi o neîncetată vitregie a sorţii.

CAPITOLUL I
De cîte feluri sînt principatele şi în ce fel se dobîndesc

Toate statele, toate stăpînirile care au avut şi au putere asupra oamenilor au fost şi sînt fie republici, fie principate. Acestea din urmă sînt sau principate ereditare, anume acelea asupra cărora familia stăpînitorului lor domneşte de multă vreme, sau principate noi. Iar cele noi sînt, sau în întregime noi, cum a fost Milanul pentru Francesco Sforza, sau sînt teritorii adăugate la statul ereditar al principelui care le dobîndeşte, cum este regatul Neapolelui pentru regele Spaniei. Pămînturile astfel obţinute sau sînt stăpînite de un principe, sau se guvernează în mod liber; şi ele se cuceresc fie cu armele altora, fie cu cele proprii, fie mulţumită sorţii norocoase, fie prin propriile tale însuşiri.

CAPITOLUL II
Despre principatele ereditare

Voi lăsa deoparte expunerea privitoare la republici, deoarece am tratat în altă parte pe larg despre ele[8]. Mă voi referi numai la principate şi, aşa cum împleteşti firele unei urzeli, voi dezvolta punctele arătate mai sus şi voi arăta cum se pot guverna şi păstra aceste principate.

---

[8] Se face trimitere la *Discursuri asupra primei decade a lui Titus Livius.*

Spun, deci, că în statele ereditare, şi care s-au obişnuit cu familia principelui lor, greutăţile întîmpinate în păstrarea lor sînt cu mult mai mici decît în principatele noi, deoarece este de ajuns să nu te îndepărtezi de felul de guvernare al strămoşilor şi să acţionezi în acelaşi timp fără grabă şi potrivit nevoilor care se ivesc [9]; aşadar, un principe de acest fel, adică ereditar, dacă este priceput, şi numai atît, va putea să-şi păstreze întotdeauna autoritatea, afară de cazul cînd s-ar ivi cineva neaşteptat şi deosebit de puternic care să i-o răpească [10]; dar chiar dacă statul i-a fost luat, el îl va redobîndi de îndată ce duşmanul va întîmpina o greutate cît de mică [11].

Noi avem în Italia, spre pildă, pe ducele de Ferrara care nu a rezistat la atacurile veneţienilor în 1484 şi nici la acelea ale papei Iuliu II în 1510, nu pentru că stăpînirea lui avea temelii foarte vechi, ci din alte cauze. În adevăr, un principe natural are mai puţine motive de a-i nemulţumi pe supuşii săi şi mai puţină nevoie de a o face, ceea ce înseamnă că el va trebui să fie iubit mai mult decît un principe nou; dacă nu are cine ştie ce vicii neobişnuite [12] pentru care să merite ca oamenii să-l urască, este sigur că, aşa cum este şi firesc, el se va bucura de dragostea supuşilor săi. Cu atît mai mult cu cît cînd o domnie este veche şi neîntreruptă, amintirea înnoirilor şi a cauzelor care le-au produs se pierde, deoarece o schimbare este întotdeauna punctul de plecare al unei schimbări următoare, de care se leagă şi pe care o susţine.

CAPITOLUL III
Despre principatele mixte

Greutăţile se ivesc, aşadar, numai în cazul unui principat nou. În primul rînd este posibil ca principatul să nu fie în întregime nou, ci să facă parte dintr-altul, alcătuind la un loc un stat care se poate numi oarecum mixt.

---

[9] Nu e de ajuns. (Christina)

[10] E greu să fie deposedaţi principii ereditari. (Christina)

[11] Are dreptate. (Christina)

[12] Nu sînt urîte cîtuşi de puţin viciile principilor naturali. (Christina)

În cazul acesta, instabilitatea lui va izvorî mai intîi dintr-o dificultate naturală care se constată la toate principatele noi, şi anume că oamenii îşi schimbă bucuros stăpînirea în credinţa că vor avea alta mai bună, ceea ce îi face să ridice armele împotriva celui care domneşte asupra lor; dar se înşeală, pentru că experineţa le arată apoi că starea lor a devenit de fapt mai rea. Lucrul acesta depinde la rîndul său de o altă cauză naturală şi obişnuită [13], şi anume că atunci cînd cineva devine principe nu se poate ca el să nu facă rău celor peste care începe să domnească, atît prin trupele înarmate pe care le foloseşte, cît şi prin nenumăratele abuzuri şi asupriri pe care le aduce cu sine orice cucerire, astfel încît vei avea împotriva ta pe toţi aceia pe care i-ai lovit prin ocuparea principatului. În acelaşi timp, nu vei putea să păstrezi prietenia acelora care te-au ajutat să-l cucereşti, întrucît nu poţi să-i răsplăteşti în măsura în care au sperat, şi nici nu poţi folosi împotriva lor mijloace violente, deoarece le eşti îndatorat; în adevăr, oricît de puternic ar fi cineva prin forţa armelor lui, pentru a ocupa o ţară el are totuşi întotdeauna nevoie de ajutorul locuitorilor ei. Aşa se explică de ce Ludovic XII, regele Franţei, a ocupat foarte uşor Milanul şi tot aşa de uşor l-a pierdut; iar pentru a i-l lua înapoi, au fost de ajuns, prima oară, doar trupele lui Ludovic, deoarece locuitorii care îi deschiseseră porţile oraşului, văzîndu-se înşelaţi în încrederea lor, şi în speranţa de bine pe care şi-o făcuseră, nu puteau îndura supărările pricinuite de principele cel nou.

Este foarte adevărat că, atunci cînd cucereşti pentru a doua oară o ţară care s-a răsculat împotriva ta, este mai greu s-o pierzi, deoarece principele care a avut de înfruntat o răscoală va şovăi să-şi asigure puterea pedepsind pe cei vinovaţi, descoperind pe cei suspecţi şi luînd măsuri de întărire acolo unde este mai multă nevoie. Aşadar, dacă prima oară a fost de ajuns ca un duce Ludovic să zăngănească puţin din arme la graniţele Milanului, pentru ca Franţa să-şi piardă stăpînirea ei aici, a doua oară a trebuit ca ea să aibă împotrivă-i lumea întreagă, iar armatele ei să fie nimicite sau alungate din Italia; şi lucrurile s-au întîmplat astfel din motivele arătate mai sus. Oricum, atît prima cît şi a doua oară, Franţa a pierdut Milanul.

---

[13] *Minore discrimine sumi principem quam quaeri: sînt mai puţine inconveniente să păstrezi principele decît să se caute un altul.* Aserţiunea este din Tacit. Cred că are dreptate. (Christina)

Am expus cauzele generale care duc la pierderea principatului în primul caz; ne rămîne acum să cercetăm cauzele care acționează în al doilea caz, şi anume să vedem ce putea face un principe în această situaţie pentru a-şi păstra cucerirea pe care Franța n-a ştiut s-o apere.

Spun, aşadar, că statele care se cuceresc şi care se anexează unui stat mai vechi decît cel cucerit, fie că fac parte din acelaşi teritoriu şi au aceeaşi limbă, fie că nu sînt astfel. Dacă ele sînt de primul fel, este foarte uşor să le ţii în stăpînire, mai cu seamă dacă nu sînt obişnuite de a trăi în libertate; iar pentru a domni asupra lor în deplină siguranţă, este de ajuns să faci să se stingă neamul principelui care le stăpînea. În ce priveşte celelalte lucruri, este destul să păstrezi vechile condiţii, iar moravurile să fie asemănătoare, pentru ca oamenii să trăiască în linişte, precum am văzut că au făcut Burgundia, Bretagne, Gasconia şi Normandia, care de multă vreme s-au unit cu Franţa; şi cu toate că există unele nepotriviri de limbă, totuşi moravurile sînt aceleaşi şi oamenii pot trăi uşor unii cu alţii. Iar cel care cucereşte teritorii de acest fel, dacă vrea să le păstreze în stăpînirea lui, trebuie să ia seama la două lucruri, şi anume: în primul rînd ca neamul vechiului principe să se stingă, şi în al doilea rînd, ca legile şi dările să nu sufere schimbare, în aşa fel încît teritoriile cele noi să ajungă a forma, în scurt timp, un singur tot cu principatul vechi.

Greutăţile se ivesc însă atunci cînd cucereşti teritorii diferite prin limbă, obiceiuri şi orînduire; în cazul acesta trebuie să ai norocul de partea ta şi să fii foarte priceput pentru ca să poţi păstra ceea ce ai cucerit, iar unul din mijloacele principale şi eficace pentru aceasta ar fi ca cel ce cucereşte un teritoriu să se şi ducă să locuiască acolo. În felul acesta, stăpînirea ar fi mai sigură şi mai trainică; aşa au făcut de fapt turcii în Grecia, căci, oricare ar fi fost metodele folosite de ei pentru a-şi menţine stăpînirea în acele locuri, nu le-ar fi fost totuşi cu putinţă să păstreze Grecia dacă nu s-ar fi dus să se stabilească acolo. În adevăr, atunci cînd stai într-un anumit loc, ştii cînd se ivesc dezordini şi poţi să intervii pe dată; dacă însă nu te găseşti acolo, ajungi să afli despre ele abia cînd s-au întins atît de mult încît nu mai este nimic de făcut pentru a le stăvili. Afară de aceasta, pămîntul pe care l-ai cucerit nu va fi jefuit de slujbaşii trimişi de tine; supuşii sînt mulţumiţi pentru că tribunalul căruia i se pot adresa este mai aproape de principe; aşa

încît, dacă vor să se poarte bine, au încă un motiv de a-l iubi, iar dacă vor să se poarte altfel, au de ce să se teamă de el. Cei dinafară care vor să atace statul vor şovăi mai mult înainte de a o face; astfel că locuind acolo, principele îşi va pierde foarte greu stăpînirea.

Celălalt mijloc mai bun este de a întemeia colonii în unul sau două locuri, care să fie un fel de centre de legătură ale acelor teritorii cu statul; în adevăr, trebuie să foloseşti acest mijloc sau, dacă nu, să ţii acolo o armată de cavalerie numeroasă, precum şi pedestraşi. Coloniile nu cer multă cheltuială; principele înfiinţează colonii şi le întreţine acolo fără cheltuială sau cu una prea mică, şi face rău prin aceasta numai acelora cărora le ia ogoarele şi casele pentru a le da noilor locuitori, care sînt însă o foarte mică parte din noul stat; aceia cărora le-ai făcut rău nu vor fi niciodată primejdioşi [14], deoarece sînt răzleţi şi săraci, iar toţi ceilalţi, întrucît nu au avut nimic de suferit, pe de o parte, vor trebui să fie supuşi şi cuminţi, iar pe de altă parte, vor trebui să se ferească de a nu greşi, de teamă să nu li se întîmple şi lor ceea ce s-a întîmplat celor care au fost jefuiţi de bunuri. Concluzia mea este, aşadar, că aceste colonii nu costă bani, că ele sînt credincioase statului şi fac prea puţin rău cuiva; iar cei care au avut de suferit din pricina lor nu pot deveni primejdioşi, deoarece sînt săraci şi răzleţi, după cum am mai spus [15]. De unde urmează constatarea că pe oameni trebuie să-i iei cu binele, sau să-i distrugi cu totul, fiindcă ei se răzbună pentru un rău uşor care le-a fost pricinuit, dar nu se pot răzbuna în schimb pentru ceva grav; aşa încît este necesar ca răul pe care i-l faci cuiva să fie de aşa fel încît să nu ai a te teme de răzbunare. Dacă însă, în loc de colonii, principele întreţine acolo trupe militare, cheltuiala va fi cu mult mai mare, deoarece garnizoanele vor absorbi toate veniturile statului şi astfel cucerirea se transformă într-o pierdere; de asemenea, acest mijloc este mult mai supărător, pentru că dăunează întregii ţări prin care trebuie să transporţi trupele şi să le cantonezi mereu în altă parte; fiecare locuitor va suferi de pe urma acestor lucruri şi fiecare va deveni un duşman al principelui, şi asemenea duşmani pot să facă rău, deoarece, deşi supuşi, ei au rămas cu toţii pe la casele lor. Aşadar, din

[14] Trebuie să se teamă de cei care nu au nimic de pierdut, dacă au inimă. (Christina)

[15] Acest lucru n-ar fi o prostie dacă n-ar fi o rea credinţă. (Christina)

toate punctele de vedere, trupele de pază sînt pe atît de nefolositoare, pe cît sînt de folositoare coloniile.

Acela care ocupă o provincie diferită de statul lui, în felul arătat mai sus, trebuie de asemenea să devină un conducător şi un apărător al popoarelor vecine mai puţin puternice şi trebuie să caute cu multă pricepere să micşoreze autoritatea celor mari din provincia cucerită şi să ia seama ca nu cumva, prin cine ştie ce împrejurare, să pătrundă aici vreun străin tot atît de puternic ca şi el. Lucrul acesta va putea oricînd să se întîmple prin acţiunea celor care sînt nemulţumiţi, sau a celor care sînt fie ambiţioşi, fie fricoşi; se ştie doar că etolienii i-au adus pe romani în Grecia, şi de altfel, pretutindeni unde aceştia au ocupat o provincie, ei au fost chemaţi de locuitori. Se întîmplă întotdeauna la fel, şi anume, de îndată ce un străin puternic intră într-o provincie, toţi cei care sînt aici mai puţin puternici i se alătură, împinşi de invidia împotriva celui care a domnit asupra lor; astfel, nu-i este de loc greu unui principe să cîştige de partea lui pe toţi cei mai puţin puternici; în adevăr; ei se vor uni repede şi bucuroşi vor forma un singur tot cu statul pe care el l-a cucerit aici. Va trebui doar să ia seama ca ei să nu devină prea puternici şi să nu cîştige prea multă autoritate; de altfel, este uşor pentru el, cu forţele de care dispune şi cu ajutorul lor, să-i înjosească pe cei puternici pentru ca să rămînă el singur stăpîn peste întreaga provincie. Cel care nu va şti însă cum să procedeze în această chestiune, va pierde repede ceea ce a cucerit, iar atîta cît va fi stăpîn în acea provincie va întîmpina nenumărate greutăţi şi supărări.

Romanii au ţinut bine seama de aceste lucruri în provinciile pe care le-au cucerit; ei au întemeiat acolo colonii, i-au amăgit cu vorba pe cei mai mici şi nu le-au dat mai multă putere, i-au asuprit pe cei mari şi nu au îngăduit ca vreun străin cu multă putere să cîştige autoritate. Îmi este suficient în cazul acesta exemplul Greciei. Romanii i-au amăgit pe ahei şi pe etolieni; tot ei au micşorat puterea statului macedonean; l-au alungat pe Antioh şi oricare au fost meritele aheilor sau ale etolienilor, nu le-a fost niciodată îngăduit să-şi întindă stăpînirea; nici încercările lui Filip de a-şi cîştiga încrederea lor nu i-au făcut vreodată pe aceştia să-i fie prieteni, fără ca în acelaşi timp ei să-l înjosească; nici puterea pe care o avea Antioh nu a putut să-i convingă de a-i îngădui acestuia să păstreze vreun teritoriu în acea provincie a Greciei.

Romanii au procedat, în toate aceste cazuri, aşa cum trebuia să procedeze orice principe înţelept. El nu trebuie să ia seamă doar la dezordinile prezente, ci şi la cele viitoare şi pe acestea să le preîntîmpine folosind întreaga lui pricepere, căci atunci cînd prevezi un lucru cu mult înainte, este uşor să intervii; dacă însă aştepţi ca el să se apropie, leacul nu mai vine la timp, pentru că boala nu mai poate fi vindecată în acel moment.

Se întîmplă în cazul acesta ceea ce spun medicii despre febra hectică, şi anume că la început ea este uşor de îngrijit şi greu de recunoscut, dar odată cu trecerea timpului, dacă la început n-ai identificat-o şi nici n-ai îngrijit-o, ea ajunge să fie uşor de diagnosticat şi greu de vindecat. Se întîmplă acelaşi lucru şi în treburile statului; dacă ştii să prevezi din timp lucrurile, însuşire care nu-i este dată decît omului înţelept, poţi să înlături cu uşurinţă relele care se ivesc; dar dacă nu le-ai văzut dinainte, şi în consecinţă le laşi să se dezvolte, pînă cînd oricine poate să le constate, este prea tîrziu ca să mai poţi face ceva împotriva lor.

Iată de ce romanii, care au prevăzut întotdeauna de departe greutăţile, au intervenit întotdeauna şi nu le-au lăsat niciodată să se agraveze, chiar dacă pentru aceasta erau nevoiţi să facă război. Deoarece ştiau că un război nu poate fi evitat, ci doar amînat în favoarea celuilalt, iată de ce au vrut să ducă război împotriva lui Filip şi a lui Antioh, în Grecia, pentru a nu trebui să-l ducă în Italia; acesta, cu toate că în acel moment puteau să evite şi un război şi celălalt, dar nu au vrut s-o facă. Nu le-a plăcut nicodată să asculte de sfatul pe care înţelepţii din zilele noastre sînt oricînd gata să ţi-l dea [16], şi anume că este bine să foloseşti avantajul timpului; dimpotrivă, au preferat să folosească avantajul vitejiei şi al înţelepciunii lor; căci timpul împinge înaintea lui orice lucru, şi aşa cum poate să aducă cu sine binele şi după aceea răul, poate să aducă de asmenea răul şi apoi binele.

Dar să revenim la Franţa şi să cercetăm dacă ea a făcut ceva din cele arătate mai sus; voi vorbi de Ludovic şi nu de Carol, deoarece el fiind mai multă vreme stăpîn în Italia, se poate observa mai bine felul în care a procedat; şi veţi vedea că Ludovic a făcut tocmai contrariul a ceea ce trebuie făcut pentru a păstra stăpînirea asupra unui teritoriu din afara statului peste care domneşti.

---

[16] Iată politica regală şi singura solidă. (Christina)

Regele Ludovic a fost adus în Italia de ambiția venețienilor care, prin această venire a lui, au vrut să cucerească o jumătate din Lombardia. Nu am de gînd să dezaprob această hotărîre a regelui, căci voind să facă primul pas pentru a pune piciorul în Italia, și neavînd nici un prieten, ba mai mult, toate porțile fiindu-i închise din pricina guvernării anterioare a regelui Carol, a fost nevoit să accepte prieteniile posibile; hotărîrea pe care a luat-o s-ar fi dovedit bună dacă el nu ar fi greșit în celelalte acțiuni pe care le-a întreprins. După ce regele a ocupat Lombardia, el a recîștigat îndată reputația pe care Carol nu-i îngăduise s-o aibă; Genova a cedat, florentinii i-au devenit prieteni, marchizul de Mantova, ducele de Ferrara, Bentivoglio, Doamna de la Forli, seniorul Faenzei ca și seniorii din Pesaro, Rimini, Camerino și Piombino, locuitorii din Lucca, Pisa și Siena, toți au vrut să-i fie prieteni. Atunci au putut venețienii să-și dea seama de îndrăzneala hotărîrii pe care o luaseră; în adevăr, l-au făcut stăpîn asupra unei treimi din Italia, numai ca ei să poată ocupa cîteva teritorii din Lombardia.

Să ne gîndim acum cît de ușor i-ar fi fost regelui să-și păstreze autoritatea în Italia, dacă ar fi ținut seama de regulile mai sus arătate și dacă i-ar fi apărat și ocrotit pe toți prietenii lui, care, fiind numeroși și slabi și, pe deasupra, temîndu-se unii de biserică, alții de venețieni, erau mereu nevoiți să stea alături de el; dar prin intermediul lor, el putea cu ușurință să ia toate măsurile de apărare împotriva celor care continuau să fie puternici. În schimb, de abia ocupase Milanul și făcu tocmai contrariul, dînd ajutor papii Alexandru pentru ca acesta să poată ocupa Romagna. Nu-și dădu seama că prin această hotărîre își micșora propria lui putere, deoarece își îndepărta atît prietenii, cît și pe aceia care i se aruncaseră în brațe, și pe de altă parte făcea să crească puterea bisericii, întrucît pe lîngă puterea spirituală care îi asigură prestigiul, el îi dădea o putere temporală mare. Dar odată săvîrșită această primă eroare, a fost nevoit să facă și altele la fel de grave, așa încît, spre a pune capăt ambiției lui Alexandru și pentru ca acesta să nu ajungă stăpîn al Toscanei, a trebuit să se întoarcă în Italia. Nu-i fu însă de ajuns că mărise puterea bisericii și își îndepărtase prietenii, căci voind să ocupe regatul Neapolului, îl împărți cu regele Spaniei; și dacă pînă atunci fusese singur stăpîn în Italia, putînd să facă ce voia, acum își luase un tovarăș pe lîngă el, pentru ca ambițioșii din această țară și cei care ar fi fost nemulțumiți de el

să aibă cui să i se adreseze; şi în timp ce pînă acum ar fi putut să aşeze pe tronul Neapolului un rege care să-i fie lui tributar, acum îl îndepărta pe acesta pentru ca să aducă în locul lui pe altul în stare să-l alunge pe el, regele Franței.

Dorința de cucerire este în adevăr un lucru foarte firesc şi foarte obişnuit, iar aceia care pot să-i dea curs şi care o şi fac vor fi întotdeauna lăudați sau, oricum, nu vor fi dezaprobați; atunci însă cînd nu au putința şi totuşi vor să întreprindă cuceriri cu orice chip, greşesc şi merită să fie dezaprobați. Dacă Franța putea, cu propriile ei forțe, să atace Neapolul, trebuia s-o facă; dar dacă nu putea face aceasta, nu trebuia nici să-l împartă. Este adevărat că regele Ludovic a împărțit Lombardia cu venețienii, dar a făcut-o pentru că în felul acesta a putut pune piciorul în Italia; în schimb, împărțirea Neapolelui merită dezaprobarea, deoarece ea nu-şi mai are scuza în vreo necesitate de acelaşi fel.

Ludovic săvîrşise aşadar aceste cinci greşeli: a nimicit pe cei mai puţin puternici, a întărit puterea în Italia a unuia care era şi înainte puternic, a adus aici un străin foarte puternic, nu a venit să se stabilească în teritoriile ocupate şi nici n-a întemeiat colonii aici.

Aceste greşeli ar fi putut eventual rămîne fără urmări pentru el, atîta timp cît ar mai fi trăit, dacă nu ar fi săvîrşit însă o a şasea, şi anume aceea de a ocupa posesiunile venețienilor. Dacă n-ar fi întărit puterea bisericii şi nu i-ar fi adus pe spanioli în Italia, ar fi fost logic şi necesar să micşoreze autoritatea venețienilor; dar întrucît alesese calea arătată mai sus, n-ar fi trebuit să admită în nici un caz nimicirea lor, deoarece venețienii, fiind puternici, ar fi putut oricînd să-i oprească pe ceilalți de a întreprinde vreo acțiune împotriva Lombardiei, atît pentru că n-ar fi consimțit la aceasta decît pentru a deveni ei înşişi stăpînii acestei provincii, cît şi pentru că ceilalți n-ar fi vrut s-o ia Franței ca să le-o dea lor şi nimeni n-ar fi avut curajul să-i atace şi pe unii şi pe alții. Iar dacă cineva ar spune că regele Ludovic i-a cedat lui Alexandru Romagna, iar Spaniei regatul Neapolului, pentru ca să evite un război, i-aş răspunde – reluînd argumentele expuse mai sus – că niciodată nu trebuie să laşi să se producă o neregulă numai pentru ca să eviți războiul, deoarece pe acesta nu-l eviți, ci doar îl amîni în defavoarea ta. Iar dacă alții ar invoca promisiunea solemnă pe care regele i-o dăduse papii, de a

întreprinde pentru el această acțiune, urmînd în schimb să obțină anularea căsătoriei lui și titlul de cardinal pentru arhiepiscopul de Rouen, eu i-aș răspunde cu cele ce veți citi mai jos, privitor la cuvîntul de onoare al principilor și la felul în care el trebuie respectat.

Regele Ludovic a pierdut, așadar, Lombardia pentru că n-a ținut seama de regulile urmate de alții care au cucerit provincii și care au voit să le păstreze. Nu este nimic de mirare în aceasta, ci, dimpotrivă, lucrul este foarte obișnuit și firesc. Am discutat chiar despre aceasta la Nantes, cu cardinalul de Rouen, atunci cînd ducele Valentino (căci așa i se spunea obișnuit lui Cezar Borgia, fiul papei Alexandru) a pus stăpînire pe Romagna; căci, atunci cînd cardinalul de Rouen mi-a spus că italienii nu se pricep la război, eu i-am răspuns că francezii nu se pricep la politică, deoarece dacă s-ar pricepe, nu ar fi lăsat ca biserica să devină atît de puternică. Experiența ne-a arătat în adevăr că puterea pe care au dobîndit-o în Italia, atît statul papal cît și Spania, se explică prin acțiunea Franței, iar înfrîngerea acesteia se datorează lor. De aici putem deduce o regulă generală care nu greșește niciodată sau numai rareori: anume că acela care este cauza puterii cuiva se prăbușește el însuși; în adevăr, puterea celuilalt, el a făcut-o fie prin viclenie, fie prin violență, și atît una cît și cealaltă sînt primejdioase pentru cel care a devenit puternic.

CAPITOLUL IV

De ce regatul lui Darius, care a fost ocupat de Alexandru, nu s-a răsculat după moartea acestuia, împotriva urmașilor lui

Date fiind greutățile care se ivesc în stăpînirea unui teritoriu de curînd ocupat, cineva ar putea fi mirat de faptul următor: Alexandru cel Mare a cucerit Asia în cîțiva ani[17] și îndată după aceea a și murit; se părea că, în mod logic, întregul imperiu ar fi trebuit să se răscoale; cu toate acestea, urmașii lui Alexandru au păstrat puterea și n-au întîmpinat în domnia lor alte greutăți

[17] Șase ani. (Christina)

decît acelea pe care propria lor ambiție le-a făcut să se nască între ei. Răspund la această nedumerire, arătînd că toate principatele care au lăsat vreo urmă în istorie au fost guvernate în două moduri diferite: fie de un principe avînd alături de el numai slugi plecate care, fiind miniștri prin bunătatea și îngăduința lui, îl ajută la conducerea statului, fie de un principe și de către nobilii feudali, baroni, care posedă acest rang, nu prin bunătatea stăpînului lor, ci prin vechimea neamului din care descind. Acești feudali își au statele și supușii lor proprii care îi recunosc drept stăpîni și care au față de ei un sentiment firesc de afecțiune. În statele care sînt guvernate de un principe și de slujitorii lui, autoritatea acestuia este mai mare, deoarece nu există nimeni altcineva în toată țara care să fie recunoscut ca mai mare; iar dacă oamenii ascultă și de altul, o fac numai în măsura în care acesta este ministru sau funcționar și nu simt față de el nici o afecțiune deosebită.

În vremurile noastre întîlnim ca exemple ale acestor două feluri de guvernare pe sultanul Turciei și pe regele Franței. Întreaga monarhie a sultanului este guvernată de un singur om, iar ceilalți sînt slujitorii lui; împărțindu-și regatul în sangeacuri, el își trimite acolo guvernatorii, pe care îi schimbă și îi mută după cum vrea el. Dimpotrivă, regele Franței este înconjurat în țara lui de un mare număr de nobili, de veche tradiție, pe care supușii îi recunosc ca atare și îi iubesc, și care își au privilegiile lor, pe care regele nu le poate lua, fără a fi în primejdie el însuși. Acela care consideră, așadar, aceste două tipuri de state, își va da seama că este greu să cucerești țara sultanului, dar că, o dată ocupată, este foarte ușor s-o ții în stăpînire.

Cauzele pentru care este greu să cucerești țara sultanului constau în faptul că acela care ar voi să întreprindă o asemenea acțiune n-ar putea fi chemat de către nobilii puternici ai țării pentru a o săvîrși și nici n-ar putea spera să-și ușureze cucerirea printr-o rebeliune a celor care sînt în jurul sultanului. Lucrul acesta decurge din motivele arătate mai sus: într-adevăr, dat fiind că toți sînt sclavii lui și-i sînt îndatorați, ei nu pot fi corupți decît cu oarecare greutate; și, chiar dacă s-ar lăsa corupți, nu poți aștepta de la ei decît prea puțin folos, deoarece pentru motivele mai sus arătate, ei nu pot atrage poporul după ei. Iată de ce, acela care îl atacă pe sultan trebuie să știe dinainte că va întîmpina o rezistență masivă, așa încît este preferabil pentru el să se bazeze mai mult pe forțele proprii decît pe discordiile care ar exista

între ceilalți. Dar, în cazul în care sultanul ar fi învins și nimicit în lupte, în așa fel încît să nu-și mai poată reface armatele, nu mai trebuie să te temi decît de urmașii care ar fi coborîtori din neamul principelui, iar dacă acest neam se stinge, nu mai rămîne nimeni de care să ai a te teme, deaorece ceilalți nu au autoritate față de popor, și după cum înainte de victorie învingătorul nu putea să-și pună nădejdea în ei, tot astfel după victorie, el nu trebuie să se teamă de ei.

În statele guvernate după exemplul Franței se întîmplă contrariul: în adevăr, este ușor să pătrunzi în această țară, cîștigînd de partea ta pe un mare feudal, deoarece există oricînd atît oameni nemulțumiți, cît și din aceia care vor schimbări în țara lor. Aceștia, pentru motivele arătate, îți vor deschide drumul liber în țara lor și-ți vor ușura victoria; dar dacă pe urmă vei voi să păstrezi ceea ce ai cucerit, vei întîmpina nesfîrșite greutăți, atît din partea acelora care te-au ajutat, cît și din a acelora pe care i-ai nedreptățit [18]. Și nu va fi suficient să stîrpești neamul principelui, deoarece vor rămîne nobilii, iar aceștia se pun în fruntea noilor răsturnări; și întrucît pe aceștia nu poți nici să-i mulțumești, nici să-i distrugi, vei pierde la prima ocazie ceea ce ai cucerit. Dacă ne întrebăm acum ce fel de guvernare era aceea a lui Darius[19], vom constata că ea era asemenea domniei marelui sultan; iată de ce Alexandru a trebuit mai întîi să-l învingă în luptă și să-l silească să se retragă în întărituri; iar după această victorie, Darius murind, statul lui a rămas în mîinile lui Alexandru, care l-a păstrat fără greutate pentru motivele despre care s-a vorbit mai sus. Iar urmașii lui, dacă ar fi fost uniți între ei, l-ar fi putut stăpîni fără nici o greutate, deoarece în statul lor nu s-au ivit alte tulburări decît acelea pe care ei înșiși le-au provocat. Dimpotrivă, statele organizate după modelul Franței nu pot fi stăpînite tot atît de pașnic. Așa se explică numeroasele răscoale din Spania, din Franța și din Grecia împotriva romanilor, care s-au produs din cauza numeroaselor principate locale din aceste țări; și atîta timp cît ele au continuat să se păstreze în amintire, romanii au fost mereu nesiguri de cucerirea lor; dar atunci cînd amintirea acestor principate s-a pierdut, date fiind puterea și stăpînirea de lungă durată a

[18] Consider Franța ușor de cucerit și deloc greu de păstrat, chiar dacă nu convine marii politici. (Christina)

[19] Darius – Regele perșilor între 338-330 î.e.n. – a fost învins de Alexandru cel Mare.

romanilor, aceştia au devenit siguri pe stăpînirea lor. Iar mai tîrziu, atunci cînd s-au luptat între ei, fiecare a putut să cîştige de partea lui una sau mai multe provincii, după autoritatea pe care o dobîndise acolo; neamul vechiului principe fiind stins, populaţia respectivă n-a mai recunoscut altă stăpînire decît pe aceea a romanilor. Dacă considerăm aceste lucruri, nu ne vom mira că i-a fost uşor lui Alexandru să stăpînească întreaga Asie, după cum vom înţelege de ce altora le-a fost greu să păstreze ceea ce cuceriseră, cum a fost cazul lui Pirus şi al multor altora. Aceasta nu se explică prin capacitatea mai mare sau mai mică a învingătorului, ci prin natura diferită a situaţiilor.

CAPITOLUL V

În ce fel trebuie guvernate cetăţile sau principatele care, înainte de a fi ocupate, se conduceau după legile lor proprii

Cînd ţările care se cuceresc în felul arătat mai sus sînt obişnuite să se conducă după legile lor şi să trăiască în libertate, ele pot fi ţinute în stăpînire în trei feluri: primul constă în a le distruge; al doilea este de a te stabili personal în acele locuri; al treilea, de a lăsa ca ţările respective să se conducă mai departe după legile lor, cerîndu-le însă un tribut şi alcătuind aici un guvern de cîţiva oameni care să lucreze în aşa fel încît să ţi le păstreze prietene. Căci un astfel de guvern, fiind creat de principe, va şti că nu poate exista fără bunăvoinţa şi puterea lui, astfel încît va face totul pentru a-şi menţine favoarea acestuia. Iar atunci cînd vrei să păstrezi un oraş fără a-l distruge, şi anume un oraş care a fost obişnuit să trăiască liber, este mai uşor să reuşeşti folosindu-te de proprii lui cetăţeni decît recurgînd la alte mijloace.

Un exemplu în acest sens sînt spartanii şi romanii. Spartanii au stăpînit Atena şi Teba prin guverne alcătuite din oameni puţini; cu toate acestea au pierdut aceste cetăţi. Romanii în schimb, pentru a-şi menţine stăpînirea în Capua, Cartagina şi Numantia le-au distrus, şi în felul acesta nu le-au pierdut. Grecia au vrut s-o stăpînească aproape cu aceleaşi mijloace pe care le-au folosit spartanii, acordîndu-i libertate şi lăsîndu-i legile ei proprii, dar

aceasta nu le-a reuşit, astfel că, pentru a-şi menţine stăpînirea, au fost nevoiţi să distrugă multe din oraşele ei.

Într-adevăr, nu există alt mod de a stăpîni în siguranţă o provincie decît acela de a o nimici. Iar cel care cucerind o cetate obişnuită a trăi în libertate n-o distruge, trebuie să se aştepte să fie el distrus de ea, deoarece rebeliunile care se vor produce aici îşi vor găsi întotdeauna o justificare în idealul libertăţii şi în instituţiile ei de mult constituite, pe care nici trecerea timpului oricît de îndelungat şi nici binele pe care l-ai făcut nu le pot şterge din amintirea oamenilor. Orice ai face şi orice măsuri ai lua, dacă nu-i vei împrăştia pe locuitori sau dacă nu le vei lua orice posibilitate de acţiune, ei nu vor uita nici idealul libertăţii şi nici instituţiile ei şi vor recurge la ele în orice împrejurare, aşa cum a făcut Pisa, după ce timp de o sută de ani fusese sub stăpînirea florentinilor.

Dar cînd cetăţile sau provinciile au fost obişnuite să trăiască sub un principe, iar neamul acestuia s-a stins, locuitorii lor, care, pe de o parte, s-au deprins să asculte, iar pe de altă parte, nu mai pot avea un principe coborîtor din vechi strămoşi, nu reuşesc să se înţeleagă între ei pentru a alege unul nou şi nici nu ştiu să trăiască liberi; iată de ce cetăţenii acestor state şovăie mult înainte de a lua armele în mînă, astfel că un principe îi poate supune cu mai multă uşurinţă şi-şi poate asigura stăpînirea asupra lor. În republici însă, relaţiile dintre oameni sînt mai vii, ura şi dorinţa de răzbunare mai puternice, iar amintirea vechilor libertăţi nu îngăduie cetăţenilor şi nici nu le poate îngădui nici o clipă de răgaz; aşa încît mijlocul cel mai sigur este tot acela de a le nimici sau de a te stabili acolo.

CAPITOLUL VI
Despre principatele noi pe care le dobîndeşti cu arme proprii şi cu propriile tale însuşiri

Să nu se mire nimeni dacă în expunerea mea despre principatele care sînt în întregime noi, atît în ce priveşte principele cît şi în ce priveşte teritoriul şi guvernarea lui, voi aduce exemplul unor oameni foarte mari; voi

proceda astfel pentru că sîntem obişnuiţi să umblăm pe drumurile bătute de alţii şi să acţionăm prin imitaţie; dar întrucît nimeni nu poate să urmeze întocmai drumul celuilalt şi nici să dobîndească însuşirile aceluia pe care îl imită, omul înţelept trebuie să calce întotdeauna pe urmele oamenilor mari şi să-i imite numai pe aceia care au fost desăvîrşiţi; aşa încît, chiar dacă însuşirile lui nu se vor putea ridica la aceeaşi înălţime, ele să se apropie cel puţin de ea; este bine să urmăm în aceasta exemplul arcaşilor pricepuţi care, observînd că ţinta pe care vor s-o atingă este prea departe şi cunoscînd în acelaşi timp pînă unde poate să bată arcul lor, ochesc cu mult mai sus decît este ţinta adevărată, dar aceasta nu pentru ca să ajungă cu săgeata lor la o înălţime atît de mare, ci pentru ca, fixîndu-şi o ţintă foarte înaltă, s-o atingă pe aceea pe care şi-au ales-o.

Spun, deci, cu privire la principatele cu totul noi, în care principele este nou, că greutăţile întîmpinate pentru păstrarea lor sînt mai mari sau mai mici, după cum sînt însuşirile şi priceperea celui care le cucereşte. Şi întrucît faptul de a reuşi să devii principe, din simplu particular, presupune sau însuşiri personale sau împrejurări norocoase, se pare că unul sau altul din aceste două lucruri micşorează în parte multe din aceste greutăţi; cu toate acestea, cel care s-a sprijinit mai puţin pe împrejurările favorabile, este acela care a păstrat mai mult timp puterea. Se întîmplă, de asemenea, ca lucrurile să fie mai uşoare atunci cînd principele, neavînd alte state în stăpînirea lui, este nevoit să vină să locuiască el însuşi în teritoriul pe care l-a cucuerit.

Dar pentru a trece mai departe, la aceia care au devenit principi prin propriile lor însuşiri şi nu printr-o împrejurare norocoasă, pot spune că cei mai străluciţi sînt Moise, Cirus, Romulus, Teseu şi alţii asemănători. Şi cu toate că n-ar trebui să vorbim despre Moise, întrucît el a fost doar înfăptuitorul celor ce i-au fost poruncite de Dumnezeu, el totuşi merită să fie admirat,dacă nu pentru altceva, cel puţin pentru că asupra lui s-a coborît harul care-l făcea demn de a vorbi cu Dumnezeu. Să ne gîndim însă la Cirus şi la ceilalţi care au cucerit sau care au întemeiat regate şi vom vedea că toţi sînt demni de admiraţie, iar dacă vom considera acţiunile şi modurile lor particulare de a proceda, ele nu ne vor apărea cu totul diferite de acelea ale lui Moise, care totuşi a avut un maestru mai mare decît toţi [20]. Cercetînd faptele şi viaţa lor,

[20] Totul vine de la Dumnezeu, ori de unde ar veni. (Christina)

vom constata că soarta norocoasă nu le-a oferit decît prilejul favorabil care a fost pentru ei ca şi materia în care ei trebuiau să introducă forma care li s-ar părea cea mai bună; iar dacă prilejul favorabil le-ar fi lipsit, însuşirile spiritului lor s-ar fi pierdut fără a da roade, după cum şi prilejul favorabil s-ar fi ivit zadarnic dacă ei n-ar fi avut însuşirile pe care le-au avut.

Trebuia ca Moise să găsească poporul lui Israel în Egipt, redus la sclavie şi asuprit de egipteni, pentru ca, dornic de a ieşi din robie, acesta să fie gata să-l urmeze. Trebuia ca pentru Romulus să nu fie loc în Alba şi ca, la naştere, el să fi fost părăsit la voia întîmplării, pentru ca pe urmă soarta să vrea ca el să ajungă rege al Romei şi întemeietor al acestui stat. Trebuia ca Cirus să-i găsească pe perşi nemulţumiţi de stăpînirea mezilor, iar pe aceştia să-i afle moleşiţi şi slăbiţi de o pace îndelungată. Teseu nu putea să-şi dovedească însuşirile, dacă nu-i găsea pe atenieni lipsiţi de unitate. Aşadar prilejul favorabil a îngăduit acestor oameni să reuşească în acţiunile lor, iar însuşirile lor strălucite i-au făcut să recunoască întotdeauna prilejul favorabil; astfel ţara lor a fost înălţată şi a devenit pe deplin fericită.

Aceia care, prin mijlocirea însuşirilor lor deosebite, ajung să fie principi, asemenea acelora de mai sus, obţin principatul cu greutate, dar apoi îl stăpînesc cu uşurinţă; iar greutăţile pe care le întîmpină în cucerirea lui decurg, în parte, din legiuirile şi orînduirile noi pe care sînt nevoiţi să le introducă pentru a-şi întări statul şi a-şi asigura stăpînirea. Şi să nu uităm că nu există nimic mai greu de întreprins, mai îndoielnic ca reuşită şi nici mai primejdios de înfăptuit decît a te face promotorul unor orînduiri noi. Deoarece acela care încearcă o acţiune de acest fel va avea drept duşmani pe toţi aceia care erau favorizaţi de vechile orînduiri şi va avea drept apărători prea puţin energici doar pe aceia care ar urma să aibă foloase din orînduirile cele noi. Ajutorul prea puţin energic al acestora din urmă îşi are izvorul, pe de o parte, în teama de adversari, întrucît aceştia au legile de partea lor, iar pe de altă parte, în neîncrederea oamenilor care într-adevăr nu cred în lucrurile noi decît atunci cînd constată că ele se verifică printr-o îndelungată experienţă. Urmează de aici că ori de cîte ori un adversar are prilejul de a lovi, o face cu patimă de partizan politic, pe cînd ceilalţi se apără fără vlagă; astfel încît cel care vrea să introducă legi şi orînduiri noi şi se sprijină pe aceştia este în primejdie de a nu izbuti.

Dacă voim să tratăm limpede această chestiune, este necesar să cercetăm dacă aceşti înnoitori ai legilor domnesc prin propria lor putere sau atîrnă de alţii; trebuie să cercetăm dacă, pentru a duce la capăt acţiunea pe care au întreprins-o, au nevoie să se roage de oameni, sau pot să-i constrîngă. În primul caz, le merge întotdeauna rău şi nu duc nimic la capăt; dar atunci cînd atîrnă de ei înşişi şi pot să impună celorlalţi prin constrîngere, se întîmplă rareori să fie în primejdie. Iată de ce toţi profeţii înarmaţi înving[21], pe cînd cei lipsiţi de arme se prăbuşesc. Căci, pe lîngă cele spuse pînă aici, trebuie să ştim că firea popoarelor este schimbătoare; şi este uşor să-i convingi pe oameni de un lucru, dar este greu să-i faci să fie fermi în această convingere. De aceea este bine să fii astfel pregătit încît atunci cînd nu vor mai crede să poţi să-i faci să creadă prin forţă.

Moise, Cirus, Teseu şi Romulus n-ar fi putut obţine ca orînduirile şi legile lor să fie ascultate un timp atît de îndelungat dacă n-ar fi dispus de arme; aşa cum i s-a întîmplat în vremurile noastre lui Girolamo Savonarola, care s-a prăbuşit în timpul chiar al orînduirilor noi întemeiate de el, de îndată ce mulţimea a început să nu mai creadă în el, iar el însuşi n-a ştiut în ce fel să impună fermitate acelora care îl crezuseră, şi nici să-i facă să creadă pe cei care nu credeau. Aşadar, profeţii sau înnoitorii de acest fel întîmpină multe greutăţi în acţiunea lor şi toate primejdiile care li se ivesc de-a lungul drumului, ei trebuie să le înfrîngă prin însuşirile şi priceperea lor; dar odată ce le-au înfrînt şi încep să se bucure de respectul oamenilor, întrucît i-au doborît pe aceia care îi invidiau pentru că pierduseră situaţia dinainte pe care oamenii aceştia noi le-o luaseră, ei vor fi mereu puternici, siguri de victoria lor, onoraţi şi fericiţi.

La exemplele atît de înalte pe care le-am dat, vreau să adaug un exemplu mai puţin vestit, dar care va putea totuşi să stea alături de celelalte şi aş vrea ca el să fie suficient pentru toate cazurile asemănătoare; este vorba de exemplul lui Hieron din Siracuza. Acesta, din simplu particular, a devenit principe al Siracuzei: nici lui soarta nu i-a oferit altceva decît împrejurarea favorabilă: căci siracuzanii fiind apăsaţi îl aleseră drept căpetenie a lor şi ca atare el se arătă demn de a deveni principele lor. A fost un om atît de capabil, chiar atunci cînd era un simplu particular, încît cel care a scris despre el

[21] Forţa e singurul secret al reuşitei depline. (Christina)

spune: „*quod nihil illi deerat ad regnandum praeter regnum*"[22]. El a desfiinţat vechea armată şi a alcătuit una nouă; a renunţat la prieteniile de altădată şi şi-a făcut altele noi; şi îndată ce a avut prieteni şi soldaţi care erau ai lui, a putut, pe o temelie ca aceasta, să înalţe orice construcţie; s-a ostenit mult ca să cucerească puterea şi prea puţin ca s-o păstreze.

CAPITOLUL VII
Despre principatele noi care se cuceresc prin armele şi prin favoarea altuia

Acei care numai printr-o soartă norocoasă, din simpli particulari devin principi, reuşesc să obţină aceasta cu puţină osteneală, dar le trebuie mult mai mult ca să păstreze ceea ce au dobîndit; greutăţile, ei nu le întîmpină pe drum şi par că zboară spre putere; ele se ivesc doar atunci cînd ţinta a fost atinsă. Astfel se întîmplă cînd i se cedează cuiva un stat, fie pe bani, fie din bunăvoinţa aceluia care îl cedează: aşa cum a fost cazul de mai multe ori în Grecia, şi anume în oraşele din Ionia şi Hellespont, unde Darius a acordat unora titlul de principe pentru ca ei să păstreze acele teritorii spre siguranţa şi gloria lui; şi tot aşa au devenit împăraţi aceia care, cumpărîndu-i pe soldaţi, din simpli particulari, ajungeau să conducă imperiul.

Asemenea principi se sprijină doar pe voinţa şi pe soarta norocoasă a acelora care le-au dat puterea, dar atît una cît şi cealaltă sînt foarte schimbătoare şi nestatornice. De asemenea, ei nu ştiu şi nu pot să-şi păstreze locul care le-a fost dat; nu ştiu, deoarece, dacă nu sînt oameni foarte inteligenţi şi capabili este foarte natural să nu ştie să comande, întrucît au trăit întotdeauna pînă acuma ca simpli particulari; nu pot, deoarece n-au de partea lor acele forţe care să le poată fi prietene credincioase. Apoi, statele care răsar repede, la fel cu toate celelalte lucruri din natură care se nasc şi cresc repede, nu pot să aibă rădăcinile şi celelalte părţi proprii fiecărei plante, atît de trainice, încît cel dintîi vînt potrivnic să nu le doboare; afară

[22] „Că nimic nu-i lipsea spre a domni, în afară de un regat".

doar dacă aceia care, după cum am spus, au ajuns principi în foarte scurt timp, sînt atît de capabili încît să știe de îndată să se pregătească spre a putea păstra ceea ce soarta le-a dăruit cu multă ușurință și să construiască acum temeliile solide pe care alții le înalță înainte de a deveni principi.

Pentru ambele moduri în care cineva poate să devină principe, prin însușirile lui proprii sau printr-o soartă norocoasă, vreau să dau cîte un exemplu din vremile pe care noi înșine le-am cunoscut: este vorba de Francesco Sforza și de Cezar Borgia. Francesco, folosindu-se de mijloacele potrivite și de propriile lui însușiri care erau mari, a reușit ca, din simplu particular, să ajungă duce al Milanului; și ceea ce a dobîndit prin mii de osteneli a putut să păstreze cu ușurință. Dimpotrivă, Cezar Borgia, pe care oamenii îl numeau de obicei ducele Valentino, și-a dobîndit statul mulțumită situației înalte a tatălui său și l-a pierdut odată cu moartea acestuia cu toate că a folosit toate mijloacele și a făcut tot ceea ce trebuia să facă un om înțelept și capabil, care vrea să-și asigure stăpînirea în țara pe care a obținut-o cu armele și prin situația înaltă a altuia. Căci, după cum am spus mai sus, acela care nu înalță de la început temeliile ar putea, dacă are toate însușirile necesare, să le înalțe și mai tîrziu, deși în cazul acesta constructorul ar avea multe greutăți, iar clădirea însăși ar fi în primejdie. Dacă considerăm toate acțiunile întreprinse de ducele Valentino, constatăm că el și-a înălțat temelii trainice pentru puterea lui viitoare; cred că nu este de prisos să vă vorbesc despre ele, deoarece nu știu ce învățătură mai bună aș putea să-i dau unui principe nou decît exemplul faptelor acestuia, iar dacă planurile și măsurile lui de acțiune nu i-au izbutit, aceasta nu s-a întîmplat din vina lui, ci dintr-o neobișnuită și extremă răutate a sorții.

Pentru a-i da putere ducelui Valentino, fiul său, Alexandru VI a trebuit să înfrunte multe greutăți imediate și altele care s-au ivit ulterior. Mai întîi el nu vedea nici o modalitate de a-l face principe decît aceea de a-i da în stăpînire un stat al bisericii, dar știa prea bine că dacă ar fi luat vreunul din teritoriile bisericii, ducele Milanului și venețienii nu i-ar fi îngăduit să-l păstreze; deoarece Faenza și Rimini erau de multă vreme sub protecția acestora din urmă. Afară de aceasta, toate forțele armate ale Italiei, și îndeosebi acelea pe care papa le-ar fi putut folosi, erau în mîinile unor

oameni care se temeau de puterea lui; deci Alexandru VI nu putea să aibă încredere în nici una din forțele respective, deoarece ele aparțineau în întregime familiilor Orsini și Colonna și partizanilor lor. Trebuia ca această situație să fie schimbată și să se provoace tulburări în statele adversarilor, pentru a putea pune stăpînire pe o parte din ele. Lucrul acesta a fost ușor; papa a avut de partea lui pe venețieni care, din alte motive, îi aduseseră pe francezi în Italia; lucru pe care el nu numai că nu l-a oprit, dar l-a ușurat prin aceea că a anulat prima căsătorie a regelui Ludovic.

Așadar, regele a trecut în Italia cu ajutorul venețienilor și cu asentimentul lui Alexandru; și de îndată ce a ocupat Milanul, papa a și obținut de la el soldații de care avea nevoie pentru acțiunea din Romagna, la care regele a consimțit pentru a face onoare prestigiului său. De îndată ce a cucerit Romagna și a învins puterea familiei Colonna, ducele Valentino a voit să păstreze ceea ce cucerise și să meargă mai departe, dar a avut de înfrînt două obstacole: propriile lui armate, care nu i se păreau credincioase constituiau cel dintîi obstacol, iar celălalt era voința Franței; se temea ca armatele Orsinilor, de care se folosise, să nu-l părăsească tocmai cînd ar fi avut mai multă nevoie de ele, și nu numai să-l împiedice de la o cucerire, dar să-i ia și ceea ce cucerise. Se temea mai departe ca regele să nu facă și el același lucru. În ce-i privește pe Orsini, a avut un indiciu în acest sens în momentul în care, după cucerirea Faenzei, a atacat Bologna și a observat că armatele lor luptau fără nici un avînt; în ce-l privește pe rege, a putut să-i cunoască intențiile atunci cînd, după ce a ocupat ducatul de Urbino, a atacat Toscana; iar regele l-a făcut atunci să-și retragă trupele din această expediție. În urma acestui fapt, ducele hotărî să nu mai depindă de armatele și de reușita altuia.

Și cel dintîi lucru pe care l-a făcut a fost acela de a micșora puterea familiilor Orsini și Colonna la Roma; pentru aceasta, pe toți acei partizani ai lor care erau nobili, i-a cîștigat de partea lui făcîndu-i acoliți și acordîndu-le mari avantaje; și îi dădu fiecăruia după calitățile lui, trupe de soldați cu plată și funcții de guvernatori; astfel încît, în cîteva luni numai, ei și-au pierdut atașamentul față de facțiunile din care făceau parte și s-au îndreptat cu totul spre el. După aceasta, ducele așteptă de a-i nimici pe Orsini, întrucît pe cei din neamul Colonna îi înfrînsese; prilejul se ivi tocmai potrivit și el știu să-l folosească și mai bine. În adevăr, Orsini și ai lor, dîndu-și seama prea tîrziu

că puterea ducelui şi a bisericii însemna distrugerea lor, convocară o dietă la Magione, în regiunea Perugiei. Aceasta a provocat rebeliunea de la Urbino, tulburările din Romagna, precum şi nenumărate primejdii pe care ducele a trebuit să le înfrunte şi pe care le-a învins cu ajutorul francezilor.

Redobîndindu-şi astfel tot prestigiul şi nemaiavînd nevoie să se bizuie nici pe Franţa nici pe alte forţe dinafară, şi pentru ca să nu mai aibă nevoie de a le pune pe acestea la încercare, ducele începu să se folosească de vicleşuguri. Şi ştiu să-şi ascundă atît de bine intenţiile încît înşişi Orsini se împăcară cu el prin mijlocirea lui Paolo Orsini, faţă de care ducele folosi toate mijloacele posibile pentru a-l face să aibă încredere în el, dîndu-i bani, echipamente şi cai; cu naivitatea lor prostească, ei i-au căzut uşor în mînă la Sinigaglia. În momentul cînd conducătorii celor două facţiuni au fost nimiciţi, iar partizanii lor i-au devenit prieteni, ducele reuşise să dea o temelie trainică puterii lui, întrucît stăpînea întreaga Romagna împreună cu ducatul de Urbino, şi mai ales i se părea că-şi cîştigase prietenia Romagnei şi că avea de partea lui întreaga populaţie care începuse să se bucure de bunăstarea pe care el i-o audsese.

Şi deoarece lucrurile care urmează sînt demne de a fi cunoscute şi de a fi pildă altora, nu vreau să le las deoparte. După ce ducele a ocupat Romagna şi a constatat că fusese condusă de stăpîni incapabili, care mai curînd îi jefuiseră pe supuşi decît îi guvernaseră, şi astfel le dăduseră motiv de dezbinare iar nu de unire, încît provincia era bîntuită de hoţi şi de tîlhari şi în tot felul tulburată, socoti că, pentru a-i reda pacea şi a o aduce sub ascultarea puterii suverane, era necesar să-i asigure o bună guvernare. De aceea, puse în fruntea ei pe domnul Remirro de Orco, om crud şi fără scrupule, căruia îi dădu puteri depline. Acesta, în scurt timp, făcu ordine şi restabili unitatea provinciei, spre marea lui cinste. Pe urmă, de teamă ca această guvernare atît de autoritară să nu provoace ura supuşilor săi, ducele socoti că ea nu mai era necesară şi înfiinţă în mijlocul provinciei un tribunal civil, avînd în fruntea lui un preşedinte foarte înţelept şi pe lîngă care fiecare oraş îşi avea un susţinător al cauzelor lui. Şi întrucît ştia că guvernarea aspră din trecut provocase o anumită ură împotriva lui, pentru a şterge această pornire duşmănoasă din sufletul oamenilor şi pentru a-i cîştiga cu totul de partea lui, hotărî să le arate că, dacă se săvîrşiseră într-adevăr cruzimi,

acestea nu porniseră de la el şi vinovată era firea aspră a ministrului lui. Astfel, într-o bună zi, folosind un pretext oarecare, porunci ca acesta să fie spintecat în două, în mijlocul pieţei din Cesena, punîndu-i-se un butuc de lemn şi un cuţit însîngerat alături. Sălbăticia acestui spectacol a provocat satisfacţia poporului şi în acelaşi timp uimirea lui.

Dar să revenim de unde am plecat. Aşadar, socotindu-se destul de puternic şi asigurat în parte împotriva primejdiilor prezente, deoarece îşi întărise armatele şi distrusese în bună parte forţele militare care, fiindu-i vecine, puteau să-i fie dăunătoare, nu-i mai rămînea să ţină seamă, dacă voia să-şi întindă cucerirea mai departe, decît de regele Franţei; căci ştia prea bine că regele, care îşi dăduse prea tîrziu seama de greşeala pe care o făcuse, nu avea să îngăduie mai departe acţiunea lui. Începu, astfel, să-şi caute prietenii noi, iar în momentul în care francezii înaintară spre regatul Neapolului, împotriva spaniolilor care asediau Gaeta, se arătă şovăitor în atitudinea lui faţă de Franţa. Intenţia lui era de a se asigura împotriva lor, lucru care i-ar fi reuşit foarte curînd dacă Alexandru ar fi trăit.

Acestea au fost aşadar, modurile lui de acţiune faţă de greutăţile imediate.

În ce priveşte cele care puteau să se ivească ulterior, el trebuia să se teamă în primul rînd că noul papă care avea să vie în fruntea bisericii ar putea să nu-i fie prieten, încercînd să ia ceea ce Alexandru îi dăduse; de aceea, se gîndi să evite această posibilitate prin patru mijloace: în primul rînd, să distrugă în întregime familiile acelora pe care îi jefuise, pentru ca să nu-i lase papii nici o posibilitate de a face ceva în această direcţie, al doilea, să cîştige de partea lui întreaga nobilime a Romei, pentru ca astfel, după cum s-a spus, să-l ţină în frîu pe papă; al treilea, să facă din colegiul cardinalilor, cît mai mult, o simplă unealtă în mîinile lui; al patrulea, să devină atît de puternic înainte ca papa să moară, încît să poată rezista cu propriile lui puteri la cel dintîi atac care s-ar fi produs. La moartea lui Alexandru, el reuşise să îndeplinească trei din aceste planuri de acţiune; iar al patrulea era la rîndul lui ca şi înfăptuit; căci dintre nobilii pe care îi jefuise, omorîse pe toţi aceia pe care putuse să-i prindă şi prea puţini reuşiseră să se salveze; nobilimea romană o cîştigase de partea lui în cea mai mare parte; iar cît priveşte colegiul cardinalilor, cei mai mulţi dintre membrii lui îi erau favorabili. În

ce priveşte cuceririle noi, îşi făcuse planul de a pune mîna pe Toscana, în timp ce stăpînea deja Perugia şi Piombino, avînd în acelaşi timp Pisa sub protecţia lui.

Şi ca şi cum nu ar mai fi trebuit să ţină seama de Franţa (de fapt nici nu mai avea de ce să ţină seama de ea, întrucît spaniolii le şi luaseră francezilor regatul Neapolului, aşa încît atît unii cît şi alţii erau nevoiţi să-i cumpere prietenia), el se aruncă asupra Pisei. După aceasta, Lucca şi Siena ar fi cedat îndată, în parte din invidie faţă de florentini, în parte din frică; iar florentinii, la rîndul lor, nu puteau să facă nimic împotrivă: deci dacă atacul împotriva Toscanei i-ar fi reuşit (şi i-ar fi reuşit în adevăr chiar în anul în care a murit Alexandru), el ar fi cîştigat atîta putere şi ar fi dobîndit atîta autoritate, încît s-ar fi putut menţine mai departe prin propriile lui forţe şi n-ar mai fi depins de soarta şi de forţele altuia, ci numai de puterea şi de capacitatea lui proprie. Dar Alexandru a murit cinci ani după ce el începuse să scoată sabia din teacă, şi i-a lăsat asigurată doar stăpînirea provinciei Romagna, pe cînd celelalte posesiuni rămaseră în vînt, încolţite între două armate duşmane foarte puternice, el însuşi fiind grav bolnav, pe moarte.

Ducele era însă atît de aprig la fire şi în acelaşi timp atît de capabil, şi ştia atît de bine cum poţi să-i cîştigi pe oameni sau cum trebuie să-i distrugi, iar temeliile pe care le ridicase puterii lui într-un timp atît de scurt erau atît de trainice, încît, dacă nu ar fi avut în spate cele două armate, gata să sară asupra lui sau dacă el însuşi ar fi fost sănătos, ar fi izbutit să învingă orice greutate. S-a văzut de altfel prea bine că temeliile lui erau solide: în adevăr, Romagna l-a aşteptat timp de mai bine de o lună, iar la Roma, deşi era mai mult mort decît viu, a stat în siguranţă; şi cu toate că cei din familiile Baglioni, Vitelli şi Orsini erau aici, ei nu au izbutit să facă nimic împotriva lui; aşa încît, chiar dacă el n-a reuşit să aleagă papă pe cine voia, a reuşit cel puţin ca să nu fie ales acela pe care nu-l voia. Dacă însă la moartea lui Alexandru, ar fi fost sănătos, totul i-ar fi fost uşor. El însuşi mi-a spus, în ziua în care Iuliu II a fost ales papă, că se gîndise înainte la tot ceea ce putea să se întîmple la moartea tatălui lui şi că era pregătit să facă faţă oricărei împrejurări care s-ar fi ivit; dar nu se gîndise nici o clipă că atunci cînd va muri tatăl lui el însuşi va fi pe moarte.

Acum, după ce am considerat toate acţiunile ducelui, nu cred că aş putea să-i aduc vreo învinuire; cred, dimpotrivă, că, aşa cum am făcut,

trebuie să-l dau ca pildă de imitat tuturor acelora care au urcat treptele puterii printr-o împrejurare favorabilă şi prin ajutorul armat al altuia. Căci cu spiritul lui capabil de lucruri mari şi năzuind spre înfăptuiri înalte, el nu putea să procedeze altfel; şi singurele obstacole care s-au împotrivit planurilor lui au fost viaţa prea scurtă a lui Alexandru şi propria lui boală. Aşadar, acela care într-un stat nou socoteşte că este necesar să se asigure împotriva duşmanilor, să-şi cîştige prieteni, să învingă fie prin forţă, fie prin înşelăciune, să se facă iubit şi temut de popor, urmat şi respectat de soldaţi, să-i nimicească pe acei care pot sau trebuie să-i dăuneze, să înnoiască prin legiuiri noi vechile orînduiri, să fie sever şi recunoscător, mărinimos şi darnic, să nimicească armata necredincioasă, să-şi alcătuiască o alta, să-şi păstreze prietenia regilor şi a principilor în aşa fel încît aceştia să-i facă bucuros favoruri sau să-i facă răul cu teamă, acela aşadar, care socoteşte că toate acestea sînt necesare, nu va găsi o pildă mai apropiată şi mai convingătoare decît faptele acestui om.

Într-un singur caz putem socoti că a greşit, şi anume atunci cînd l-a făcut papă pe Iuliu II, a cărui alegere n-a fost bună; este adevărat că nu putea să facă papă pe oricine ar fi vrut el, dar putea să obţină ca cineva să nu ajungă papă; aşadar n-ar fi trebuit să îngăduie în nici un caz alegerea unuia din cardinalii pe care îi ofensase în trecut, sau a unuia care, odată ajuns papă, s-ar fi temut de el. Deoarece oamenii îşi fac rău unul altuia fie din frică, fie din ură. Aceia cărora el le făcuse un rău erau, între alţii, cardinalul de la biserica Sf. Petru în Lanţuri, Colonna, San Giorgio, Ascanio; toţi ceilalţi, dacă ar fi fost papi, ar fi trebuit să se teamă de el, afară de cardinalul de Rouen şi de spanioli, aceştia din urmă din cauza legăturii de rudenie şi din cauză că îi erau îndatoraţi, iar celălalt pentru că era puternic, avînd de partea lui întregul regat al Franţei. Aşadar, înainte de toate, ducele trebuia să facă papă un spaniol, iar dacă nu putea să facă aceasta, trebuia să consimtă ca să fie ales cardinalul de Rouen şi nu cardinalul de la Sf. Petru în Lanţuri. Căci se înşală acela care crede că oamenii mari uită insultele trecute pentru beneficiile prezente pe care le obţin. Ducele s-a înşelat, aşadar, şi el, atunci cînd a făcut această alegere, care a şi fost cauza pieirii lui.

CAPITOLUL VIII
Despre aceia care au dobîndit principatul prin fapte nelegiuite

Dar întrucît există şi alte două moduri de a deveni principe din simplu particular, aşa încît reuşita în cazul acesta nu poate fi atribuită cu totul nici sorţii norocoase, nici însuşirilor personale, cred că nu putem trece mai departe fără a ne ocupa de ele, cu toate că despre unul s-ar putea vorbi mai pe larg într-o expunere care ar trata despre republici. Cele două moduri la care mă refer se constată fie atunci cînd principatul a fost obţinut pe o cale criminală şi nelegiuită, fie atunci cînd un particular devine principe în propria lui ţară prin favoarea concetăţenilor lui. În ce priveşte primul mod, el va fi ilustrat prin două exemple, unul antic şi unul modern, fără a analiza de altfel mai adînc valoarea lui, deoarece cred că pentru acela care ar avea nevoie de o cale de urmat, ar fi de ajuns să urmeze aceste exemple.

Agatocle Sicilianul, care nu numai că era un simplu particular, dar era de obîrşie foarte joasă şi cu totul nedemnă, a devenit rege al Siciliei. Fiu de olar, a dus întotdeauna, la toate vîrstele prin care a trecut, o viaţă nelegiuită [23]; cu toate acestea nelegiuirile lui au fost însoţite de o energie sufletească şi trupească atît de mare, încît, îndreptîndu-se spre meşteşugul armelor, reuşi, urcînd din treaptă în treaptă, să devină comandant al trupelor la Siracuza. Ajuns la această situaţie şi sigur de ea, el a hotărît să devină principe şi să stăpînească prin violenţă şi fără nici o obligaţie faţă de ceilalţi, ceea ce îi fusese dat prin înţelegerea tuturor; în acelaşi timp, el s-a pus de acord în ce priveşte intenţiile lui cu Hamilcar din Cartagina care se afla cu trupele lui în Sicilia. Într-o bună zi, el întruni, aşadar, poporul şi senatul Siracuzei, ca şi cum ar fi avut intenţia să se consulte asupra unor chestiuni privind statul, şi la un semn dinainte ştiut, soldaţii lui omorîră pe toţi senatorii şi pe oamenii cei mai bogaţi ai cetăţii. Aceştia fiind ucişi, el ocupă şi guvernă prin forţă oraşul, fără nici o luptă civilă. Şi cu toate că a fost de două ori învins de

[23] Rar un scelerat cu spirit şi inimă. (Christina)

cartaginezi, iar la urmă asediat de ei, nu numai că a putut să-şi apere cetatea, dar, lăsînd acolo o parte din oameni, care trebuiau să reziste mai departe asediului, cu cealaltă parte a atacat Africa şi, în scurtă vreme, a despresurat Siracuza şi i-a adus pe cartaginezi într-o situaţie desperată, încît au fost nevoiţi să ajungă la o înţelegere cu el, mulţumindu-se cu stăpînirile lor din Africa şi lăsîndu-i lui Agatocle Sicilia.

Cel care ar analiza, aşadar, faptele şi însuşirile acestuia, ar constata că nimic sau prea puţin poate fi atribuit unei sorţi norocoase; într-adevăr, aşa s-a spus mai sus, Agatocle a devenit principe, nu prin favoarea cuiva, ci prin gradele pe care le atinsese în cariera militară şi pe care şi le cîştigase cu mii de osteneli şi de primejdii, păstrîndu-şi apoi locul de principe prin nenumărate fapte curajoase şi primejdioase. Desigur că nu putem considera drept un act de merit faptul de a-şi ucide cetăţenii, de a-şi trăda prietenii, de a nu avea nici o credinţă, de a fi lipsit de milă şi de religie, deoarece toate acestea îţi pot îngădui să cucereşti puterea, dar nu să obţii gloria. Căci, dacă am analiza însuşirile de care a făcut dovadă Agatocle atunci cînd a înfruntat primejdiile, ca şi atunci cînd a ştiut să iasă din ele, şi apoi curajul cel mare cu care a rezistat obstacolelor şi le-a învins, nu vedem de ce l-am socoti mai puţin valoros decît oricare excelent conducător de armate. Cu toate acestea, cruzimea lui nestăpînită şi lipsa lui de omenie, împreună cu crimele lui nenumărate, nu ne îngăduie să-l preamărim între oamenii desăvîrşiţi [24]. Nu putem, aşadar, să atribuim nici sorţii norocoase, nici însuşirilor lui ceea ce el a dobîndit atît fără una, cît şi fără cealaltă.

În vremurile noastre, sub domnia lui Alexandru VI, Oliverotto da Fermo, rămas orfan de mic copil, a fost crescut de un unchi al lui din partea mamei, cu numele Giovanni Fogliani, şi fiind încă foarte tînăr a fost trimis să înveţe meşteşugul armelor de la Paolo Vitelli, pentru ca, ajungînd să-şi însuşească pe deplin această disciplină, să poată urca la un grad înalt în oştire. Cînd Paolo Vitelli a murit, el a continuat să înveţe arta militară sub Vitellozzo, fratele celui dintîi şi, pentru că era foarte inteligent, viguros ca înfăţişare şi plin de curaj şi vitejie, ajunse să fie cel dintîi între camarazii lui de luptă. Dar părîndu-i-se că este un lucru înjositor să fie sub conducerea

[24] Dimpotrivă, toate aceste crime nu împiedicau să aibă îndrăzneală şi noroc. Nu faci nimic fără ele. (Christina)

altuia, se gîndi să ocupe orașul Fermo, asigurîndu-și pentru aceasta ajutorul unor locuitori ai lui cărora le era mai dragă robia decît libertatea patriei lor, și avînd totodată de partea lui pe Vitellozzo. Îi scrise deci lui Giovanni Fogliani, că, întrucît stătuse mulți ani departe de patrie, voia să vină să-l vadă pe el și orașul lui, și într-o măsură să ia cunoștință de averea lui; și cum tot timpul nu se ostenise pentru altceva decît pentru a dobîndi cinste și onoare, voia acum, pentru ca toți concetățenii lui să vadă că nu-și cheltuise timpul zadarnic, să vină cu cinstea cuvenită și însoțit de o sută de oameni călare, din care unii prieteni ai lui, iar alții slujitori; și îl ruga să aibă bunătatea de a porunci să fie primit cu cinste de către cetățenii din Fermo; lucru care ar fi însemnat onoarea ce i se cuvenea nu numai lui însuși, dar și unchiului, deoarece acesta îl crescuse.

Giovanni Fogliani n-a neglijat nimic din ceea ce se cuvenea să facă pentru nepotul lui; și, după ce datorită lui, a fost primit cu cinste de cetățenii din Fermo, Oliverotto s-a instalat în casa lui. Aici, după cîteva zile, în care timp pregătise tot ceea ce îi trebuia pentru nelegiuirea pe care o plănuise, el a dat un mare ospăț, la care l-a poftit pe Giovanni Fogliani împreună cu oamenii de frunte ai orașului. După ce sfîrșiră de mîncat și după ce se încheiară toate jocurile și distracțiile care se obișnuiesc la asemenea ospețe, Oliverotto, într-un fel dinainte pregătit, aduse discuția asupra unor chestiuni mai grave, vorbind despre măreția papii Alexandru și a lui Cezar, fiul lui, ca și despre faptele săvîrșite de ei. Iar cînd Giovanni și ceilalți răspunseră la aceasta, el dintr-o dată se sculă în picioare, spunînd că acestea sînt lucruri despre care trebuie vorbit într-un loc mai tainic; se retrase, așadar, într-o odaie, unde Giovanni și toți ceilalți îl urmară. Dar de-abia se așezară, cînd, din ascunzișuri, ieșiră soldații, care îl omorîră pe Giovanni și pe toți ceilalți.

După această crimă, Oliverotto încălecă și străbătu întregul teritoriu al cetății, apoi asedie în reședința sa pe magistratul suprem, astfel încît de frică oamenii fură nevoiți să i se supună și să alcătuiască un guvern peste care el se făcu principe. După ce fură uciși de asemenea toți aceia care, fiind nemulțumiți, puteau să-i facă rău, el își întări puterea prin legi civile și militare noi, astfel încît, timp de un an cît a fost principe, nu numai că a domnit în siguranță peste cetatea Fermo, dar a ajuns să fie temut de toți vecinii lui. Și ar fi fost tot atît de greu să-l răstoarne de la putere cum fusese

de greu în cazul lui Agatocle, dacă el însuşi nu s-ar fă lăsat înşelat de Cezar Borgia, atunci cînd acesta a pus mîna pe toţi cei din neamul Orsini şi Vitelli la Sinigaglia, după cum s-a arătat mai sus; a fost şi el printre cei prinşi aici, astfel că, la un an după ce săvîrşise paricidul, a fost sugrumat împreună cu Vitellozzo, pe care îl avusese ca maestru în priceperea şi în nelegiuirile lui.

Unii oameni ar putea să se întrebe cum oare a fost posibil ca, după atîtea trădări şi cruzimi, Agatocle şi alţii la fel cu el să mai trăiască atîta vreme în siguranţă în ţara lor, să se apere de duşmanii dinafară, în timp ce nimeni în propria lor cetate nu a uneltit vreodată împotriva lor; cînd este ştiut că mulţi alţii n-au putut să-şi păstreze statul nici chiar în timp de pace; şi cu atît mai puţin în vremurile tulburi de război. Cred că lucrul acesta depinde de felul în care foloseşti cruzimea[25] bine sau rău. Se poate spune că foloseşte bine cruzimea (dacă este îngăduit a vorbi bine despre rău), atunci cînd o săvîrşeşti o singură dată şi constrîns de nevoia de a-ţi asigura puterea, dar nu continui pe aceeaşi cale, ci faci astfel încît acţiunea pe care ai săvîrşit-o o dată să aducă cît mai mare folos supuşilor tăi. În schimb, cruzimile sînt rău folosite atunci cînd sînt puţine la început, iar cu vremea se înmulţesc, în loc să dispară. Cei care procedează în primul fel pot cu ajutorul lui Dumnezeu şi al oamenilor să găsească o cale de scăpare în starea lor, aşa cum s-a întîmplat cu Agatocle; pentru ceilalţi însă, este cu neputinţă să-şi păstreze puterea.

De unde urmează că trebuie să reţinem acest fapt: că acela care ocupă un stat trebuie să se gîndească dinainte la toate cruzimile pe care va fi nevoit să le săvîrşească şi pe toate să le facă dintr-o dată, pentru ca să nu fie nevoit să le repete în fiecare zi, şi pentru ca, nemaisăvîrşind altele asemănătoare, să-i liniştească pe oameni şi să-i cîştige de partea lui, făcîndu-le mult bine. Cel care va proceda altfel, fie din sfială[26], fie pentru că nu s-a gîndit bine, acela va fi întotdeauna nevoit să pună mîna pe cuţit şi nu va putea niciodată să aibă încredere în supuşii lui deoarece nedreptăţile mereu noi şi neîncetate îi vor face pe aceştia să nu se simtă niciodată în siguranţă faţă de el. Căci nedreptăţile trebuie săvîrşite toate împreună, pentru ca oamenii, gustînd din

---

[25] Există, fără îndoială, rele care nu se vindecă decît prin fier şi foc; în politică, precum în chirurgie, chirurgii miloşi nu vindecă rănile, ci ucid bolnavii. (Christina)

[26] Tot ce se face cu timiditate e rău făcut. (Christina)

ele doar puţină vreme, să le simtă mai puţin apăsarea; binefacerile în schimb trebuie făcute încetul cu încetul, pentru ca să le simţim gustul vreme mai îndelungată[27]. Dar mai presus de toate, principele trebuie să se poarte în aşa fel cu supuşii lui încît nici o întîmplare, nici bună, nici rea, să nu-l facă să se schimbe; în adevăr, cum nevoia de a acţiona se iveşte în momentele grele, nu ai timp să faci răul, iar binele pe care îl faci nu-ţi ajută, deoarece se socoteşte că l-ai săvîrşit de nevoie şi nimeni nu-ţi este recunoscător pentru el.

CAPITOLUL IX
Despre principatul civil

Dar trecînd acum la cealaltă parte a analizei noastre, şi anume cînd un cetăţean devine principe peste propria lui ţară, nu prin crimă sau prin alt act de neîngăduită violenţă, ci prin favoarea de care se bucură din partea concetăţenilor săi, iar stăpînirea lui poate fi numită principat civil (pe acesta putînd să-l dobîndeşti fără să ai nevoie de însuşiri desăvîrşite, nici de o soartă deosebit de norocoasă, ci mai curînd de o viclenie în stare să reuşească), voi arăta că un principat de felul acesta se cucereşte fie prin favoarea poporului, fie prin a celor mari. În adevăr, se întîlnesc în orice cetate aceste două tendinţe politice diferite şi ele se nasc din faptul că poporul nu vrea să fie nici guvernat şi nici asuprit de cei mari, pe cînd cei mari vor să guverneze şi să asuprească poporul; iar din aceste două voinţe diferite se naşte în orice stat unul din cele trei efecte ale lor, şi anume principatul, libertatea sau abuzurile de tot felul.

Principatul este creat fie prin voinţa poporului, fie a celor mari, după cum una sau cealaltă din aceste părţi are prilejul de a o face; căci dacă cei mari îşi dau seama că nu pot să reziste poporului, ei încep să acorde faimă şi stimă unuia dintre ei şi îl fac principe, pentru ca la adăpostul lui să poată să-şi satisfacă toate poftele. Poporul de asemenea, văzînd că nu poate să se împotrivească celor mari, la rîndul lui acordă faimă şi stimă unuia singur şi

[27] Trebuie să se facă temut şi iubit. Acesta e singurul secret. (Christina)

îl face principe pentru ca acesta cu puterea lui să-l apere. Acela care devine principe cu ajutorul celor mari se menține în această situație mai greu decît acela care o obține cu ajutorul poporului; căci, deși principe, el este înconjurat de oameni care i se par a fi egalii lui și de aceea nu poate nici să-i guverneze, nici să le poruncească după voia lui.

Dar acela care ajunge principe prin favoarea poporului, este singur pe locul lui și nu are împrejur pe nimeni sau prea puțini care să nu fie gata să-l asculte. Afară de aceasta, pe cei mari nu poți să-i mulțumești în mod cinstit și fără a le face rău celorlalți, pe cînd poporul îl poți mulțumi astfel; căci dorințele poporului sînt mai cinstite decît ale celor mari, întrucît aceștia din urmă vor să asuprească, iar celălalt vrea să nu fie asuprit. În sfîrșit, un principe nu se poate socoti niciodată în siguranță, dacă poporul îi este dușman, deoarece acesta este prea numeros; pe cînd împotriva celor mari se poate apăra, ei fiind puțini. Lucrul cel mai grav la care un principe se poate aștepta din partea unui popor ostil este acela de a fi părăsit de el; dar dacă cei mari îi sînt dușmani, trebuie să se teamă nu numai că ar putea să-l părăsească, dar și că ar putea să se ridice împotriva lui; căci cei mari sînt mai prevăzători și mai vicleni și știu să-și rezerve întotdeauna timpul necesar pentru a se salva, după cum caută să-și cîștige recunoștința aceluia care, după speranța lor, trebuie să învingă. Se mai adaugă faptul că un principe este întotdeauna nevoit să trăiască cu același popor, în timp ce poate foarte bine să guverneze fără a avea în slujba lui mereu pe aceiași nobili; el poate să numească în aceste slujbe în fiecare zi pe alții și apoi să-i destituie, poate să le ia și să le dea onoruri și strălucire doar după bunul lui plac.

Și pentru a lămuri mai bine partea aceasta, vreau să spun că cei mari pot să fie considerați în mod principal în două feluri. Sau se conduc astfel încît prin modul lor de acțiune ei se leagă cu totul de soarta principelui, sau nu fac aceasta. Aceia care sînt în totul alături de principe și în același timp nu se arată hrăpăreți, trebuie să fie cinstiți și iubiți, iar aceia care nu se angajează de partea principilor trebuie considerați în două feluri. Se poate că o fac din micime sufletească și dintr-o firească lipsă de curaj; în cazul acesta trebuie să te folosești de ei, și mai ales de aceia care îți pot da sfaturi înțelepte, așa încît în timpurile de prosperitate să te mîndrești cu ei, iar în vreme de primejdie să nu ai a te teme de nici unul. Dar atunci cînd cei mari

nu vor să se angajeze de partea unui principe şi procedează astfel din calcul şi din ambiţie, înseamnă că se gîndesc mai mult la ei decît la tine; iar de asemenea oameni, un principe trebuie să se ferească şi să se teamă ca de nişte duşmani făţişi, deoarece, în momentele grele, ei vor contribui la răsturnarea lui.

Prin urmare, acela care ajunge principe prin favoarea poporului, trebuie să şi-l păstreze prieten, lucru care îi va fi uşor, deoarece poporul nu cere altceva decît să nu fie asuprit. Dar acela care ajunge principe împotriva voinţei poporului şi prin favoarea celor mari, va trebui să caute să cîştige de partea lui poporul, ceea ce îi va fi uşor dacă îl va lua sub oblăduirea lui. Şi deoarece firea oamenilor este astfel încît, dacă binele le vine din partea aceluia de la care se aşteptau să primească numai rău, devotamentul lor faţă de binefăcător este mai mare decît altfel, poporul la rîndul lui îl va iubi pe principe mai mult decît dacă el ar fi obţinut principatul cu ajutorul lui, iar principele va putea cîştiga dragostea poporului în multe feluri, care însă se schimbă după împrejurare, aşa încît nu se poate da o regulă anumită şi de aceea voi trece peste această chestiune.

Voi încheia spunînd doar că un principe trebuie să se bucure de prietenia poporului; altfel nu va găsi scăpare în împrejurările potrivnice. Nabis, principele spartanilor, a rezistat la asaltul Greciei întregi şi al unei armate romane care cîştigase pretutindeni victorii şi şi-a apărat împotriva lor patria şi statul, fiindu-i de ajuns, în momentul primejdiei să se asigure împotriva unui mic număr de duşmani; lucru care desigur n-ar fi fost suficient dacă poporul însuşi i-ar fi fost ostil. Şi să nu-mi răspundă nimeni invocînd, împotriva părerii mele, proverbul mult prea cunoscut care spune că cine pune temei pe popor construieşte pe noroi; proverbul este adevărat doar atunci cînd un cetăţean particular are încredere în popor şi se amăgeşte cu gîndul că acesta i-ar lua apărarea, dacă el ar fi urmărit de duşmani sau de magistraţi. În cazul acesta, el poate să se înşele de multe ori, aşa cum li s-a întîmplat fraţilor Gracchi la Roma şi domnului Giorgio Scali la Florenţa. Dar dacă principele care pune temei pe popor este un om care ştie să conducă şi totodată un om curajos, care nu se pierde în situaţiile grele şi nu uită să ia toate măsurile necesare, iar prin energia şi iniţiativa lui ştie să întreţină încrederea şi forţa poporului, atunci acesta nu-l va înşela niciodată în

aşteptările lui, aşa încît se va vedea că temeliile pe care şi-a înălţat puterea erau trainice [28].

Principatele de acest fel sînt puse la grea încercare atunci cînd trec de la o formă de guvernare largă la un regim absolutist; căci principii acestor state guvernează fie prin ei înşişi, fie prin mijlocirea diferitelor magistraturi. În acest caz, situaţia lor este mai nesigură şi mai primejdioasă, deoarece ei atîrnă în totul de voinţa acelor cetăţeni care ocupă diferitele magistraturi, iar aceştia pot să le ia cu uşurinţă puterea, mai ales în împrejurări grele, fie împotrivindu-li-se, fie refuzînd să se supună ordinelor lor. Iar într-un moment de primejdie, principele nu are timp să ia în mînă puterea absolută, deoarece cetăţenii şi locuitorii teritoriilor supuse, care în mod obişnuit ascultă de ordinele magistraţilor, nu vor în împrejurări grele să asculte de ordinele lui; aşa încît, în vremurile nesigure, principele nu va găsi decît puţini oameni în care să poată avea încredere. Un principe de acest fel nu poate să se călăuzească după ceea ce constată în vremurile de linişte, cînd cetăţenii au nevoie de stat; căci fiecare aleargă, fiecare făgăduieşte şi fiecare este gata să moară pentru stat, atunci cînd moartea este departe, dar în momente de restrişte, cînd statul are nevoie de cetăţeni, el găseşte prea puţini care să vrea să-l slujească. Şi experienţa de acest fel este cu atît mai primejdioasă, cu cît n-o poţi face decît o singură dată. Deci, un principe înţelept trebuie să se gîndească şi să găsească un mod de guvernare prin care cetăţenii lui, oricînd şi în orice împrejurare, să aibă nevoie de stat şi de el; în cazul acesta ei îi vor fi întotdeauna credincioşi [29].

---

[28] Acesta e motiv de garanţie şi nu este niciodată adevărat decît atunci cînd este cel mai puternic. (Christina)

[29] În această lume, nu putem să facem abstracţie unii de alţii. Uneori trebuie să ai încredere în cineva, dar adesea trebuie să te prefaci că ai încredere. (Christina)

CAPITOLUL X
În ce fel trebuie să apreciem forţele unui principat

Spre a putea analiza caracterele acestor principate trebuie să considerăm şi chestiunea următoare: să vedem anume dacă un principe are vreodată un stat destul de solid şi puternic încît la nevoie să se poată susţine singur, sau dacă are întotdeauna nevoie de apărarea altuia.

Şi spre a lămuri mai bine această chestiune, spun că, după credinţa mea, se pot susţine singuri numai acei principi care, dispunînd fie de oameni mulţi, fie de bani, reuşesc să-şi alcătuiască o armată bună şi să se lupte cu oricine ar veni să-i atace; dimpotrivă, cred că au întotdeauna nevoie de altul, principii care nu pot să ducă lupta în cîmp deschis contra duşmanului şi sînt constrînşi să se retragă înăuntrul zidurilor şi să le apere. Primul caz l-am tratat în altă parte şi vom spune mai departe ce este de spus. În ce priveşte al doilea caz, nu putem face altceva decît să-i sfătuim în mod stăruitor pe principii de acest fel să-şi întărească şi să-şi înarmeze cetatea, iar de teritoriul înconjurător să nu se îngrijească de loc. Cel care îşi va fi fortificat bine cetatea, iar în ce priveşte raporturile lui cu supuşii se va fi comportat în felul arătat mai sus şi cum se va arăta mai departe, acela nu va fi atacat decît cu multă şovăială; deoarece oamenilor nu le place niciodată să întreprindă acţiuni în care ştiu că vor avea greutăţi de întîmpinat şi este limpede că nu este deloc uşor să-l ataci pe acela care şi-a întărit bine cetatea şi care nu este urît de popor.

Oraşele Germaniei se bucură de multă libertate, au un teritoriu restrîns şi ascultă de împărat numai atunci cînd vor[30] şi nu se tem nici de el, nici de alţi vecini puternici pe care i-ar avea împrejur; aceasta, deoarece ele sînt atît de bine întărite, încît oricine îşi dă seama că cucerirea lor ar fi cu siguranţă lungă şi obositoare. Într-adevăr, toate aceste oraşe sînt prevăzute cu şanţuri şi ziduri potrivite şi au artilerie suficientă; iar în magaziile publice se găsesc întotdeauna rezerve de băutură, de hrană şi de combustibil suficiente pentru

---

[30] Ele sînt venale (fără scrupule). (Christina)

un an de zile[31]; afară de aceasta, pentru ca să poată satisface nevoile de hrană ale maselor largi, fără a păgubi finanţele statului, aceste oraşe se orînduiesc întotdeauna în aşa fel, încît pot să dea de lucru acestor oameni, timp de un an, în toate acele meserii şi ocupaţii care constituie forţa şi viaţa oraşului şi din care marea mulţime a poporului să-şi poată scoate existenţa. În sfîrşit, în aceste oraşe sînt la mare cinste şi exerciţiile militare, existînd o întreagă organizare pentru întreţinerea lor.

Aşadar, un principe care are un oraş bine întărit şi care nu se face urît de popor, nu poate să fie atacat şi chiar dacă s-ar găsi cineva care să-l atace ar trebui să renunţe curînd la luptă, spre marea lui ruşine, căci lucrurile din această lume sînt atît de schimbătoare, încît nu este cu putinţă ca cineva să stea un an întreg cu armatele lui la asediul unui oraş şi să nu facă altceva nimic. Iar dacă cineva mi-ar răspunde că atunci cînd poporul îşi are bunurile şi ogoarele în afara oraşului şi le vede jefuite, el nu va putea să îndure multă vreme lucrul acesta, aşa încît asediul îndelungat şi grija faţă de averea lui proprie îl va face să uite de principe, eu îi voi răspunde că un principe puternic şi curajos va învinge întotdeauna aceste greutăţi, fie dînd oamenilor speranţa că răul nu va fi de lungă durată, fie făcîndu-i să se teamă de cruzimea duşmanului sau asigurîndu-se cu abilitate de aceia care i se par mai îndrăzneţi. În plus, este firesc ca duşmanul să ardă şi să devasteze ţara în primul moment al atacului, atunci cînd oamenii sînt încă plini de curaj şi hotărîţi să se apere; de aceea, după cîteva zile, principele trebuie să se teamă mai puţin, deoarece cînd curajul tuturora a slăbit, pagubele s-au produs şi ele, iar răul este acceptat şi împotriva lui nu mai este nimic de făcut; dar oamenii se strîng acum mai mult în jurul principelui, pentru că li se pare că el le este foarte îndatorat, întrucît casele le-au fost arse şi bunurile le-au fost nimicite pentru apărarea lui. Oamenii sînt în adevăr astfel încît ei se simt legaţi şi obligaţi faţă de ceilalţi, atît prin binele pe care îl fac, cît şi prin acela pe care îl primesc. Prin urmare, dacă vom considera cu atenţie toate aceste lucruri, vom vedea că nu-i este greu unui principe înţelept să păstreze viu curajul supuşilor lui, atît la începutul asediului, cît şi în cursul lui, cu condiţia, desigur, de a nu fi lipsit nici de provizii de hrană, nici de mijloace de apărare.

---

[31] Ce loc va dura atît, dacă e serios atacat fără să fie apărat? (Christina) Observaţia are valoare parţială, pentru că în finalul capitolului se pune accent şi pe apărare. (N.ed.)

CAPITOLUL XI
Despre principatele ecleziastice

Ne mai rămîne să discutăm acum numai despre principatele ecleziastice; aici greutăţile există înainte de a intra în stăpînirea lor, şi dacă izbuteşti să le obţii fie prin însuşirile tale proprii, fie printr-o împrejurare norocoasă, le păstrezi şi fără unele şi fără cealaltă; aceasta, pentru că principatele de acest fel se susţin pe baza orînduirilor foarte vechi care, întemeiate fiind pe religie, sînt atît de puternice şi de aşa natură, încît principii lor îşi păstrează puterea, oricare le-ar fi acţiunile şi felul de viaţă. Aceştia sînt singurii principi care au state şi nu le apără; au supuşi şi nu-i guvernează [32]; statele lor, cu toate că nu sînt apărate, nu le sînt luate, iar supuşii, cu toate că nu sînt guvernaţi, nu se preocupă de aceasta şi nici nu se gîndesc să se sustragă autorităţii lor, ceea ce de altfel nici n-ar putea face. Deci numai aceste principate sînt sigure şi fericite [33].

Dar, întrucît sînt guvernate printr-o raţiune superioară, la care mintea omului nu poate să ajungă, nici nu voi vorbi despre ele; căci, fiind create şi păstrate de Dumnezeu, ar însemna să fiu încrezut şi cutezător, dacă aş trata despre ele. Cu toate acestea, cineva ar putea să mă întrebe cum se face că biserica a dobîndit, ca putere temporală, autoritatea foarte mare pe care o are astăzi, ştiut fiind că înainte de Alexandru [34], principii cei mai puternici din Italia, şi nu numai cei care erau socotiţi astfel, ci oricare feudal şi orice senior, cît de neînsemnat, preţuiau prea puţin biserica, în ce priveşte puterea ei temporală [35], în timp ce astăzi chiar un rege al Franţei tremură în faţa ei, pentru că ea a fost în stare şi să-l alunge pe el din Italia, şi să-i învingă pe veneţieni; iată de ce, cu toate că lucrurile acestea sînt cunoscute, cred că nu este de prisos ca ele să fie amintite aici pe larg.

---

[32] Toţi principii de astăzi sînt ecleziastici. Toată Italia este în această stare, ca şi o mare parte a Europei. (Christina)

[33] Se poate nefericire mai mare decît aceea în care sînt popoarele Statului eclesiastic sub Inocenţiu X? (Christina)

[34] Alexandru VI era un mare papă, orice s-ar spune. (Christina)

[35] Astăzi nu mai există teamă nici de temporal nici de spiritual. (Christina)

Înainte ca regele Carol al Franței să fi coborît în Italia, țara aceasta se găsea sub stăpînirea papii, a veneţienilor, a regelui Neapolului, a ducelui de Milano şi a florentinilor. Aceste mari puteri trebuiau să aibă grijă de două lucruri principale: mai întîi, ca nici un străin să nu calce cu armatele lui pămîntul Italiei; al doilea, ca nici unul dintre principii acestor state să nu-şi mărească teritoriul. Cei care provocau mai multă îngrijorare celorlalţi erau papa şi veneţienii. Pentru a-i opri pe veneţieni, era necesară unirea tuturor celorlalţi, aşa cum ea s-a realizat la apărarea Ferrarei; iar pentru a-l ţine în frîu pe papă, marile puteri se foloseau de nobilimea romană care, fiind împărţită în două partide duşmane, Orsini şi Colonna, era mereu tulburată de discordii şi neînţelegeri; şi fiind mereu cu arma în mînă şi gata de luptă, chiar sub ochii papii, această nobilime menţinea statul bisericesc într-o stare permanentă de slăbiciune şi neputinţă. Şi cu toate că uneori se ivea cîte un papă curajos, cum a fost Sixt IV, nici soarta norocoasă şi nici priceperea nu au putut să salveze vreodată statul de aceste rele. Iar viaţa scurtă a acestor papi a fost cauza neputinţei lor; căci în cei zece ani cît guverna, în medie, un papă, cu greu izbutea să micşoreze puterea uneia dintre cele două facţiuni; iar atunci cînd, bunăoară, unul din ei izbutea să-i nimicească aproape cu totul pe cei din partidul lui Colonna, răsărea deodată un altul, duşman al Orsinilor, care ridica din nou facţiunea, dar nu-i ajungea timpul ca să-i nimicească pe Orsini. Ca urmare, forţele temporale ale papei erau prea puţin preţuite în Italia.

S-a ridicat apoi Alexandru VI, care, dintre toţi pontificii ce au domnit pînă acum, a dovedit că un papă poate să devină foarte puternic atît prin bani, cît şi prin forţă; în adevăr, folosindu-se de ducele Valentino şi profitînd de coborîrea francezilor în Italia, el a săvîrşit toate acele lucruri despre care am vorbit mai sus, cînd am tratat despre acţiunile ducelui. Şi cu toate că intenţia lui nu era aceea de a mări puterea bisericii, ci puterea ducelui, totuşi ceea ce a făcut s-a dovedit a fi nu mai puţin spre mărirea bisericii; căci la moartea lui şi cînd ducele, fiul lui, şi-a pierdut puterea, ea a moştenit rodul ostenelilor lui. A urmat apoi papa Iuliu II, care a găsit o biserică puternică, stăpînă peste întreaga Romagna, în timp ce puterea nobililor feudali ai Romei fusese lichidată iar facţiunile lor desfiinţate prin persecuţiile violente ale lui Alexandru; în sfîrşit, el găsi de asemenea calea deschisă pentru a strînge

bani printr-un mijloc care nu fusese încă niciodată întrebuinţat pînă la Alexandru.

Iuliu II nu numai că a continuat aceste procedee, dar le-a accentuat; el şi-a pus în gînd să cucerească Bologna, să-i distrugă pe veneţieni şi să-i alunge pe francezi din Italia; şi toate aceste lucruri i-au izbutit, ceea ce este cu atît mai mult spre lauda lui cu cît a făcut totul spre a mări puterea bisericii şi nu spre a ridica pe un particular oarecare. El a păstrat mai departe cele două partide, Orsini şi Colonna, în situaţia în care le găsise, şi cu toate că între aceştia se numărau unii care ar fi fost în stare să producă tulburare, au fost totuşi două lucruri care i-au oprit de a o face: în primul rînd, prestigiul mare al bisericii, care îi speria şi în al doilea, faptul că nu aveau cardinali ai lor, deoarece aceştia erau întotdeauna izvorul discordiilor grave care se iveau între ei. Într-adevăr aceste două partide nu vor ajunge niciodată la o înţelegere, atîta vreme cît vor avea cardinali; deoarece ei sînt aceia care la Roma şi în celelalte părţi întreţin partidele adverse, iar ei, feudalii aceştia, sînt nevoiţi să le apere; astfel se nasc din ambiţia prelaţilor discordiile şi tulburările dintre feudali. Sfinţia sa papa Leon a găsit, aşadar, un stat pontifical foarte puternic şi se poate nădăjdui că, dacă ceilalţi l-au făcut mare prin puterea armelor, el îl va face glorios şi demn de respectul tuturor, prin bunătatea şi prin celelalte virtuţi nenumărate pe care le posedă.

CAPITOLUL XII
De cîte feluri sînt armatele şi despre soldaţii mercenari

După ce am vorbit în mod particular despre toate caracterele acelor principate pe care mi-am propus să le analizez la începutul acestor pagini şi după ce am considerat în parte cauzele pentru care ele pot să prospere sau să decadă, arătînd de asemenea diferitele moduri în care mulţi au încercat să le cucerească şi să le păstreze, îmi mai rămîne acum să vorbesc, în general, despre modurile şi mijloacele de atac şi de apărare care pot fi necesare în fiecare din statele arătate pînă aici. Am spus mai sus, că un principe trebuie

să fie bine statornicit în statul lui, căci altfel se prăbuşeşte cu siguranţă. Dar temeliile cele mai bune ale oricărui stat, atît ale celor noi, cît şi ale celor vechi sau mixte, sînt legile bune şi armele bune. Şi întrucît nu pot să existe legi bune acolo unde nu există armate bune, iar acolo unde sînt armate bune trebuie să fie şi legi bune, voi lăsa deoparte expunerea asupra legilor şi voi vorbi despre armate.

Spun, aşadar, că armatele cu care un principe îşi apără statul sînt ale lui proprii, sau mercenare, sau aliate, sau amestecate din aceste feluri diferite, putînd fi numite în acest caz mixte. Armatele mercenare şi cele aliate sînt nefolositoare şi primejdioase; iar dacă un principe îşi întemeiază puterea pe armatele mercenare, el nu va avea niciodată o situaţie stabilă şi sigură, deoarece armatele de acest fel sînt lipsite de unitate între ele, sînt ambiţioase, fără disciplină şi necredincioase; ele sînt pline de vitejie cînd sînt între prieteni, şi sînt laşe în faţa duşmanului; nu au frică de Dumnezeu şi nu-şi ţin cuvîntul faţă de oameni; şi cu atît mai mult amîni o înfrîngere, cu cît amîni atacul pe care ar trebui să-l dai cu ajutorul lor; şi după cum duşmanii te jefuiesc în timp de război, aşa armatele acestea te jefuiesc în timp de pace. Cauza tuturor acestor fapte este că ele nu merg la război decît pentru un singur lucru, pe care-l iubesc şi care le face să lupte, şi anume o mică leafă pe care o primesc, dar care nu este de ajuns pentru a le face să fie gata să moară pentru tine. Oamenii vor bucuroşi să fie soldaţii tăi atîta timp cît nu porţi război; dar de îndată ce războiul începe, vor sau să fugă sau să plece în altă parte.

Nu mi-ar fi prea greu să dovedesc lucrul acesta, deoarece nenorocirile de azi ale Italiei nu au altă cauză decît aceea că multă vreme ea s-a sprijinit numai pe armate mercenare. Acestea au adus, unora, cîteva victorii, şi păreau pline de vitejie atunci cînd se luptau între ele; dar de îndată ce a venit străinul, s-au arătat precum erau. Iată de ce i-a fost uşor lui Carol, regele Franţei, să cucerească Italia cu Creta. Iar cel care spunea că păcatele noastre sînt cauza acestui lucru spunea adevărul, numai că nu este vorba de păcatele la care se gîndea el, ci de acelea pe care le-am arătat eu; şi cum acestea erau păcatele principilor, ei înşişi le-au îndurat urmările.

Vreau să arăt mai precis de ce armatele de acest fel nu sînt de loc bune. Căpitanii de mercenari sau sînt oameni foarte capabili, sau nu sînt; dacă sînt

astfel, nu poți să ai încredere în ei, deoarece vor năzui întotdeauna la propria lor mărire, fie doborîndu-te pe tine care ești stăpînul lor, fie doborîndu-i pe alții fără voia ta; dar dacă nu sînt oameni capabili, atunci firește ți-aduc înfrîngerea. Dacă cineva îmi obiectează spunîndu-mi că oricine ar avea arma în mînă ar face același lucru, fie că este mercenar sau nu, i-aș răspunde că numai un principe sau o republică trebuie să conducă armatele. Principele trebuie să se ducă el însuși la război și el trebuie să fie căpitanul armatelor; republica va trebui să-i trimită pe propriii ei cetățeni, iar cînd unul din aceștia nu se va dovedi om viteaz, va trebui să fie schimbat; dacă este însă capabil, va trebui să-i impui disciplina legilor, iar el să nu treacă peste ele. Experiența ne arată în adevăr, că doar principii singuri și republicile care au armate săvîrșesc fapte mari, pe cînd trupele mercenare nu aduc altceva decît neajunsuri. Iar dacă o republică își are armatele ei proprii, cu mult mai greu ajunge să se supună unui tiran ieșit dintre cetățenii ei, decît o republică nevoită să folosească armatele străine.

Roma și Sparta au fost multe secole state înarmate și libere. Elvețienii au armată foarte bună și sînt oameni liberi. În ce privește armatele mercenare din antichitate, avem exemplul cartaginezilor care, după ce au sfîrșit primul război cu romanii, au fost pe punctul de a fi doborîți de soldații lor mercenari, deși aveau drept comandanți pe propriii lor cetățeni. După moartea lui Epaminonda, tebanii l-au ales pe Filip al Macedoniei drept comandant al trupelor lor; dar acesta, după ce a cîștigat victoria, le-a luat libertatea. Milanezii, după ce a murit ducele Filip, l-au angajat pe Francesco Sforza în războiul contra venețienilor, iar el, după ce i-a învins pe dușmani la Caravaggio, s-a unit cu ei pentru ca să-i supună pe milanezi, patronii lui. Sforza, tatăl lui, pe cînd era în slujba reginei Ioana a Neapolului, o părăsi pe neașteptate, lăsînd-o fără nici un soldat, iar ea, ca să nu-și piardă tronul, a fost nevoită să treacă cu totul de partea regelui Aragonului.

Este adevărat că venețienii și florentinii și-au mărit în trecut teritoriile folosind armate de acest fel, iar căpitanii acestora nu s-au făcut principi, ci, dimpotrivă, au apărat aceste state; dar trebuie spus că florentinii au avut noroc în cazul acesta, deoarece, dintre căpitanii de mare merit pe care i-au avut și de care puteau să se teamă, unii n-au cîștigat victorii, alții au întîmpinat rezistență, iar alții și-au îndreptat ambițiile în altă parte. Între

aceia care n-au cîştigat victorii se numără Giovanni Aucut, a cărui fidelitate n-a putut fi pusă la încercare, deoarece n-a ieşit niciodată învingător; dar oricine va recunoaşte că florentinii ar fi căzut cu uşurinţă sub stăpînirea lui, dacă el ar fi avut victorii. Sforza a avut întotdeauna împotriva lui trupele lui Braccio, astfel încît unul l-a ţinut în frîu pe celălalt; Francesco şi-a îndreptat ambiţiile asupra Lombardiei, iar Braccio împotriva bisericii şi a regatului Neapolului. Dar să trecem la cîte s-au întîmplat nu demult. Florentinii l-au ales căpitan pe Paulo Vitelli, om foarte înţelept şi care, pornind de la o situaţie obişnuită, ajunsese să se bucure de mult prestigiu. Cred că nimeni nu va tăgădui că florentinii s-ar fi supus în cazul cînd el ar fi cucerit Pisa, deoarece ei nu ar fi putut să i se împotrivească dacă el ar fi intrat în slujba duşmanilor lor, iar dacă îl păstrau alături de ei, trebuiau să i se supună.

Cît priveşte pe veneţieni, dacă vom considera felul în care au procedat, vom vedea că au acţionat cu mai multă siguranţă şi cu mai multă glorie atîta vreme cît au purtat războaie cu propriile lor armate, ceea ce au făcut pînă ce au început să-şi îndrepte acţiunile de cucerire asupra uscatului. În adevăr, luptînd pe mare cu trupele lor alcătuite din nobilime şi de oameni din popor, ei s-au dovedit a fi soldaţi neîntrecuţi; dar de îndată ce au început să lupte pe uscat, au uitat de vitejie şi au urmat obiceiul Italiei. Iar în prima perioadă de creştere a puterii lor pe uscat, întrucît nu stăpîneau teritorii întinse şi se bucurau în schimb de o mare faimă, nu aveau de ce să se teamă prea mult de căpitanii lor; dar atunci cînd stăpînirea lor s-a mărit, ceea ce s-a întîmplat pe vremea lui Carmagnola, ei şi-au dat seama pentru prima oară de greşeala pe care o făcuseră. În adevăr, cunoscînd vitejia lui deosebită atunci cînd, sub conducerea lui, l-au bătut pe ducele de Milano şi constatînd, pe de altă parte, că după aceasta el a început să lupte fără avînt, au înţeles că, păstrîndu-l în fruntea armatelor, nu vor mai putea să învingă, pentru că el nu voia aceasta, şi că nici nu puteau să-i ia conducerea, pentru că ar fi pierdut în cazul acesta ceea ce cuceriseră; de aceea, au fost constrînşi să-l omoare, pentru ca să se asigure împotriva lui. Veneţienii au mai avut pe urmă alţi căpitani de mercenari, pe Bartolomeo din Bergamo, pe Ruberto de San Severino, pe contele de Pitigliano şi pe alţii la fel; în cazul lor însă, trebuiau să se teamă mai curînd că vor pierde şi că nu vor cîştiga, ceea ce s-a şi întîmplat mai tîrziu la Vailà, unde au pierdut într-o singură zi tot ceea ce cîştigaseră cu osteneală

de-a lungul a opt sute de ani. Căci armatele de felul acesta reuşesc să aibă doar cuceriri tîrziii, încete şi slabe, pe cînd pierderile la care te duc sînt neaşteptate şi extrem de mari. Dar întrucît aceste exemple m-au făcut să vorbesc de situaţia Italiei care mulţi ani a fost în puterea armatelor mercenare, vreau să tratez despre acestea privindu-le de la începutul existenţei lor, pentru ca, odată cunoscute originea şi dezvoltarea pe care au avut-o, să putem îndrepta mai bine lucrurile.

Trebuie să aflaţi, deci, că de îndată ce în vremurile din urmă, imperiul a început să fie înlăturat din Italia, iar papa a dobîndit aici o autoritate temporală mai mare, Italia s-a împărţit în mai multe state; căci multe dintre oraşele mari au luat armele împotriva nobilimii lor, care, susţinută fiind în trecut de împărat, le ţinea sub asuprirea ei, iar biserica, la rîndul ei, sprijinea aceste răscoale ale oraşelor pentru a cîştiga autoritate în chestiunile puterii temporale. În multe cazuri, cetăţenii au devenit principi peste aceste oraşe. Astfel, Italia a ajuns aproape în întregime în mîinile bisericii şi ale cîtorva republici, dar întrucît nici preoţii aceia şi nici cetăţenii nu erau obişnuiţi să mînuiască armele, ei au început să angajeze străini în solda lor.

Cel dintîi care a făcut faima acestui fel de armate a fost Alberigo de Conio, din Romagna. Din şcoala lui au coborît între alţii Braccio şi Sforza, care au fost, în vremea lor, adevăraţii stăpîni ai Italiei. După aceştia au venit toţi ceilalţi care pînă în vremurile noastre au condus armatele de acest fel; rezultatul vitejiei lor a fost acela că Italia s-a văzut în toată lungimea ei cotropită de Carol, prădată de Ludovic, supusă cu forţa de Ferrando şi batjocorită de elveţieni.

Căpitanii de mercenari au organizat în aşa fel armatele, încît au redus, în primul rînd, rolul infanteriei, pentru a-şi asigura lor înşişi toată gloria victoriilor. Au procedat în felul acesta deoarece, neavînd un stat al lor şi trăind doar din meşteşugul armelor, o infanterie puţin numeroasă nu putea să le aducă faimă, iar una numeroasă le era o povară pentru că nu aveau de unde să-i dea de mîncare. Iată de ce s-au mărginit la cavalerie, care fiind alcătuită dintr-un număr de oameni potrivit de mare, putea să fie bine hrănită şi întreţinută cu toată cinstea. Lucrurile ajunseseră atît de departe, încît la o armată de douăzeci de mii de soldaţi nu se găseau nici două mii de infanterişti. În afară de aceasta, condotierii au folosit orice mijloc potrivit

pentru a-şi cruţa lor înşişi, precum şi soldaţilor, atît oboseala, cît şi frica, aşa încît la încăierare nu se omorau între ei, ci se luau prizonieri şi aceasta fără obligaţia de a plăti un preţ de răscumpărare. Nu porneau niciodată noaptea la atacul cetăţilor, iar atunci cînd se găseau împresuraţi într-un oraş, nu atacau taberele duşmane; nu construiau întărituri în jurul lagărului, nici nu săpau şanţuri, nu întreprindeau acţiuni militare în timpul iernii. Toate aceste lucruri le erau îngăduite prin regulamentele lor militare pe care le născociseră pentru a-şi evita, după cum am spus, atît oboseala, cît şi primejdiile; şi au mers atît de departe cu această metodă încît au înrobit Italia şi au făcut-o de ocară.

CAPITOLUL XIII
Despre soldaţii auxiliari, amestecaţi şi proprii

Armatele auxiliare, care sînt şi ele armate nefolositoare, îţi sînt trimise de către un conducător de stat puternic, atunci cînd îi ceri să-ţi vină în ajutor şi să te apere; aşa cum a făcut în timpurile din urmă papa Iuliu care, văzînd jalnica ispravă a armatelor lui de mercenari ce au luptat în acţiunea întreprinsă contra Ferrarei, a recurs la trupele auxiliare şi s-a înţeles cu Ferrando, regele Spaniei, ca acesta să-l ajute cu oamenii şi cu armatele lui. Armatele de felul acesta pot fi folositoare şi bune atunci cînd luptă pentru ele înseşi, dar sînt aproape întotdeauna păgubitoare pentru acela care le cheamă, căci, dacă pierzi lupta, rămîi învins, iar dacă învingi, devii prizonierul lor.

Şi cu toate că exemple de felul acesta se găsesc în mare număr în istoria antică, vreau să menţionez neapărat exemplul recent al papei Iuliu II, al cărui procedeu nu putea să fie mai puţin înţelept decît s-a dovedit, deoarece, pentru ca să cucerească Ferrara, s-a dat cu totul pe mîna unui străin. Dar norocul lui a fost că s-a ivit o a treia împrejurare care a făcut ca el să nu culeagă roadele hotărîrii greşite pe care o luase. În adevăr, soldaţii lui fiind învinşi la Ravenna, iar elveţienii răsculîndu-se şi alungîndu-i pe învingători, contrar oricărei aşteptări şi a lui şi a celorlalţi, el nu a mai rămas prizonierul duşmanilor, întrucît aceştia fuseseră puşi pe fugă, şi nici al trupelor pe care

le primise în ajutor, deoarece învinsese cu alte arme decît cu ale acestora. Florentinii, fiind cu totul lipsiți de armate au adus zece mii de francezi la Pisa pentru a o cuceri, dar procedînd astfel, s-au găsit într-o primejdie mai mare decît în orice alt moment al luptelor lor. Împăratul Constantinopolului, pentru a se împotrivi vecinilor lui, a adus în Grecia zece mii de turci, iar cînd războiul s-a sfîrşit, ei n-au mai vrut să plece de aici, şi astfel a început înrobirea Greciei de către necredincioşi.

Prin urmare, acela care nu vrea să învingă să se folosească de asemenea armate, pentru că ele sînt cu mult mai primejdioase decît cele mercenare. Într-adevăr, prin însăşi natura lor, ele aduc cu sine pieirea, deoarece sînt strîns unite între ele şi deprinse să asculte întotdeauna de altul, iar nu de tine; armatele mercenare, în schimb, atunci cînd vor să-ți facă rău, au nevoie, chiar după ce au învins, de mai mult timp şi de un prilej mai potrivit, deoarece ele nu formează un singur tot şi au fost chemate şi plătite de tine; şi chiar dacă ai pune în fruntea lor pe un al treilea, el nu va putea să cîştige atîta autoritate, încît să poată să-ți facă rău. Pe scurt, armatele mercenare sînt mai primejdioase prin nepăsarea lor în luptă, iar cele auxiliare prin vitejia lor.

Astfel, un principe înțelept ocoleşte întotdeauna acest fel de armate şi se serveşte numai de ale lui proprii; el preferă să piardă lupta cu soldații lui, decît să o cîştige cu ai altora, judecînd că nu este o victorie adevărată aceea pe care o cîştigi cu arme străine. Nu voi şovăi niciodată să amintesc exemplul lui Cezar Borgia şi al faptelor lui. Acest duce a intrat în Romagna cu trupele pe care le primise în ajutor, aducînd cu el numai soldați francezi şi cu ei a cucerit Imola şi Forli. Dar mai pe urmă, armatele acestea nemaipărîndu-i-se sigure, a recurs la trupele mercenare, întrucît a crezut că ar fi mai puțin primejdioase şi astfel a angajat în slujba lui pe oamenii lui Orsini şi ai lui Vitelli. Mai apoi însă, cînd a început să aibă de-a face cu trupele acestea, i s-a părut că dau de bănuit, că sînt necredincioase şi primejdioase, aşa încît le-a distrus, rămînînd doar cu armatele lui proprii. Şi nu este greu de observat deosebirea care există între cele două feluri de armate, dacă ne gîndim că faima militară a ducelui, atunci cînd avea alături numai pe francezi sau pe oamenii lui Orsini şi Vitelli, a fost alta decît aceea pe care şi-a dobîndit-o atunci cînd a rămas cu soldații lui şi s-a bizuit numai

pe forțele proprii. Această glorie a lui a crescut mereu și n-a fost niciodată atît de prețuită ca atunci cînd fiecare a văzut că el era singur stăpîn peste armatele lui.

Nu vreau să renunț la exemplele italiene și recente, dar nu vreau să las la o parte nici pe Hieron Siracuzanul, întrucît este unul dintre aceia pe care i-am citat mai sus. După cum am spus, el a fost ridicat în fruntea armatelor de siracuzani, și și-a dat seama îndată că trupele de mercenari pe care aceștia le aveau nu erau folositoare, deoarece comandanții lor erau la fel cu ai noștri italieni; și părîndu-i-se că nu putea nici să-i oprească nici să le dea drumul, puse să-i omoare pe toți, iar după aceea purtă război cu armatele lui proprii, iar nu cu cele ale altuia. Vreau să amintesc de asemenea o povestire din *Vechiul Testament* care este potrivită cu acest caz. Atunci cînd David i-a cerut lui Saul să meargă să se lupte cu Goliath, filisteanul care îi înfrunta pe evrei, Saul, pentru a-i da curaj, l-a încins cu propriile lui arme; dar David abia a primit aceste arme și de îndată le-a și respins, spunînd că, păstrîndu-le, nu poate să-și folosească pe deplin propria lui vitejie, și că el voia să-l întîmpine pe dușman numai cu praștia și cu cuțitul lui. În sfîrșit, cît privește armele altuia, sau le pierzi pentru că sînt prea ușoare, sau te apasă ca o greutate, sau în sfîrșit te strîng din toate părțile.

Carol VII, tatăl regelui Ludovic XI, după ce prin soarta lui norocoasă și prin meritele lui a eliberat Franța de englezi, și-a dat seama că este necesar să-ți alcătuiești propriile tale armate și a organizat în regatul lui armata cavaleriei și aceea a infanteriei. Pe urmă, fiul său Ludovic, a desființat-o pe aceea a pedestrașilor și a început să ia în solda lui pe elvețieni; această greșeală, pe care ceilalți regi au urmat-o și ei la rîndul lor, este, după cum se vede din cele ce se întîmplă astăzi, cauza primejdiilor prin care trece acest regat. Căci dînd elvețienilor prilejul de a se acoperi de glorie, el și-a înjosit și și-a micșorat propriile lui armate, pentru că a desființat cu totul infanteria, iar cavaleria a pus-o sub dependența armatelor altuia; în adevăr, fiind obișnuită să lupte împreună cu elvețienii, ea are impresia că nu poate să învingă fără aceștia. Iată de ce armatele franceze nu sînt destul de numeroase pentru ca să lupte contra elvețienilor, iar cînd este vorba să lupte împotriva altora, nici nu încearcă fără elvețieni. Astfel, armatele Franței sînt amestecate, fiind în parte mercenare și în parte formate din oamenii acestei țări, iar toate

laolaltă aceste armate sînt mult mai bune decît acelea simple, fie ele auxiliare, fie mercenare, dar cu mult inferioare armatelor proprii. Este suficient să amintim pentru aceasta exemplul pe care l-am dat, căci regatul Franței ar fi astăzi de neînvins, dacă armata organizată de Carol ar fi crescut sau ar fi fost menținută. Dar fiind prea puțin înțelepți, oamenii se apucă uneori să facă un lucru care în clipa aceea pare bun, ceea ce îi face să nu-și dea seama de otrava care se ascunde în el, așa cum v-am arătat mai sus, cînd am vorbit de febra hectică.

Prin urmare, acela care, într-un principat, nu-și dă seama de primejdii atunci cînd ele se ivesc, nu este cu adevărat înțelept; dar sînt puțini aceia care au această însușire. Iar dacă am cerceta cauza cea dintîi a căderii Imperiului Roman, am găsi-o doar în faptul că acesta a început să angajeze în solda lui pe goți. Odată cu aceasta Imperiul Roman a slăbit, iar puterea pe care el o pierdea, ceilalți o cîștigau. Rezulta, deci, că un principat care nu posedă armate proprii, nu va fi niciodată în siguranță; dimpotrivă, va fi întotdeauna pradă sorții, deoarece îi va lipsi vitejia care să-l apere cu credință în vreme de primejdie. De altfel, cei înțelepți au susținut întotdeauna ca o părere și o maximă a lor că *nihil sit tam informum aut instabile quam fama potentiae non sua vi nixa*[36]. Iar armatele proprii sînt acelea alcătuite sau din supuși, sau din cetățeni, sau din oameni ai tăi: toate celelalte feluri de armate sînt sau mercenare sau auxiliare. Modul de organizare a armatelor proprii va fi ușor de găsit dacă vom lua în cercetare orînduirile folosite de cei patru pe care i-am amintit mai sus și dacă vom avea în vedere felul în care și-au alcătuit armatele și le-au organizat Filip, tatăl lui Alexandru cel Mare, precum și multe republici și mulți principi; căci am deplină încredere în felul în care ei au procedat.

---

[36] „Nimic în lume nu este atît de nestatornic, atît de trecător, ca acea faimă a puterii care nu se întemeiază pe forța ei proprie".

CAPITOLUL XIV
Care este datoria unui principe privitor la pregătirea războiului

Un principe trebuie să aibă o singură țintă și un singur gînd și să considere că știința cea mai potrivită pentru el este aceea a războiului, a organizării și disciplinei pe care acesta le cere; căci este singura știință pe care se cuvine s-o aibă acela care comandă. Și ea este atît de însemnată, încît nu numai că îi menține puternici pe aceia care s-au născut principi, dar de multe ori îi înalță la această treaptă pe aceia care sînt oameni simpli; și dimpotrivă se întîmplă că, atunci cînd principii s-au gîndit mai mult la plăceri decît la armate, ei și-au pierdut statul. Cauza cea dintîi care te face să pierzi domnia este aceea de a nu ține seama de știința războiului; în schimb, mijlocul prin care poți să cucerești puterea este de a fi priceput în aceasta și de a o practica.

Francesco Sforza, pentru că a avut armată, a devenit dintr-un om oarecare, duce al Milanului; iar fiii lui, care au ocolit truda armelor, au ajuns să fie oameni oarecare, după ce fuseseră înainte duci. Se întîmplă astfel că pe lîngă celelalte rele pe care ți le pricinuiește faptul de a fi lipsit de armată este și acela de a merita disprețul celorlați; iar lucrul este atît de rușinos pentru un principe, încît el trebuie să se ferească de aceasta, după cum voi arăta mai jos. Între un om care are armate și un altul care nu are, nu se poate face nici un fel de comparație; deci nu este firesc ca acela care posedă armate să asculte de bună voie de acela care n-are soldați de nici un fel, după cum nu este firesc ca un om lipsit de arme să se simtă în siguranță între slujitorii lui armați. Unul fiind plin de dispreț, iar celălalt plin de bănuieli, nu va fi niciodată cu putință ca ei să acționeze de acord unul cu altul. Iată de ce un principe care nu se pricepe la război, nu numai că va avea de suferit cele arătate mai sus, dar niciodată nu va putea să fie prețuit de soldații lui, și nici nu va putea să aibă încredere în ei.

Prin urmare, un principe nu trebuie să uite niciodată această pregătire în arta războiului, pe care el o poate face în două feluri: atît prin fapte cît și

prin idei. În ce priveşte faptele, va trebui să impună oamenilor lui ordinea şi disciplina, iar pe deasupra, va trebui el însuşi să practice vînătoarea pentru ca prin aceasta să-şi deprindă corpul cu greutăţi şi oboseli, şi în acelaşi timp să înveţe să cunoască natura locurilor, să ştie cum se înalţă munţii, cum se deschid văile, cum se întind şesurile şi să-şi dea seama care este natura fluviilor şi a mlaştinilor, privind cu multă grijă totul în jurul său. Toate aceste cunoştinţe sînt folositoare în două sensuri: întîi, ele te învaţă să-ţi cunoşti ţara şi astfel îţi vei da seama mai bine de cum trebuie apărată, apoi, întrucît ai cunoscut locurile şi le-ai străbătut de multe ori, vei putea să înţelegi cu uşurinţă poziţia oricărui alt loc pe care ar trebui să-l iei în cercetare. Dealurile, văile, şesurile, fluviile şi mlaştinile care se găsesc, spre pildă, în Toscana seamănă într-o anumită măsură cu acelea care există în celelate provincii; aşa încît cel care cunoaşte aspectul locurilor unei provincii poate să cunoască uşor aceleaşi lucruri şi în ce priveşte celelalte provincii. În schimb, principele care n-are cunoştinţe şi nici pricepere în această direcţie va fi lipsit de cea dintîi însuşire pe care trebuie s-o aibă un conducător de armate; căci aceasta te învaţă să-l descoperi pe duşman, să ştii unde să-ţi aşezi tabăra, să conduci armatele, să le orînduieşti pentru bătălie şi să susţii asediul unui oraş în folosul tău.

Între alte laude pe care scriitorii le aduc lui Philopoimen, principele aheilor, este şi aceea că în timp de pace el nu se gîndea la altceva decît la felul în care trebuie să lupţi în război; iar atunci cînd se afla cu prietenii lui undeva pe cîmp, deseori se oprea şi discuta cu ei: „Dacă duşmanii s-ar afla pe colina aceasta, iar noi ne-am afla aici cu armata noastră, care din noi doi s-ar găsi oare într-o poziţie mai avantajoasă? Cum am putea să înaintăm împotriva lor, păstrînd în acelaşi timp ordinea de bătaie? Dacă am voi să ne retragem, cum ar trebui să procedăm? Iar dacă ei s-ar retrage, ce ar trebui să facem ca să-i urmărim?" Şi aşa, mergînd cu ei, le arăta toate situaţiile care s-ar putea ivi pentru o armată; asculta părerile lor, şi-o spunea pe a lui şi o întărea prin argumente; astfel că, datorită acestor discuţii continue cu privire la război, nu s-ar fi putut întîmpla niciodată să se ivească o greutate pe care, fiind în fruntea armatelor, el să nu ştie s-o înlăture.

Cît priveşte pregătirea minţii în vederea purtării războiului, principele trebuia să citească mult din istorie, iar în această lectură să se oprească

asupra faptelor oamenilor de seamă, să vadă cum au procedat aceştia în războaie, să cerceteze cauzele victoriilor şi înfrîngerilor lor, pentru ca să poată să le evite pe acestea din urmă şi să le imite pe cele dintîi. Dar mai presus de toate va trebui să procedeze aşa cum au procedat în trecut unii oameni de seamă, care s-au străduit să urmeze exemplul cîte unui înaintaş mult lăudat şi preamărit, iar pentru aceasta au avut mereu prezente în minte modul lor de procedare şi faptele lor; aşa cum se spune că Alexandru cel Mare îl imita pe Ahile, Cezar pe Alexandru, Scipio pe Cirus. Şi oricine va citi din viaţa lui Cirus, scrisă de Xenofon, va recunoaşte apoi, citind viaţa lui Scipio, că străduinţa acestuia de a-i semăna nu i-a adus decît glorie, şi că în castitate, în bunăvoinţă, în omenie şi în dărnicie, Scipio urma pilda tuturor acelor fapte pe care Xenofon le povesteşte despre Cirus. Aceleaşi trebuie să fie modurile de comportare ale unui principe înţelept; în timp de pace, el nu trebuie să se odihnească nici o clipă, ci trebuie, cu sîrguinţă, să-şi formeze şi să-şi educe toate aceste însuşiri care să-i poată fi de folos în împrejurări potrivnice; astfel că, atunci cînd soarta s-ar schimba, el să fie pregătit pentru a o înfrunta.

CAPITOLUL XV

Despre acele lucruri pentru care oamenii şi mai ales principii merită să fie lăudaţi sau aspru dojeniţi

Ne rămîne să vedem acum care trebuie să fie atitudinea şi comportarea unui principe faţă de supuşi şi de prieteni. Şi întrucît ştiu că s-a scris mult despre aceasta, mă tem că, scriind la rîndul meu despre acelaşi lucru, să nu se spună că sînt încrezut, mai ales pentru că în prezentarea problemelor mă voi îndepărta de modul de tratare obişnuit al celorlalţi. Intenţia mea fiind însă aceea de a scrie lucruri folositoare pentru cei care le înţeleg, mi s-a părut că este mai potrivit să urmăresc adevărul concret al faptelor decît simpla închipuire. Căci sînt mulţi aceia care şi-au imaginat republici şi principate pe care nimeni nu le-a văzut vreodată şi nimeni nu le-a cunoscut ca existînd în realitate. Într-adevăr, deosebirea este atît de mare între felul în care

oamenii trăiesc şi felul în care ei ar trebui să trăiască, încît acela care lasă la o parte ceea ce este pentru ceea ce ar trebui să fie, mai curînd află cum ajung oamenii la pieire decît cum pot să izbutească. Acela care ar voi să-şi proclame oricînd şi oriunde încrederea lui în bine ar fi cu necesitate doborît de ceilalţi care sînt în jurul lui şi care nu sînt oameni de bine. Aşadar, principele care vrea să-şi păstreze puterea va trebui să înveţe neapărat să poată să nu fie bun şi să ştie să fie sau să nu fie astfel după cum este nevoie.

Lăsînd la o parte toate acele lucruri care au fost închipuite cu privire la principi şi vorbind numai despre acelea care sînt adevărate, spun că atunci cînd se vorbeşte despre oameni şi mai ales despre principi care se găsesc pe o treaptă mai înaltă, ei sînt caracterizaţi prin una din trăsăturile următoare, care le aduc fie dojană, fie laudă. Şi anume, unii sînt consideraţi drept darnici, alţii drept meschini (folosind aici cuvîntul toscan *miseri* deoarece avar, în limba noastră, este şi acela care vrea să dobîndească un lucru prin jaf; noi numim meschin pe acela care nu îşi îngăduie decît prea puţin să se bucure de ceea ce îi aparţine); unii sînt consideraţi darnici, alţii lacomi, unii cruzi, alţii miloşi; unii sperjuri, alţii oameni care îşi ţin cuvîntul; unii lipsiţi de vlagă şi laşi, alţii cutezători şi curajoşi, unii binevoitori şi apropiaţi, alţii mîndri; unii iubitori de plăcere, alţii caşti; unii oameni întregi, alţii vicleni; unii încăpăţînaţi, alţii docili; unii serioşi, alţii uşuratici; unii cu credinţă în Dumnezeu, alţii fără religie, şi aşa mai departe.

Ştiu prea bine că fiecare va declara că ar fi minunat dacă ar exista un principe care să aibă dintre toate însuşirile arătate mai sus numai pe acelea care sînt considerate drept bune; dar întrucît nimeni nu poate să le aibă pe toate laolaltă şi nici să le practice în întregime, deoarece condiţiile vieţii noastre omeneşti nu o îngăduie, principele va trebui să fie atît de înţelept încît să ştie să evite acele josnicii care l-ar face să-şi piardă statul; iar cît despre acelea care nu l-ar duce la aceasta, să se ferească de ele, dacă-i este cu putinţă. Dacă aceasta nu este posibil, să se lase în voia lor fără prea multă grijă. De asemenea, să nu-i pese dacă va merita faima rea a acelor păcate fără de care i-ar fi greu să păstreze statul; căci dacă cercetăm lucrurile cu atenţie, vom observa că unele scopuri care ni se arată a fi virtuoase, ne-ar duce la pieire dacă le-am urmări, în timp ce altele, care ni se par a fi rele, ne fac să dobîndim, prin atingerea lor, şi siguranţa şi bunăstarea.

CAPITOLUL XVI
Despre dărnicie şi economie

Începînd cu cele dintîi dintre însuşirile pe care le-am arătat mai sus, spun că ar fi bine să fii considerat darnic; cu toate acestea, o dărnicie practicată în aşa fel, încît oamenii să te socotească darnic, îţi este dăunătoare. Într-adevăr, dacă o practici în mod chibzuit şi aşa cum trebuie, nimeni nu va şti despre această însuşire a ta şi nici nu vei înlătura reputaţia ruşinoasă a contrariului ei. De aceea, dacă vrei să-ţi păstrezi între oameni faima de om darnic, nu va trebui să laşi deoparte nici un fel de măreţie costisitoare; într-atîta încît un principe de felul acesta va ajunge să-şi cheltuiască bogăţia cu asemenea lucruri, iar la sfîrşit, dacă va voi să-şi păstreze şi mai departe faima de om darnic, va fi nevoit să apese nespus de greu asupra poporului, împovărîndu-l cu biruri şi va face tot ceea ce se poate face pentru a obţine bani. Lucrul acesta va aduce însă cu sine ura tot mai mare a supuşilor săi şi totodată puţina preţuire din partea tuturor, deoarece el va ajunge un om sărac; în felul acesta dărnicia lui, cu care a făcut rău celor mai mulţi şi a răsplătit pe prea puţini, îl va face să vadă îndată efectele nemulţumirii poporului şi la cea dintîi primejdie, puterea lui se va clătina. Dacă însă îşi dă seama de ceea ce se întîmplă şi vrea să se schimbe, îşi atrage pe loc faima de om meschin.

Deci un principe nu poate să practice această virtute a dărniciei, în aşa fel încît ea să fie cunoscută, fără ca aceasta să nu-i dăuneze. Iată de ce, dacă este prudent, nu trebuie să-i pese de faima de om meschin pe care şi-ar face-o, deoarece cu vremea oamenii îl vor socoti tot mai darnic întrucît vor vedea că, făcînd economie, îi ajung veniturile pe care le are, că se poate apăra împotriva celui care porneşte cu război împotriva lui şi că poate să întreprindă lucruri mari fără să apese cu biruri asupra poporului. Astfel, el va fi darnic faţă de toţi aceia cărora nu le ia nimic şi care sînt nesfîrşit de mulţi şi va fi zgîrcit faţă de aceia cărora nu le dă nimic şi care sînt puţini. În vremurile noastre, am văzut că au înfăptuit lucruri mari doar aceia care au fost socotiţi zgîrciţi, pe cînd ceilalţi au fost nimiciţi. Papa Iuliu II, după ce s-a folosit de

faima dărniciei pentru a ajunge pe tronul papal, nu s-a mai gîndit apoi nici o clipă s-o păstreze, pentru ca să poată purta războaie. Regele de azi al Franței a întreprins războaie nenumărate fără a pune biruri noi pe supușii săi, numai pentru că economia lui îndelungată i-a îngăduit să facă aceste cheltuieli suplimentare. Iar regele de azi al Spaniei, dacă ar fi fost socotit darnic, n-ar fi întreprins atîtea războaie și nici n-ar fi cîștigat atîtea victorii.

Așadar, pentru a nu trebui să jefuiască supușii, pentru a putea să se apere, pentru a nu ajunge sărac și disprețuit, pentru a nu fi nevoit să devină lacom, principele nu trebuie să fie nicidecum îngrijorat de faima de zgîrcit pe care și-ar face-o. Acesta este unul dintre viciile care îi îngăduie să domnească. Iar dacă cineva ar spune, dimpotrivă, că Cezar a ajuns împărat prin dărnicia lui și că mulți alții au urcat treptele măririi pentru că au fost în adevăr darnici sau pentru că au fost socotiți astfel, îi voi răspunde: sau ești principe domnitor în statul tău, sau ești pe cale de a dobîndi principatul. În primul caz, dărnicia este dăunătoare; în al doilea caz, este foarte necesar să fii socotit darnic. Cezar era unul dintre aceia care voiau să ajungă la principatul Romei; dar dacă, o dată ajuns aici, ar fi trăit mai departe și n-ar fi fost mai cumpătat în cheltuielile de acest fel, el ar fi distrus principatul. Iar dacă altcineva mi-ar obiecta, la rîndul lui, spunînd că au fost mulți principi care, cu armatele lor, au săvîrșit fapte mărețe și care totodată au fost socotiți foarte darnici, voi răspunde că un principe cheltuiește sau din averea lui și din banii supușilor lui, sau din aceia ai altora. În primul caz, trebuie să fie foarte econom; în al doilea, nu trebuie să renunțe la nici un fel de dărnicie.

Principele care își poartă armatele pretutindeni și se îmbogățește din prăzi, din jafuri și din biruri, care pune mîna pe bunurile altuia, acela are nevoie să se arate darnic, altfel soldații nu l-ar urma. Într-adevăr, poți să dăruiești cu generozitate din ceea ce nu este al tău și nici al supușilor tăi, așa cum au făcut Cirus, Cezar și Alexandru. Faptul de a risipi bunurile altora nu-ți micșorează faima, ci dimpotrivă, îți aduce mai multă glorie; singurul lucru care îți dăunează este acela de a cheltui din banii tăi. Nu există altceva care să se consume singur atît de mult ca dărnicia; în adevăr, o practici, și în același.timp pierzi posibilitatea de a o mai practica și ajungi sau sărac și disprețuit sau, pentru a ocoli sărăcia, devii lacom și urît de ceilalți. Dar între toate lucrurile de care un principe trebuie să se ferească, este tocmai acela

de a nu fi disprețuit și urît, iar dărnicia te duce și la una și la cealaltă. Prin urmare este mai înțelept să-ți păstrezi reputația de om zgîrcit, care îți creează o faimă proastă dar lipsită de ură, decît să vrei să-ți cîștigi faima de om darnic și pentru aceasta să o dobîndești pe aceea de om lacom și jefuitor, ceea ce va însemna pentru tine atît dezonoarea cît și ura oamenilor.

CAPITOLUL XVII

Despre cruzime și milă, și dacă este mai bine să fii iubit decît temut sau mai curînd temut decît iubit

Trecînd mai departe la celelalte însușiri mai sus arătate, spun că fiecare principe trebuie să vrea ca oamenii să-l socotească milos și nu crud; cu toate acestea, el trebuie să ia seama și să nu folosească rău această milă. Cezar Borgia era socotit un om crud, totuși această cruzime a lui restabilise ordinea în Romagna, adusese acestei provincii unitatea și pacea și o făcuse să fie credincioasă principelui. Dacă vom privi cu atenție aceste lucruri, ne vom da seama că el a fost cu mult mai milos decît poporul florentin care, pentru a nu fi acuzat de cruzime, a lăsat ca Pistoia să fie distrusă. Astfel, un principe nu trebuie să fie îngrijorat dacă, pentru a-și ține supușii strîns uniți și credincioși lui, își creează faima de om crud. Într-adevăr, vor fi de ajuns cîteva exemple numai de cruzime, pentru ca el să se dovedească a fi în realitate mai milos decît aceia care, din prea mare milă, lasă să se dezvolte liber dezordinile, care, la rîndul lor, duc la omoruri și jaf. Fapte de acest fel fac rău unei colectivități întregi, în timp ce condamnările ordonate de un principe ating numai un singur om. Și este mult mai greu pentru un principe nou, decît pentru oricare altul, să evite faima de om crud, deoarece statele noi sînt pline de primejdii. Virgiliu spune în adevăr prin gura Didonei:

Red dura et regni novitas me talia cogunt
Moliri, et late fines custode tueri [37].

---

[37] „Grele nevoi și-o domnie ce'ncepe mă-mpinge la de-acestea, / Pînă în zare, prin străji, apărînd ale țării hotare". (*Eneida,* trad. D. Murărașu, 1956)

Cu toate acestea, el nu trebuie să dea uşor crezare acuzaţiilor sau să treacă prea repede la acţiune, şi nici să nu se sperie din nimic. Trebuie să procedeze cumpătat, cu înţelepciune şi cu omenie, iar încrederea prea mare să nu-l lipsească de prudenţă, după cum prea marea neîncredere să nu-l facă lipsit de orice îngăduinţă.

Se pune astfel problema dacă este mai bine să fii iubit decît temut, şi invers. Răspunsul este că ar trebui să fii şi una şi alta; dar întrucît este greu să împaci aceste două lucruri, spun că, atunci cînd unul din două trebuie să lipsească, este mult mai sigur pentru tine să fii temut decît iubit. Căci despre oameni se poate spune în general lucrul acesta: că sînt nerecunoscători, schimbători, prefăcuţi şi ascunşi, că fug de primejdii şi sînt lacomi de cîştig; atîta vreme cît le faci bine, sînt ai tăi în întregime, sînt gata să-şi dea sîngele pentru tine, îţi oferă averea, viaţa şi copiii lor; aceasta, după cum am mai spus, atîta vreme cît nevoia este departe; dar cînd ea se apropie, toţi se ridică împotriva ta. Iar principele care s-a încrezut cu totul în vorbele lor şi se găseşte acum lipsit de orice posibilitate de apărare este pierdut; căci prieteniile pe care le obţii cu bani şi nu cu un suflet înalt şi nobil le cumperi, dar nu le ai în realitate şi nu te poţi folosi de ele la momentul potrivit. Oamenii şovăie mai puţin atunci cînd este vorba să facă rău unuia care şi-a cîştigat iubirea celorlalţi, decît altuia care se face temut, pentru că iubirea se păstrează prin legătura obligaţiei, şi cum oamenii sînt răi, aceasta poate fi oricînd ruptă atunci cînd intră în joc folosul tău particular; în schimb, teama se păstrează prin frica de pedeapsă, care nu-l părăseşte niciodată pe om.

Cu toate acestea, principele trebuie să se facă în aşa fel temut, încît, dacă nu-şi cîştigă iubirea supuşilor, să evite însă ura lor. Se pot împăca foarte bine cele două lucruri, anume să fii temut şi să nu fii urît; lucrul acesta se va întîmpla întotdeauna dacă principele se va feri de a pune mîna pe averile cetăţenilor şi supuşilor lui şi de a se atinge de femeile lor; iar atunci cînd va fi constrîns să verse sîngele cuiva, s-o facă numai dacă există o justificare adevărată şi o cauză evidentă; dar, mai presus de toate, să se ferească de a se atinge de averile oamenilor pentru că oricine uită mai uşor moartea propriului lui tată, decît pierderea bunurilor care i-au fost luate. Şi apoi, prilejurile de a-i lua cuiva averea nu lipsesc niciodată, iar acela care începe să trăiască din jaf găseşte oricînd motive ca să pună stăpînire pe ce este al

altuia; dimpotrivă, prilejurile de a vărsa sînge sînt mai rare şi ele trec mai repede.

Dar cînd un principe este în fruntea armatelor şi are sub comanda lui un număr mare de soldaţi, atunci mai ales nu trebuie să-i pese în nici un fel de faima cruzimii lui; căci armatele n-au fost niciodată strîns unite şi gata de acţiune, dacă nu au avut în fruntea lor oameni care să se bucure de această faimă. Între faptele demne de admiraţie ale lui Hanibal se numără şi aceasta. Deşi armata lui era foarte mare, fiind alcătuită din nenumărate neamuri amestecate şi deşi el a purtat-o să lupte pe pămînturi străine, nu s-a ivit totuşi niciodată vreo neînţelegere nici în mijlocul ei, nici împotriva principelui, atît cînd soarta le-a fost nefavorabilă, cît şi atunci cînd treburile au mers bine. Faptul acesta n-a putut să aibă alte cauze decît cruzimea neomenească a lui Hanibal, cruzime care, adăugată la însuşirile lui nenumărate, l-au făcut să fie întotdeauna pentru soldaţii lui demn de respect şi de teamă. Dacă n-ar fi avut acea primă însuşire, celelate nu i-ar fi fost de ajuns pentru ca să obţină rezultatul acesta. Scriitorii cu puţină judecată admiră pe de o parte acţiunile lui, iar pe de altă parte, condamnă cauza principală care le-a făcut posibile.

Şi pentru a dovedi că celelalte însuşiri n-ar fi fost suficiente, să considerăm exemplul lui Scipio, care a fost un om de o rară valoare, nu numai faţă de timpurile lui, dar şi faţă de tot ceea ce ştim despre timpurile trecute, şi ale cărui armate s-au răsculat împotriva lui în Spania. Cauza acestui fapt n-a fost alta decît bunătatea lui prea mare, ceea ce a făcut ca soldaţii lui să se bucure de o libertate excesivă şi nepotrivită cu disciplina militară. Pentru aceasta a şi fost învinuit în Senat de către Fabius Maximus, care l-a numit corupător al armatei romane. Şi este adevărat că locuitorii din Locri, care fuseseră prădaţi şi nimiciţi de un guvernator trimis de Scipio, n-au fost niciodată răzbunaţi, după cum cutezanţa neobrăzată a acelui om n-a fost pedepsită; şi toate acestea numai din cauza firii lui indulgente. Astfel că, atunci cînd cineva a voit să-l scuze în faţa Senatului, a spus că există mulţi oameni care ştiu mai bine să nu greşească ei înşişi decît să pedepsească greşelile altora. Acest fel de a se purta ar fi micşorat cu timpul şi faima şi gloria lui Scipio dacă el, păstrînd puterea, ar fi avut mai departe aceeaşi conduită. Fiind însă sub conducerea Senatului, această însuşire dăunătoare nu numai că nu s-a mai arătat, dar s-a dovedit a fi spre gloria lui.

Închei, revenind la întrebarea dacă trebuie să fii iubit sau temut, prin afirmația că oamenii iubesc așa cum vor ei și se tem după cum vrea principele, așa încît un principe înțelept trebuie să se sprijine pe ceea ce depinde de el, iar nu pe ceea ce depinde de alții. Străduința lui trebuie să fie numai aceea de a ocoli ura supușilor lui, după cum s-a mai spus.

CAPITOLUL XVIII
Cum trebuie să-și țină cuvîntul un principe

Oricine înțelege că este întru totul spre lauda unui principe faptul de a se ține de cuvînt și de a proceda în mod cinstit iar nu cu viclenie. Cu toate acestea, experiența vremurilor noastre ne arată că principii care au săvîrșit lucruri mari au fost aceia care n-au ținut prea mult seama de cuvîntul dat și care au știut, cu viclenia lor, să amețească mintea oamenilor, iar la sfîrșit i-au înfrînt pe aceia care s-au încrezut în cinstea lor.

Trebuie să știți că există două feluri de a lupta: unul bazat pe legi, iar celălalt pe forță: cel dintîi este propriu oamenilor, celălalt aparține animalelor; dar întrucît primul nu este de multe ori suficient, trebuie să recurgem la al doilea. Deci îi este necesar unui principe să știe să fie tot atît de bine animal și om. Scriitorii vechi au recomandat acest lucru principilor într-un mod învăluit; ei ne spun că Ahile și mulți alți principi din vremurile acelea au fost încredințați lui Chiron, centaurul, ca să-i crească și totodată să-i educe sub disciplina lui. Dar faptul de a avea drept perceptor o ființă care este pe jumătate animal, pe jumătate om, nu înseamnă altceva decît că unui principe îi este necesar să știe să fie și animal și om: căci unul fără celălalt nu poate să dureze.

Prin urmare, întrucît un principe trebuie să știe să folosească bine mijloacele animalului, el va trebui să ia ca exemplu vulpea și leul, deoarece leul nu se apără de cursele care i se întind, iar vulpea nu se apără nici ea de lupi. Trebuie, așadar, să fii vulpe pentru ca să recunoști cursele, și să fii leu, pentru ca să-i sperii pe lupi. Aceia care procedează numai în felul leului nu se pricep deloc în arta guvernării. Astfel, un stăpînitor înțelept nu poate și

nici nu trebuie să-şi ţină cuvîntul atunci cînd acesta s-ar întoarce împotriva lui şi cînd motivele care l-au făcut să promită un lucru au încetat de a mai exista. Iar dacă oamenii ar fi cu toţii buni, preceptul meu n-ar fi bun, dar întrucît sînt răi [38] şi nu-şi ţin cuvîntul dat, nici tu nu trebuie să-l ţii faţă de ei. De altfel, un principe are întotdeauna la îndemînă tot felul de motive îndreptăţite, care-i îngăduie să-şi calce cuvîntul sub aparenţe cinstite. S-ar putea aminti în acest sens exemple moderne nenumărate şi s-ar putea arăta că de multe ori o pace şi o făgăduinţă au fost anulate şi zădărnicite prin faptul că principii nu şi-au ţinut cuvîntul, iar acela care a ştiut cel mai bine să facă pe vulpea a reuşit cel mai bine. Dar trebuie să ştii să-ţi ascunzi în tot felul această natură de vulpe, să te prefaci şi să nu te dai pe faţă, deoarece oamenii sînt atît de naivi şi se supun atît de uşor nevoilor prezente, încît acela care înşală va găsi totdeauna pe unul care să se lase înşelat.

Dintre exemplele recente este unul pe care aş vrea să-l amintesc. Alexandru VI n-a făcut niciodată altceva şi nici nu s-a gîndit la altceva decît să-i înşele pe oameni şi a găsit totdeauna oameni potriviţi. Şi nu s-a mai pomenit un altul la fel, care să-ţi afirme un lucru cu mai multă siguranţă şi să ţi-l întărească cu mai multe jurăminte şi care apoi să se ţină mai puţin de cuvînt; cu toate acestea, vicleniile i-au reuşit întotdeauna *ad votum* [39], deoarece se pricepea foarte bine la astfel de treburi.

Un principe nu trebuie deci, să aibă toate însuşirile arătate mai sus, dar trebuie neapărat să pară că le are. Dimpotrivă, voi îndrăzni să spun că dacă le are şi le foloseşte întotdeauna, ele îi sînt dăunătoare, dar dacă pare numai că le are, ele îi sînt folositoare. După cum este necesar să pară milos, credincios cuvîntului dat, omenos, integru şi religios şi chiar să fie; dar în acelaşi timp să fie pregătit ca, atunci cînd nu este nevoie de asemenea comportare să poată să ştie să se comporte tocmai dimpotrivă. Trebuie de asemenea să ştim că un principe, şi mai ales un principe nou, nu poate să respecte toate acele virtuţi pentru care oamenii în general sînt socotiţi buni, deoarece adeseori, pentru ca să-şi apere statul, el este nevoit să acţioneze împotriva cuvîntului dat, împotriva milei, a omeniei, a religiei. De aceea,

[38] E de ajuns ca să nu aibă încredere, însă nu justifică pe cei care sînt răi şi înşelători. (Christina)

[39] *ad votum* = după dorinţă

trebuie ca spiritul lui să fie oricînd gata să se îndrepte după cum îi poruncesc vînturile sorții și schimbările ei, și, după cum am mai spus mai sus, să nu se îndepărteze de ceea ce este bine, dacă poate, iar la nevoie să știe să facă răul.

Principele trebuie să ia bine seama ca niciodată să nu-i iasă cumva din gură un cuvînt care să nu fie pătruns de cele cinci însușiri pe care le-am arătat mai sus, iar atunci cînd îl vezi și îl auzi să-ți pară că este numai milă, numai fidelitate, integritate de caracter și credință în Dumnezeu. Nimic nu este însă mai necesar decît să pară că ai această din urmă însușire. Și oamenii judecă în general mai curînd după ochi decît după mîini, întrucît fiecare știe să vadă, dar prea puțini știu să pipăie cu mîinile lor. Fiecare vede ceea ce pari, dar puțini își dau seama ce ești în realitate [40]; iar acești puțini nu îndrăznesc să se opună părerii celor mulți care au de partea lor autoritatea înaltă a statului care îi apără. Prin urmare, faptele tuturor oamenilor și mai ales ale principilor, pentru care nu există un alt criteriu de judecată, trebuie privite numai din punctul de vedere al rezultatului lor. Principele să-și propună deci, să învingă în luptă și să-și păstreze statul, iar mijloacele lui vor fi oricînd socotite onorabile și fiecare le va lăuda. Pentru că oamenii obișnuiți sînt atrași numai de ceea ce pare și de succesul unui lucru; iar lumea nu este făcută decît din oameni de aceștia, iar cei puțini nu înseamnă nimic atît timp cît cei mulți au pe ce să se sprijine. Un principe din vremurile noastre pe care nu este bine să-l numesc, nu face altceva decît să propovăduiască mereu pacea și credința, dar în schimb este cel mai mare dușman și al uneia și al celeilalte; atîta una cît și cealaltă, dacă le-ar fi respectat, l-ar fi făcut să-și piardă de mult și faima și puterea.

CAPITOLUL XIX
În ce fel trebuie să ne ferim de a merita disprețul și ura

Dar întrucît n-am vorbit decît despre însușirile cele mai însemnate, dintre acelea pe care le-am numit mai sus, vreau să tratez despre celelalte pe

[40] Nu poate să pară mult timp ceea ce nu este. (Christina)

scurt, cuprinzîndu-le în această considerație generală, și anume că, așa cum am spus în parte mai sus, principele trebuie să se ferească de acele lucruri care pot să-l facă urît sau disprețuit, și ori de cîte ori va fi reușit să facă aceasta, el își va fi îndeplinit bine rolul și astfel celelalte fapte dezonorante pe care le-ar săvîrși nu-i vor mai fi primejdioase. Oamenii îl vor urî mai ales, după cum am mai spus, dacă se va arăta lacom și se va face stăpîn peste averile și pe soțiile supușilor săi. De aceste fapte trebuie să se ferească, deoarece atîta vreme cît nu le iei oamenilor, anume majorității lor, nici onoarea, nici averea, ei trăiesc mulțumiți și nu ai de luptat decît împotriva ambiției cîtorva, pe care o poți înfrînge în mai multe feluri și cu ușurință. În schimb, el va fi disprețuit dacă se va arăta schimbăcios, ușuratic, fără energie, meschin, nehotărît. Principele trebuie să se ferească de aceasta ca de o stîncă în mijlocul mării și să-și dea silința ca faptele lui să dovedească măreție, curaj, gravitate și forță. În ce privește chestiunile particulare ale supușilor săi, hotărîrea lui să fie irevocabilă, iar el să-și creeze o faimă atît de mare, încît nimeni să nu se gîndească să-l înșele sau să-l inducă abil în eroare.

Principele care face să se nască în jurul lui această stimă își cîștigă un mare renume, și nu este ușor să uneltești împotriva unui om prețuit; este de asemenea greu să-l ataci dacă se știe că este un om cu multe însușiri și că este respectat de ai lui. Un principe trebuie să se teamă de două lucruri: de situația dinăuntru, din cauza supușilor lui, și de situația dinafară, din cauza marilor puteri străine. De acestea din urmă se apară cu armate bune și cu aliați buni. Dacă va avea armate bune, va avea întotdeauna și aliați buni, iar situația internă va fi întotdeauna sigură atunci cînd va fi sigură situația dianfară, în cazul că aceasta n-a fost cumva tulburată de vreo conspirație. Și chiar dacă împrejurările externe ar începe să se strice, dacă a guvernat și a trăit așa cum am spus, principele va putea oricînd, dacă nu-și pierde cumpătul, să reziste oricărui atac, așa cum a făcut Nabis Spartanul, despre care am vorbit.

Dar în ce privește pe supuși, chiar dacă situația dinafară nu se tulbură, principele trebuie să se teamă că dușmanii ar putea să uneltească în taină. El se poate pune foarte bine la adăpost de o acțiune ca aceasta dacă se străduiește să nu fie urît sau disprețuit și dacă face astfel încît poporul să fie mereu mulțumit de el, lucru pe care trebuie să-l obțină, după cum s-a arătat

pe larg mai sus. Unul dintre mijloacele cele mai sigure cu care principele poate să lupte împotriva conjuraţiilor este acela de a nu fi urît de majoritatea oamenilor; căci acela care conspiră crede întotdeauna că, omorîndu-l pe principe, va satisface poporul; dar atunci cînd i s-ar părea că prin aceasta îi displace, el nu mai are curajul să ia o hotărîre de acest fel, deoarece greutăţile care se ivesc pentru conspiratori sînt în cazul acesta nenumărate. Experienţa ne arată că experienţele conspiratorilor au fost foarte multe, dar prea puţine au izbutit; deoarece acela care unelteşte nu o poate face singur şi nici nu poate să-şi aleagă părtaşii decît dintre aceia pe care îi vede nemulţumiţi; dar de îndată ce ţi-ai dezvăluit intenţiile unuia care este nemulţumit, i-ai şi dat motiv să fie mulţumit, deoarece cu siguranţă el poate să nădăjduiască de a trage de aici orice profit. Astfel că, văzînd un cîştig sigur din partea aceasta şi văzîndu-l îndoielnic şi plin de primejdii din partea cealaltă, trebuie sau să-ţi fie ţie prieten atît de bun cum rar se întîmplă, sau să fie un duşman îndîrjit al principelui pentru ca să-ţi rămînă credincios.

Dar pentru a spune lucrurilor pe scurt, susţin că acela care unelteşte cunoaşte numai teama, grija de a păstra secretul, frica neîncetată de pedeapsă, care îl înspăimîntă; în schimb, principele are de partea lui autoritatea deplină a principatului, legile, mijloacele de apărare ale prietenilor şi ale statului care îl păzesc, astfel că, dacă adăugăm la toate aceste lucruri şi simpatia poporului, nu este cu putinţă ca cineva să fie atît de cutezător încît să uneltească. Şi în timp ce un conspirator trebuie să se teamă de obicei înainte de a făptui răul, în cazul de faţă el trebuie să se teamă şi după ce l-a săvîrşit, deoarece, cînd conjuraţia s-a produs, el va avea poporul împotriva lui, aşa încît nu va putea să mai spere în nici o scăpare.

S-ar putea da exemple nenumărate în acest sens, dar mă voi mulţumi cu unul singur, care s-a petrecut pe vremea părinţilor noştri; Annibale Bentivoglio, bunicul domnului Annibale astăzi în viaţă şi care era principe peste Bologna a fost omorît de unul din familia Canneschi, care conspirase împotriva lui, şi nu a lăsat în urma lui, din acelaşi neam cu el, decît pe domnul Giovanni, pe atunci în leagăn. Îndată după săvîrşirea acestei crime, poporul întreg s-a ridicat şi i-a ucis pe toţi din familia lui Canneschi. Aceasta s-a întîmplat deaorece neamul lui Bentivoglio se bucura în vremea aceea de multă dragoste din partea poporului; şi dragostea aceasta era într-adevăr atît de mare, încît la moartea lui Annibale, cînd nu mai rămăsese

nimeni după el care să poată guverna statul, aflîndu-se că la Florența trăia un vlăstar din neamul acesta, și care pînă atunci fusese socotit drept fiul unui fierar, bolognezii trimiseseră să-l caute la Florența și îi încredințară cîrmuirea orașului lor, care a fost guvernat de el pînă ce Giovanni ajunsese la vîrsta la care putea să ia în mînă conducerea.

În concluzie, deci, spun că un principe nu trebuie să se teamă de conspiratori atunci cînd poporul îi este favorabil. Dar dacă poporul îi este dușman și-l urăște, el trebuie să se teamă de orice lucru și de orice om. Statele bine organizate și principii înțelepți s-au străduit întotdeauna să nu-i împingă la deznădejde pe cei mari și totodată să satisfacă poporul făcîndu-l să fie mereu mulțumit, fiindcă aceasta este una din grijile însemnate pe care le are un principe.

Între regatele bine organizate și bine cîrmuite în vremurile noastre este regatul Franței. Există aici nenumărate instituții bune de care depind libertatea și siguranța regelui; dintre acestea, cea dintîi este parlamentul și autoritatea lui. Acela care a orînduit statul acesta a cunoscut ambiția celor puternici și neobrăzarea lor. Socotind deci că au nevoie să fie ținuți în frîu și știind, pe de altă parte, că poporul urăște pe cei mari și că ura lor se întemeiază pe frică, el a vrut să-l pună la adăpost de orice și a orînduit totul în așa fel, încît lucrul acesta să nu intre în sarcina regelui, scutindu-l de greutățile pe care le-ar fi întîmpinat din partea celor mari atunci cînd ar fi favorizat poporul, și din partea acestuia cînd i-ar fi favorizat pe cei mari; el a numit, așadar, un al treilea judecător, iar acesta trebuia să lovească în cei mari și să-i favorizeze pe cei mici, fără ca vina să cadă apoi asupra regelui. Organizarea aceasta nu putea, într-adevăr, să fie nici mai bună nici mai înțeleaptă, și nici nu putea să dea mai multă siguranță regelui și regatului. De unde putem deduce o altă învățătură demnă de a fi semnalată, și anume că principii trebuie să procedeze în așa fel, încît acele treburi care pot să le atragă ura poporului, ei să le dea altora spre a le aduce la îndeplinire, iar ei să ia asupra lor doar pe acelea care pot să le aducă bunăvoința oamenilor. Închei spunînd din nou că un principe trebuie să prețuiască pe cei mari, dar să nu se facă urît de popor.

Poate că mulți dintre aceia care au cercetat viața și moartea unor împărați romani ar putea să aibă impresia că exemplul lor dovedește

contrariul celor susținute de mine, întrucît ar constata că unii dintre aceștia au săvîrșit întotdeauna numai fapte nobile și au dovedit mari însușiri, pierzînd cu toate acestea imperiul sau fiind uciși de aceia care au conspirat împotriva lor. Pentru a răspunde la această obiecție, voi vorbi despre însușirile cîtorva împărați, arătînd cauzele căderii lor, care nu sînt altele decît acelea pe care le-am indicat; astfel, voi pune în lumină acele lucruri care trebuie să atragă atenția celui care citește istoria vremurilor trecute. Și îmi va fi de ajuns pentru aceasta să-i amintesc pe toți împărații care au domnit unul după altul, de la Marcus Filosoful pînă la Maximin, și care au fost Marcus, Commodus, fiul lui, Pertinax, Iulianus, Sever, Antoninus Caracalla, fiul său, Macrinus, Heliogabal, Alexandru și Maximin.

Și în primul rînd trebuie observat că în timp ce în alte state ai de luptat numai cu ambiția celor mari și cu nesupunerea popoarelor, împărații romani întîmpinau o a treia greutate, anume aceea de a trebui să îndure cruzimea și lăcomia soldaților. Iar lucrul acesta era atît de greu de suportat, încît a fost pentru mulți cauza căderii lor, deoarece nu era ușor să satisfaci și soldații și poporul; căci poporul iubea liniștea și de aceea îi plăcea ca un principe să fie cumpătat, pe cînd soldații preferau un principe cutezător, crud și lacom. Ei voiau de asemenea ca acesta să facă uz de însușirile lor, împotriva poporului, pentru ca la rîndul lor, ei să obțină o soldă îndoită și să-și satisfacă din plin lăcomia și cruzimea.

Se întîmpla astfel ca împărații care, nici prin firea lor și nici prin felul de a guverna, nu se bucurau de o faimă prea mare, așa încît să poată ține în frîu și poporul și soldații, își pierdeau întotdeauna domnia; iar cei mai mulți dintre ei, aceia mai ales care ajungeau să ocupe tronul ca oameni noi, cînd își dădeau seama cît este de greu să împaci cele două categorii de oameni, se hotărau să-i mulțumească pe soldați și socoteau că nu este un lucru prea grav acela de a face rău poporului. O asemenea hotărîre era necesară; în adevăr, nefiind cu putință ca principii să nu fie urîți de cineva, trebuie ca ei să se străduiască în primul rînd să nu fie urîți de toți supușii lor; iar dacă lucrul acesta nu le reușește, ei trebuie să caute cu întreaga lor pricepere să nu-și atragă ura acelor pături ale societății care sînt cele mai puternice. De aceea, împărații care erau oameni noi și care, din cauza aceasta aveau nevoie de o favoare cu totul deosebită din partea supușilor lor, căutau să cîștige mai

curînd adeziunea soldaților decît aceea a poporului, lucrul care li se dovedea apoi mai mult sau mai puțin folositor, după cum fiecare știa sau nu să-și păstreze faima printre soldați.

Cauzele mai sus arătate au făcut ca Marcus, Pertinax și Alexandru, care au dus o viață modestă, au iubit dreptatea, care au fost dușmani ai oricărei cruzimi și plini de omenie și blînzi, să aibă cu toate acestea, afară de Marcus, un sfîrșit trist. Numai Marcus a trăit și a murit bucurîndu-se de toate onorurile, pentru că numai el a urmat pe tronul imperial prin drept de moștenire, așa încît n-a avut nevoie să fie recunoscut nici de soldați, nici de popor; pe lîngă aceasta avea și multe însușiri care îl făceau demn de tot respectul, astfel că, atîta timp cît a trăit, a știut să-i stăpînească și pe unii și pe alții, fără a fi vreodată urît sau disprețuit de cineva. Pertinax a ajuns însă împărat împotriva voinței soldaților, iar aceștia, obișnuiți să trăiască sub domnia lui Commodus, fără a asculta de nici o lege, n-au putut duce viața cinstită pe care Pertinax voia să le-o impună; de aceea, începînd să-l urască și adăugîndu-se la această ură disprețul lor, fiindcă Pertinax era bătrîn, acesta și-a pierdut tronul de cum a început să domnească.

Și se cuvine să observăm cu acest prilej că îți poți atrage ura oamenilor prin fapte bune cît și prin fapte rele. Prin urmare, după cum am arătat mai sus, un principe care vrea să-și păstreze statul, este deseori nevoit să nu fie bun; deoarece, atunci cînd poporul, soldații sau nobilii, adică pătura socială de care socotești că ai nevoie pentru a te menține la putere, este coruptă, tu trebuie să te conformezi comportării ei pentru a o satisface, și făcînd aceasta procedezi împotriva binelui. Dar să trecem la Alexandru care a fost un împărat atît de bun, încît, între alte laude care i se aduc, se numără și aceea, că în paisprezece ani cît a condus imperiul, nimeni n-a fost ucis fără să fie judecat. Cu toate acestea, fiind socotit o fire prea molatică și spunîndu-se despre el că se lasă călăuzit de mama lui, și-a atras disprețul oamenilor, iar armata a conspirat împotriva lui și l-a omorît.

Analizînd acum, dimpotrivă, caracterul lui Commodus, al lui Sever, al lui Antoninus Caracalla și al lui Maximin, veți vedea că aceștia au fost oameni foarte cruzi și lacomi; căci, pentru a-i mulțumi pe soldați, n-au lăsat deoparte nici un fel de nedreptate dintre acelea care se pot săvîrși împotriva poporului, și toți, afară de Sever, au avut un sfîrșit trist. Sever a avut într-adevăr

însuşiri atît de mari încît păstrîndu-şi prietenia soldaţilor, a reuşit să domnească tot timpul fericit, cu toate că a asuprit poporul. Însuşirile lui îl făceau să apară soldaţilor şi popoarelor lui atît de minunat încît acestea din urmă stăteau uimite şi ca încremenite în faţa lui, pe cînd cei dintîi se arătau plini de respect şi mulţumiţi. Şi pentru că faptele lui au fost deosebite pentru un principe nou ce era, vreau să arăt pe scurt cît de bine a ştiut el să adopte natura vulpii şi a leului, animale pe care, cum am spus, un principe trebuie să le imite.

Cunoscînd nehotărîrea lui Iulianus, care era împărat, Sever îşi convinse armata ce o comanda în Slavonia, că ar fi bine să meargă la Roma ca să răzbune soarta lui Pertinax, care fusese ucis de pretorieni. Sub această aparenţă, fără să arate că aspiră la imperiu, îşi îndreaptă armata spre Roma, ajungînd în Italia înainte chiar de a se fi ştiut ceva de plecarea lui. Odată sosit la Roma, Senatul îl alese împărat, de frică, iar Iulianus a fost ucis. După acest început, îi mai rămîneau lui Sever două dificultăţi de învins, dacă voia să se facă stăpîn pe statul întreg; una i se prezenta în Asia, unde Niger, comandantul suprem al armatelor din Asia, reuşise să fie proclamat împărat; iar cealaltă se ivea în Apus, unde se afla Albinus care năzuia la rîndul lui să ajungă împărat. Şi întrucît îşi dădea seama că este primejdios să se arate duşman faţă de amîndoi, hotărî să-l atace pe Niger şi să-l înşele pe Albinus. Îi scrise acestuia că, fiind ales împărat de către Senat, voia să împartă cu el această demnitate; şi îi trimise titlul de Cezar, iar printr-o hotărîre a Senatului, şi-l asocie la domnie, lucruri pe care Albinus le luă drept adevărate. Dar după ce Sever îl învinse şi îl ucise pe Niger, restabilind liniştea în Orient, el se înapoie la Roma şi se plînse în Senat spunînd că Albinus, prea puţin recunoscător faţă de binefacerile pe care le primise din partea lui, încercase prin vicleşug să-l omoare, şi de aceea el se vede silit să se ducă să-l pedepsească pentru ingratitudinea lui. Plecă apoi să-l caute tocmai în Franţa şi îi luă atît domnia cît şi viaţa.

Acela care va examina cu amănuntul faptele acelui om va găsi că el a fost şi un leu sălbatic şi o vulpe vicleană, şi va constata că a fost temut şi respectat de fiecare, iar soldaţii lui nu l-au urît. Nu se va mira deci observînd că, deşi era cel dintîi din neamul lui care ajunsese principe, ştiuse totuşi să guverneze un imperiu atît de întins. Într-adevăr, faima lui foarte mare l-a

apărat întotdeauna de ura pe care popoarele ar fi putut s-o aibă împotriva lui din cauza jafurilor pe care le săvîrşea. Dar Antoninus, fiul lui, a fost şi el un om cu însuşiri deosebite care îl făceau admirat de popor şi iubit de soldaţi, căci era războinic priceput şi îndura uşor orice oboseală, dispreţuia orice mîncare aleasă şi orice fel de plăceri moleşitoare, ceea ce îl făcea iubit de întreaga armată. Cu toate acestea, sălbăticia şi cruzimea lui au fost atît de mari şi de nemaiauzite încît, după ce prin nenumărate omoruri ucisese o mare parte din populaţia Romei şi întreaga populaţie a Alexandriei, ajunsese să fie omul cel mai urît din toată lumea. Începu să fie urît chiar de aceia pe care îi avea în jurul lui, aşa încît fu ucis de un centurion în mijlocul trupelor lui.

Trebuie să observăm în legătură cu aceasta că asasinatele de felul acesta, care sînt rezultatul unei îndelungate chibzuiri şi izvorăsc dintr-o hotărîre statornică şi îndărătnică, nu pot fi evitate de un principe, deoarece orice om căruia nu-i pasă de moarte poate să-l ucidă; dar un principe nu trebuie să se teamă prea mult de asemenea crime, pentru că ele sînt foarte rare. Trebuie să se ferească numai de a comite fapte prea grave împotriva acelora care sînt în jurul lui şi care îl slujesc în conducerea principatului. Lucrul acesta l-a făcut Antoninus omorînd în mod josnic pe fratele acelui centurion, iar pe acesta cu toate că îl ameninţa în fiecare zi, îl păstra mai departe în corpul lui de gardă, ceea ce era desigur o purtare nesocotită şi menită să-i aducă pieirea, aşa cum s-a şi întîmplat.

Dar să trecem la Commodus, căruia îi era foarte uşor să guverneze imperiul, deoarece îl stăpînea prin drept de moştenire, fiind fiul lui Marcus Aurelius. Ar fi fost suficient să meargă mai departe pe căile urmate de tatăl său, pentru ca în felul acesta să mulţumească şi trupele şi poporul; dar fiind crud şi brutal din fire a vrut să-şi satisfacă toată lăcomia pe spinarea poporului şi pentru aceasta s-a străduit să atragă de partea lui armatele, dîndu-le libertate neîngrădită; iar pe de altă parte, nu şi-a ţinut în nici un fel demnitatea şi a coborît de multe ori în arenă ca să lupte cu gladiatorii. A săvîrşit de asemenea alte fapte josnice şi prea puţin demne de măreţia unui împărat, încît a ajuns să fie dispreţuit de soldaţi. Şi fiind urît de unii şi dispreţuit de alţii, s-a urzit împotriva lui o conspiraţie şi a fost omorît.

Ne rămîne să arătăm acum caracterul lui Maximin. Acesta a fost un om foarte războinic, iar armatele, sătule de moliciunea lui Alexandru, despre

care am vorbit mai sus, l-au ales după moartea acestuia împărat. Nu s-a bucurat mult timp de domnie, deoarece două lucruri îl făceau să fie urît şi dispreţuit; mai întîi faptul că era de neam foarte de jos, întrucît pe vremuri păscuse oile în Tracia (lucru care era bine cunoscut tuturor, şi care-l făcea să fie foarte mult dispreţuit de oricine); al doilea, că la începutul domniei lui tot amînase de a se duce la Roma şi de a lua în stăpînire tronul imperial, ceea ce îi crease faima de om foarte crud deoarece săvîrşise, prin mijlocirea prefecţilor lui o sumedenie de crime la Roma şi în celelalte părţi ale imperiului. Lumea îl dispreţuia, deci, foarte mult, pentru că se trăgea dintr-un neam mic, după cum tot ea îl ura pentru că îi era frică de cruzimea lui; şi împotriva lui se răsculară mai întîi cei din Africa, apoi Senatul şi întreg poporul Romei. În fine, toată Italia conspiră împotriva lui. Propria lui armată care tocmai împresura Aquileia li se alătură şi întrucît soldaţii întîmpinau greutăţi în cucerirea cetăţii şi erau sătui de cruzimile lui, fiindu-le totodată mai puţin frică de el pentru că îl vedeau înconjurat de duşmani, îl uciseră.

Nu vreau să vorbesc nici despre Heliogabal, nici despre Macrinus, nici despre Iulian care, fiind în totul demni de dispreţ, au şi fost foarte repede nimiciţi; voi trece deci la concluzia cu privire la această chestiune. Spun, prin urmare, că principii care domnesc în vremea noastră întîmpină prea puţin în guvernarea lor greutatea de a trebui să-şi mulţumească în mod deosebit trupele. Este adevărat că trebuie să ţii seama de ele într-o anumită măsură, dar, cu toate acestea, greutatea se rezolvă uşor, deoarece nici unul din principii de astăzi nu are armate tot atît de vechi precum sînt guvernarea şi administrarea provinciilor lui, pe cînd armatele Imperiului Roman aveau această situaţie. Dacă în vechime trebuia să-i satisfaci mai mult pe soldaţi decît poporul, lucrul se explică prin aceea că soldaţii aveau mai multă putere decît poporul. Astăzi însă toţi principii, afară doar de sultanul turcilor şi de acela al Egiptului, trebuie să mulţumească mai mult poporul decît armatele, deoarece poporul poate mai mult decît acestea.

Face excepţie în această privinţă sultanul turcilor, pentru că el îşi ţine mereu în jurul lui douăsprezece mii de soldaţi de infanterie şi cincisprezece mii de oameni călări, de care depinde siguranţa şi forţa statului lui. Lăsînd la o parte orice altă preocupare, principele trebuie să-şi păstreze în primul rînd prietenia armatelor lui. Tot aşa suveranul Egiptului, al cărui stat este cu

totul în mîna soldaților, trebuie să-și păstreze prietenia lor, fără a ține seama în nici un fel de popor. Și este de observat că acest stat al sultanului se deosebește în întregime de toate celelalte principate, pentru că el este asemănător cu statul pontifical creștin, care nu poate fi numit nici principat ereditar, nici principat nou; deoarece fiii vechiului principe nici nu sînt moștenitori și nici nu rămîn stăpîni. Statul revine numai aceluia care este ales pentru această demnitate de către cei care au autoritatea de a o face. Orînduirea aceasta fiind foarte veche, nu se poate vorbi în cazul de față de un principat nou, deoarece nu se ivește aici nici una din greutățile care sînt proprii statelor noi; căci, cu toate că principele este nou, organizarea statului este veche, iar instituțiile lui sînt în așa fel orînduite, încît cel care este ales domnește ca și cum ar fi principe ereditar.

Dar să revenim la chestiunea noastră. Spun că oricine va considera expunerea de mai sus, va vedea că împărații pe care i-am amintit s-au prăbușit fie din cauza urii, fie a disprețului. Totodată el va afla cum s-a întîmplat că o parte din ei procedînd într-un fel, iar ceilalți procedînd în mod contrar, unii au avut un sfîrșit fericit, iar ceilalți unul nefericit, indiferent de modul în care fiecare din ei a acționat. Într-adevăr, lui Pertinax și lui Alexandru, care au fost principi noi, le-a fost inutil și dăunător faptul că au vrut să-l imite pe Marcus Aurelius care ocupase tronul cu drept de moștenire. De asemenea, se va vedea că pentru Caracalla, Commodus și Maximin, a fost o greșeală faptul că l-au imitat pe Sever, deoarece ei nu aveau însușirile necesare pentru a putea să calce pe urmele lui. Așadar, un principe nou care domnește peste un principat nou nu poate să imite acțiunile lui Marcus Aurelius și nici nu este necesar ca el să urmeze exemplul lui Sever; el trebuie însă să ia de la Sever acele moduri de acțiune care îi sînt necesare pentru a-și consolida statul, iar de la Marcus Aurelius să ia exemplele potrivite pentru a putea păstra în mod glorios un stat gata întemeiat și solid.

CAPITOLUL XX
Dacă fortăreţele şi multe alte lucruri pe care principii le fac în fiecare zi sînt sau nu de folos

Unii principi, pentru a-şi asigura stăpînirea asupra statului, le-au luat supuşilor lor toate armele; alţii au întreţinut dezbinările în ţinuturile cucerite; unii au alimentat duşmăniile împotriva lor înşişi; alţii, în sfîrşit, s-au străduit să-i cîştige de partea lor pe aceia de care nu erau siguri la începutul domniei; unii au înălţat fortăreţe; alţii le-au dărîmat şi le-au distrus. Şi cu toate că nu putem formula o judecată cu privire la toate aceste lucruri, fără a examina împrejurările particulare ale fiecărui stat în care s-a procedat într-un fel sau altul, voi vorbi totuşi despre ele tratîndu-le în mod general, în măsura în care problemele înseşi ne îngăduie s-o facem.

Nu s-a întîmplat niciodată ca un principe nou să-şi dezarmeze supuşii; atunci cînd i-a găsit neînarmaţi, i-a înarmat întotdeauna; căci, dacă un principe îşi înarmează supuşii, armatele vor fi ale lui, cei care îi dădeau de bănuit îi devin credincioşi, iar cei care îi erau credincioşi rămîn mai departe tot aşa; din supuşi, toţi ajung deci să-i fie partizani. Dar cum nu poţi să-i înarmezi pe toţi supuşii, dat fiind că le faci o favoare acelora pe care îi înarmezi, vei putea să-i tratezi pe ceilalţi cu mai puţină precauţie; iar deosebirea de atitudine pe care ei o constată în ceea ce-i priveşte îi face să se simtă îndatoraţi faţă de tine, în vreme ce ceilalţi îţi găsesc o scuză, socotind că au desigur mai multe merite aceia care înfruntă primejdii şi au obligaţii mai multe şi mai grele. Atunci însă cînd le iei supuşilor armele, începi să-i nemulţumeşti, deoarece le arăţi că nu te încrezi în ei, fie pentru că sînt laşi, fie pentru că sînt prea puţin demni de încredere; şi atît una cît şi cealaltă din aceste păreri fac să se nască ura împotriva ta. Dar cum tu nu poţi să rămîi fără armate, eşti nevoit să recurgi la mercenarii despre care am vorbit mai sus arătînd cum sînt; şi chiar dacă aceştia ar fi mai buni, tot n-ar fi destui la număr pentru ca să te apere împotriva duşmanilor puternici şi a supuşilor suspecţi.

Iată de ce, aşa cum am spus, un principe nou care domneşte într-un principat nou, îşi alcătuieşte întotdeauna o armată. Istoria este plină de exemple de acest fel. Dar cînd un principe cucereşte un stat nou pe care îl adaugă, asemenea unei părţi, statului său mai vechi, atunci el trebuie să dezarmeze populaţia noului teritoriu, cu excepţia acelora care au fost de partea lui atunci cînd a întreprins cucerirea. Şi chiar pe aceştia, cu vremea sau cînd se iveşte ocazia, trebuie să cauţi să-i moleşeşti şi să le iei orice energie; prin urmare orînduieşti în aşa fel lucrurile, încît întreaga forţă a statului să fie în mîinile aceloraşi soldaţi care sînt ai tăi proprii şi care trăiesc în preajma ta, în statul pe care tu îl stăpîneşti mai dinainte.

Strămoşii noştri, şi mai ales aceia care erau socotiţi înţelepţi, obişnuiau să spună că Pistoia trebuie stăpînită prin lupta dintre facţiuni, iar Pisa prin fortăreţe. Ei întreţineau discordiile în unele provincii care le erau supuse, pentru ca să le stăpînească mai uşor. Cred că în vremurile acelea, cînd Italia era împărţită în două tabere, care atîrnau aproape egal în balanţă, era bine că se făcea astfel; dar nu mi se pare că exemplul acesta ar trebui urmat şi astăzi. Într-adevăr, nu cred că discordiile pot să ducă vreodată la un rezultat bun; dimpotrivă, cînd duşmanul se apropie, este sigur că un oraş în care cetăţenii nu sînt uniţi între ei va fi imediat pierdut; deoarece facţiunea cea mai slabă se va uni întotdeauna cu forţele externe ale duşmanului, iar cealaltă nu va putea să reziste.

Veneţienii, îndemnaţi, cred, de motivele mai sus arătate, favorizau existenţa facţiunilor guelfe şi ghibeline în oraşele care le erau supuse. Şi cu toate că niciodată nu le lăsau să ajungă la încăierări sîngeroase, ei alimentau totuşi aceste neînţelegeri pentru ca locuitorii, fiind cu totul prinşi în discordii, să nu se unească împotriva lor. Lucrul acesta n-a fost totuşi, după cum s-a văzut mai tîrziu, spre binele lor; căci, învinşi fiind la Vailà , o parte din oraşele supuse lor au prins imediat curaj şi le-au luat întregul teritoriu pe care îl stăpîneau. Asemenea mod de acţiune dovedeşte, prin urmare, slăbiciunea principelui. Într-un principat puternic, diviziunile interne de felul acesta nu vor fi niciodată îngăduite, deoarece, dacă ele sînt folosite în timp de pace – întrucît cu ajutorul lor poţi să-ţi guvernezi mai uşor supuşii după cum îţi place – atunci cînd vine un război, tactica respectivă se dovedeşte a fi înşelătoare.

Fără îndoială că principii devin mari atunci cînd reuşesc să învingă greutăţile şi împotrivirile pe care le întîmpină din partea celorlalţi. De aceea, atunci cînd soarta vrea să înalţe gloria unui principe, cu deosebire a unuia nou, pentru că acesta, mai mult decît un principe ereditar, are nevoie să dobîndească o faimă mai mare, ea ridică împotriva lui duşmani şi-i face să întreprindă o serie de acţiuni contra lui, pentru ca el să aibă prilejul de a-i învinge, şi astfel să urce mai sus pe scara pe care chiar duşmanii lui i-au întins-o. De aceea, mulţi consideră că un principe înţelept trebuie, atunci cînd are prilejul, să întreţină cu viclenie o duşmănie oarecare îndreptată contra lui, pentru ca prin înfrîngerea ei să obţină o glorie şi mai mare.

Principii, şi mai ales aceia care sînt noi în domnie, au întîlnit oameni mai credincioşi şi mai folositori între aceia care la începutul domniei lor au fost consideraţi suspecţi, decît între aceia care la început se bucurau de încrederea lui. Pandolfo Petrucci, principele Sienei, guverna statul mai mult cu ajutorul acelora care îi fuseseră suspecţi, decît cu ceilalţi. Dar despre lucrul acesta nu putem vorbi în mod general, deoarece aspectele lui variază cu fiecare caz în parte. Voi spune numai aceasta, şi anume că oamenii care au fost la început duşmanii unui principe şi care au nevoie de un sprijin pentru a se menţine, pot fi cîştigaţi cu mare uşurinţă de partea principelui; şi ei vor fi cu atît mai mult constrînşi să-l slujească cu credinţă, cu cît îşi vor da mai mult seama că au nevoie să şteargă prin faptele lor părerea foarte rea pe care principele şi-o făcuse despre ei. În felul acesta, principele va avea de la ei oricum mai mult folos decît de la aceia care, fiind prea siguri de încrederea lui, nu-şi îndeplinesc destul de bine datoria şi-l slujesc cu mai puţină sîrguinţă.

Şi întrucît chestiunea pe care o tratăm acum impune şi o altă întrebare, nu vreau să nu amintesc acelor principi care au cucerit de curînd un stat, folosindu-se de ajutorul chiar al cetăţenilor lui, că ei vor trebui să cerceteze cu atenţie motivele care i-au îndemnat pe cei care au susţinut cuceririle lor, să procedeze astfel. În cazul cînd nu este vorba de o simpatie firească faţă de el, ci numai de faptul că erau nemulţumiţi de guvernarea anterioară, îi va fi foarte greu, şi doar cu multă trudă va reuşi să păstreze prietenia lor, deoarece îi va fi cu neputinţă să-i mulţumească. Dacă analizăm, deci, cu atenţie cauza acestui fapt, folosind exemplele pe care ni le oferă istoria

antică şi modernă, vom vedea că-i este mult mai uşor unui principe să-şi cîştige prietenia acelor oameni care erau mulţumiţi de guvernarea trecută, şi care, prin urmare, îi erau duşmani, decît prietenia acelora care i-au devenit prieteni şi l-au ajutat să ocupe principatul numai pentru că nu erau mulţumiţi de guvernarea anterioară.

Principii au avut obiceiul ca, atunci cînd voiau să domnească cu mai multă siguranţă peste un stat, să înalţe fortăreţe în scopul de a ţine în frîu pe aceia care ar fi avut de gînd să li se împotrivească şi pentru ca în acelaşi timp ele să le servească drept adăpost sigur în cazul unei răscoale neaşteptate. Eu laud obiceiul acesta, deoarece el a existat *ab antiquo*[41]. Cu toate acestea, se ştie că în vremurile noastre, domnul Niccolo Viteli a dărîmat două cetăţi la Citta di Castello pentru ca să poată să păstreze acest teritoriu în stăpînirea lui. Guido Ubaldo, duce de Urbino, revenit pe tron după ce fusese alungat de la putere de Cezar Borgia, a distrus din temelii toate fortăreţele aflate pe acel teritoriu, socotind că fără ele va fi mai greu să-şi piardă din nou statul. Cei din neamul Bentivoglio, reveniţi la Bologna, au făcut acelaşi lucru. Aşadar, fortăreţele sînt folositoare sau nu, după timpuri; şi dacă ele îţi servesc într-o privinţă, în schimb îţi fac rău în alta. Iar lucrul acesta poate fi lămurit după cum arătăm mai departe, şi anume:

Principele care se teme mai mult de poporul lui decît de străini trebuie să ridice fortăreţe; dar acela care se teme mai mult de străini decît de poporul lui nu are nevoie să le construiască. Familia Sforza a avut şi va avea mai mult de suferit de pe urma castelului pe care Francesco Sforza l-a zidit la Milano, decît de pe urma oricărei tulburări care a existat sau care se va ivi în acel stat. Deci, cea mai bună fortăreaţă care poate să existe este faptul de a nu fi urît de popor; căci chiar dacă ai fortăreţe, iar poporul te urăşte, ele nu te vor salva; deoarece atunci cînd poporul ia arma în mînă este sigur că nu vor lipsi niciodată străinii care să-i vină în ajutor. În vremurile noastre putem constata că fortăreţele nu i-au fost de nici un folos nici unui principe, afară doar contesei de Forli, şi aceasta după moartea soţului ei, contele Girolamo; căci dispunînd de o fortăreaţă, ea a putut atunci să se sustragă furiei populare şi să aştepte ajutor de la Milano, redobîndindu-şi apoi teritoriile. Timpurile erau atunci astfel încît un străin nu putea să vină să dea ajutor poporului; pe

[41] *ab antiquo* = din antichitate

urmă însă, cînd Cezar Borgia a atacat-o, iar cei din popor care o duşmăneau s-au aliat cu străinii, fortăreţele s-au dovedit a fi şi pentru ea de prea puţin folos. Aşadar, acuma ca şi la început, ar fi fost mai bine pentru ea să nu fie urîtă de popor, decît să aibă fortăreţe. Considerînd, prin urmare, toate aceste lucruri, eu voi lăuda atît pe aceia care construiesc fortăreţe, cît şi pe aceia care nu construiesc şi voi dezaproba pe toţi aceia care, punîndu-şi toată încrederea în ele, vor da prea puţină atenţie faptului că poporul îl urăşte.

CAPITOLUL XXI
Cum trebuie să se poarte un principe pentru a fi stimat

Nici un principe nu va izbuti să dobîndească mai multă preţuire decît acela care va săvîrşi fapte măreţe şi care va da pilde rare despre însuşirile lui. Cunoaştem în vremurile noastre pe Ferdinand de Aragon, actualul rege al Spaniei. Îl putem socoti aproape ca pe un principe nou, fiindcă prin faima şi gloria dobîndite a devenit, dintr-un rege fără putere, cel dintîi rege al creştinătăţii. Dacă veţi privi faptele lui, veţi vedea că toate au fost măreţe, şi unele chiar extraordinare. La începutul domniei, el a atacat provincia Granada, iar această acţiune a pus temelia statului său. La început el a purtat războiul fără a fi angajat în alte lupte şi fără a se teme că ar putea întîmpina vreo piedică din partea cuiva. Prin acest război el a reuşit să dea feudalilor din Castilia o preocupare, căci, gîndindu-se la lupte, ei nu mai aveau vreme să se gîndească la alte schimbări în stat, iar el cîştiga pe aceeaşi cale autoritate şi putere asupra lor, fără ca ei să-şi dea seama de aceasta. Cu banii bisericii şi ai poporului, el a putut să-şi hrănească soldaţii, iar războiul acesta de lungă durată a pus bazele armatei lui, care i-a făcut cinste de aici înainte. În plus, pentru a putea săvîrşi fapte mari, servindu-se tot de religie, a început să manifeste o cruzime plină de cucernicie, alungîndu-i pe marani şi golindu-şi astfel regatul, fiind sigur că nu poate să existe o faptă mai mişcătoare şi mai rar întîmplată decît aceasta. Sub acelaşi pretext, a atacat Africa; a întreprins expediţia din Italia şi, în sfîrşit, a atacat Franţa. Deci a

săvîrşit şi a uneltit mereu acţiuni mărețe care au întreţinut aşteptarea şi admiraţia în sufletele supuşilor care erau tot timpul preocupaţi de rezultatul acţiunilor lor. Războaiele lui se năşteau unul din altul, în aşa fel încît între unul şi altul nu a rămas niciodată timp oamenilor să poată unelti şi acţiona împotriva lui.

Este de asemenea foarte folositor pentru un principe să dea pilde rare în ce priveşte guvernarea internă a statului, şi astfel au fost cele ce se povestesc despre Bernabo din Milano. Cînd se întîmplă ca cineva să săvîrşească în viaţa civilă a statului un lucru cu totul neobişnuit, fie în bine, fie în rău, principele trebuie să găsească un mod de a-l răsplăti sau de a-l pedepsi, despre care să se vorbească mult după aceea. Dar principele trebuie să se străduiască în primul rînd să-şi creeze prin orice acţiune faima de om mare şi desăvîrşit.

Un principe este de asemenea preţuit atunci cînd este prieten adevărat şi duşman adevărat, adică atunci cînd, fără să şovăie în nici un fel, se declară în favoarea unuia şi împotriva celuilalt. Această atitudine va fi întotdeauna mai folositoare decît aceea de a sta neutru, deoarece dacă doi dintre vecinii tăi puternici încep să se lupte între ei, ei sau sînt astfel încît victoria unuia te poate face să te temi de acela care a învins, sau nu sînt. În oricare din aceste cazuri, îţi va fi întotdeauna mai de folos să-ţi arăţi pe faţă atitudinea şi să te războieşti în mod deschis şi leal; căci în primul caz dacă nu-ţi arăţi intenţiile, vei fi întotdeauna prada aceluia care va învinge, şi aceasta spre bucuria şi satisfacţia aceluia care a fost învins; nu vei avea nici un motiv şi nici un argument cu care să te aperi, după cum nu vei avea pe nimeni care să te primească la el. Căci acela care învinge nu vrea să aibă prieteni suspecţi şi care să nu-l ajute la nevoie, iar acela care a pierdut bătălia nu te primeşte pentru că n-ai vrut ca, ajutîndu-l cu armele în mînă, să rişti de a avea aceeaşi soartă ca şi el.

Antioh trecuse în Grecia, fiind chemat aici de către etolieni pentru a-i alunga pe romani. El trimise soli la ahei, care erau prieteni ai romanilor, spre a-i îndemna să rămînă neutri; pe de altă parte însă, romanii îi sfătuiau să ia armele în mînă pentru ei. Chestiunea a fost adusă în discuţie în adunarea aheilor, unde solul trimis de Antioh a căutat să-i convingă pe aceştia să rămînă neutri; la care, solul roman a răspuns: „*Quod autem isti dicunt non*

interponendi vos bello, nihil magis alienum rebus vestris est; sine gratia, sine dignitate, praemium victoris eritis" [42].

Şi se va întîmpla întotdeauna ca acela care nu îţi este prieten să-ţi ceară să rămîi neutru, iar acela care îţi este prieten să-ţi ceară să iei atitudine pe faţă, luptînd. Principii şovăitori, pentru a evita primejdiile prezente, urmează de cele mai multe ori această cale a neutralităţii, şi de cele mai multe ori ei îşi pierd statul. Dar atunci cînd un principe se declară în mod curajos în favoarea uneia din părţi şi învinge acela cu care el s-a aliat, chiar dacă acesta este puternic iar tu eşti la discreţia lui, el îţi va rămîne totuşi îndatorat şi între el şi tine se va fi format o legătură bazată pe afecţiune; iar oamenii nu sînt niciodată atît de necinstiţi încît să te doboare într-un caz ca acesta, deoarece ar însemna să dea un exemplu prea grav de ingratitudine. În plus, victoriile nu sînt niciodată atît de complete încît învingătorul să nu trebuiască să ţină seama de anumite lucruri, şi mai ales de dreptate. Dar dacă pierde acela cu care te-ai aliat, vei găsi un refugiu la el; te va ajuta atît cît îi va fi cu putinţă şi vei împărtăşi soarta lui care poate să-şi mai recapete strălucirea de altădată. În al doilea caz, atunci cînd aceia care se luptă între ei sînt astfel încît nu ai să te temi de acela care va învinge, va fi cu atît mai înţelept din partea ta de a te declara pe faţă de partea unuia dintre ei, deoarece contribui la înfrîngerea unuia cu ajutorul celuilalt care ar trebui să-l salveze dacă ar fi înţelept. Dacă acesta învinge, rămîne el la discreţia ta, şi este imposibil să nu învingă cu ajutorul tău.

Se impune să observăm aici că un principe trebuie să bage de seamă să nu se alieze niciodată cu unul mai puternic decît el pentru a-i lovi pe ceilalţi, decît dacă nevoia îl constrînge la aceasta, aşa cum am arătat mai sus, căci dacă cel care este mai puternic învinge, tu rămîi prizonierul lui; şi un principe trebuie să se ferească, atît cît poate de mult, de a fi la discreţia altuia. Veneţienii s-au aliat cu Franţa împotriva ducelui de Milano şi ar fi putut foarte bine să evite această alianţă care n-a avut alt rezultat decît înfrîngerea lor. Dar atunci cînd nu poţi evita o alianţă în felul acesta, cum li s-a întîmplat florentinilor cînd papa şi Spania au pornit cu armatele să atace Lombardia,

---

[42] Citat incomplet din Titus Livius. Înţelesul este: „Ceea ce spun ei, adică nu vă amestecaţi în război, e contrar intereselor voastre; pentru că fără recunoştinţă, fără demnitate, veţi fi răsplata învingătorului."

principele trebui să se declare de partea unuia, şi aceasta din motivele arătate mai sus. Şi nici un stat nu trebuie să creadă că va putea vreodată să ia o hotărîre care să fie lipsită de primejdie; să ştie, dimpotrivă, că trebuie să le ia pe toate îndoielnice; căci lucrurile omeneşti sînt astfel orînduite încît dacă încerci să fugi de o situaţie grea, vei cădea cu siguranţă în alta. Prudenţa constă întotdeauna în a şti să cunoşti natura acelor situaţii grele şi a o alege pe cea mai puţin grea, drept bună.

Principele trebuie de asemenea să arate că iubeşte virtuţile şi să-i onoreze pe aceia care strălucesc într-o artă anumită. Apoi, trebuie să-i îndemne pe cetăţenii lui, ajutîndu-i să-şi exercite în linişte ocupaţiile, atît în negoţ cît şi în agricultură şi în orice altă îndeletnicire omenească. Nimeni să nu se teamă de a-şi înfrumuseţa ceea ce este al lui, gîndindu-se cu teamă că i se va lua, după cum nimeni să nu şovăie de a începe un comerţ nou de frica dărilor; dimpotrivă, principele să prevadă recompense pentru aceia care vor să facă aceste lucruri şi pentru oricine caută în orice fel să îmbogăţească oraşul sau statul lui. În afară de aceasta, principele va trebui, la anumite epoci ale anului, să organizeze pentru popor serbări şi spectacole. Şi cum fiecare oraş este împărţit în bresle sau în clase sociale, principele trebuie să ţină seama de aceste unităţi pe categorii, să ia parte uneori la adunările în care ele se întrunesc, să dea el însuşi exemple de omenie şi generozitate, păstrînd în acelaşi timp neatinsă măreţia rangului pe care îl deţine, deoarece aceasta nu trebuie să-i lipsească în nici o împrejurare.

CAPITOLUL XXII
Despre secretarii pe care principii îi au pe lîngă ei

Nu este de mică însemnătate pentru un principe alegerea miniştrilor lui; aceştia sînt buni sau nu, după cum un principe îi alege sau nu cu înţelepciune. Şi cea dintîi părere pe care o avem despre inteligenţa unui conducător de stat ne-o formăm cunoscînd oamenii pe care îi are în jurul lui: dacă aceştia sînt capabili şi credincioşi, îl putem socoti om înţelept pentru că a ştiut să descopere însuşirile lor şi să-i păstreze fideli faţă de el. Atunci

însă cînd sînt altfel, este cazul să-l judecăm întotdeauna în mod defavorabil, deoarece prima greşeală pe care un principe o poate face priveşte tocmai alegerea oamenilor lui de încredere. Oricine îl cunoştea pe Antonio din Venafro, ministrul lui Pandolfo Petrucci, principe al Senei, îşi dădea seama imediat că Pandolfo este un om de o valoare deosebită, deoarece l-a ales pe acesta drept ministru al lui.

Există trei feluri de minţi omeneşti: unele care înţeleg singure, altele care pricep ceea ce alţii înţeleg şi le explică apoi lor, în sfîrşit, ultimele care nu înţeleg nici singure nici prin alţii; cele de primul fel sînt desăvîrşite, cele de-al doilea sînt foarte bune, iar cele din a treia categorie sînt fără nici un folos. Trebuia, deci, cu necesitate ca Pandolfo, dacă nu făcea parte din primul fel, să aparţină celui de-al doilea; deoarece atunci cînd cineva posedă o minte capabilă de a deosebi binele sau răul pe care celălalt îl face şi îl spune, chiar dacă el nu este în stare de o gîndire nouă, îşi dă seama însă care acţiuni ale ministrului lui sînt rele şi care sînt bune şi le laudă pe acestea din urmă iar pe celelalte le îndreaptă. Ministrul lui nu poate să spere că l-ar putea înşela, aşa încît îi rămîne credincios.

Dar principele poate să-şi cunoască ministrul folosind un mijloc care nu dă greş niciodată. Cînd vezi că ministrul se gîndeşte mai mult la el decît la tine şi că în orice acţiune el caută folosul lui propriu, înseamnă că omul acesta nu va fi niciodată un bun ministru şi că nu vei putea niciodată să ai încredere în el; căci acela care ţine în mîinile lui întregul stat al unui principe nu trebuie să se gîndească niciodată la el, ci întotdeauna la principe şi să nu-i vorbească niciodată despre altceva decît ceea ce îl priveşte pe acesta. Iar pe de altă parte, pentru a păstra bunele însuşiri ale ministrului său, principele trebuie să se gîndească la el, să-i acorde onoruri, să-l facă bogat, să-l îndatoreze faţă de el, împărţindu-i onoruri şi funcţii înalte, pentru ca el să-şi dea seama că fără principe n-ar putea să existe, şi pentru ca onorurile numeroase să-l facă să nu mai dorească altele, bogăţiile mari pe care le-a primit să-l facă să nu mai vrea altele, iar funcţiile înalte pe care le deţine să-l facă să se teamă de schimbări. Aşadar, atunci cînd miniştrii sînt astfel iar principii sînt, în ce priveşte alegerea miniştrilor şi felul de a-i trata, aşa cum am arătat, ei pot să aibă încredere unii în alţii; dar atunci cînd sînt altfel, sfîrşitul va fi întotdeauna rău sau pentru unul sau pentru celălalt.

CAPITOLUL XXIII
Cum trebuie să fugi de linguşitori

Nu vreau să las de o parte o chestiune importantă şi totodată o greşeală de care principii se feresc cu greu atunci cînd nu sînt foarte înţelepţi sau nu ştiu să-şi aleagă bine oamenii. Este vorba aici despre linguşitori, de care curţile sînt pline, deoarece oamenilor le plac atît de mult lucrurile lor şi se amăgesc atît de mult încît se feresc cu greutate de pacostea acesta; iar dacă vor să se ferească, riscă primejdia de a fi dispreţuiţi. Căci nu există un alt mod de a te apăra de linguşiri decît acela de a-i face pe oameni să înţeleagă că nu te vor supăra spunîndu-ţi adevărul; dar dacă oricine va putea să-ţi spună adevărul, respectul care ţi se cuvine va scădea.

Prin urmare, un principe prudent trebuie să urmeze o a treia cale, alegîndu-şi în stat sfetnici înţelepţi, dîndu-le numai acestora dreptul de a-i spune adevărul şi numai în legătură cu lucrurile despre care el îi întreabă şi nu privitor la altele. El trebuie să-i întrebe despre toate chestiunile şi să asculte părerile lor, apoi să hotărască singur, după cum socoteşte el; atît faţă de cei cărora le cere părerea, cît şi faţă de fiecare în parte, el trebuie să se poarte în aşa fel încît aceştia să-şi dea seama că, cu cît vor vorbi mai liber, cu atît vor fi mai bine văzuţi; afară de aceştia însă, principele să nu dea nimănui ascultare, să ducă la înfăptuire ceea ce a hotărît şi să fie perseverent în hotărîri. Acela care procedează altfel, sau îşi pierde puterea din cauza linguşitorilor, sau îşi schimbă adesea hotărîrile din cauza părerilor mereu schimbătoare pe care le ascultă; aşa se explică de ce ajunge să piardă preţuirea celorlalţi.

În legătură cu aceasta vreau să amintesc un exemplu din vremea noastră. Părintele Luca, omul de încredere al lui Maximilian, actualul împărat, a spus odată, vorbind de majestatea sa, că acesta nu se sfătuia cu nimeni şi că totuşi nu făcea nimic de capul lui; fapt ce decurge din aceea că el proceda contrar modului arătat mai sus. Căci împăratul este un om foarte închis, el nu-şi împărtăşeşte planurile nimănui şi nici nu cere de la nimeni o părere; dar atunci cînd vrea să-şi aducă la îndeplinire o hotărîre, iar aceasta

începe să fie cunoscută şi se descoperă tuturor, el începe să întîmpine opoziţie din partea celor pe care-i are în jurul lui; şi fiind un om slab, renunţă repede la hotărîrea pe care o luase. Astfel se întîmplă că lucrurile pe care le face astăzi, mîine le desface, aşa că niciodată nu înţelegi ce vrea sau ce are de gînd să facă şi nici nu poţi să pui temei pe hotărîrile lui.

Un principe trebuie să se sfătuiască întotdeauna cu cei din jurul lui, dar numai atunci cînd vrea el şi nu cînd vor ceilalţi; ba mai mult chiar, dacă cineva vrea să-i dea un sfat fără ca el să-i fi cerut, principele să-l facă repede să-şi piardă curajul; în schimb, el însuşi să ceară mereu părerea celorlalţi şi apoi să asculte cu toată răbdarea adevărul cu privire la ceea ce i-a întrebat. Mai mult decît atît, dacă îşi dă seama că cineva, dintr-un motiv anumit nu-i spune adevărul, el să se supere. Dar întrucît sînt mulţi oameni care socotesc că un principe despre care merge vestea că este înţelept, este astfel nu prin el însuşi, ci datorită sfetnicilor buni pe care îi are în jurul lui, eu pot spune că cei care susţin aceasta de bună seamă se înşală. Într-adevăr, există o regulă generală care nu dă niciodată greş, anume că un principe care nu este el însuşi înţelept, nu va putea să fie sfătuit cu folos, afară de cazul în care, printr-o întîmplare, îşi pune toată încrederea într-un singur om care l-ar călăuzi în toate, iar acesta ar fi un om desăvîrşit prin înţelepciunea lui. În acest caz, principele ar putea să fie desigur bine sfătuit, dar situaţia aceasta ar dura prea puţin, deoarece un astfel de ministru i-ar lua curînd puterea. Dacă el se sfătuieşte însă cu mai mulţi şi nu este el însuşi un principe înţelept, nu va obţine niciodată păreri concordante între ele şi nici nu va şti să le pună el singur de acord; astfel, fiecare dintre sfetnicii lui se va gîndi doar la interesul lui propriu, iar el nu va şti nici să-i stăpînească, nici să le cunoască intenţiile. Dar alt fel de sfetnici nu există, deoarece oamenii se dovedesc întotdeauna răi dacă vreo nevoie oarecare nu-i constrînge să fie buni. Deci trebuie să ajungem la concluzia că sfaturile bune, ori de la cine ar veni, trebuie să fie rodul înţelepciunii principelui, iar înţelepciunea principelui nu poate să fie rodul sfaturilor bune ale supuşilor lui.

CAPITOLUL XXIV
De ce principii italieni şi-au pierdut statele

Dacă cele arătate mai sus vor fi luate în seamă cu toată înțelepciunea, atunci un principe nou va putea să pară că este principe vechi şi va putea să fie mai sigur şi mai stabil în statul lui decît dacă ar fi fost un principe cu drepturi de demult aici. Căci un principe nou este cu mult mai mult supravegheat în acțiunile lui decît un principe ereditar, iar dacă acestea sînt cunoscute ca fapte pline de virtute, ele atrag cu mult mai mult pe oameni şi îi apropie mai strîns de el decît dacă ar fi vorba de un principe de neam vechi. Căci oamenii se lasă mai uşor încîntați de lucrurile prezente decît de cele trecute, iar atunci cînd găsesc în cele prezente ceva bun, se bucură de aceasta şi nu mai caută altceva; ba chiar îl vor apăra pe principe în orice împrejurare, dacă în celelalte lucruri el nu le dezminte aşteptările. Astfel, un principe nou se va bucura de o îndoită glorie, aceea de a fi creat un principat nou şi aceea de a-l fi înzestrat şi întărit cu legi bune, cu armate bune şi cu pilde de acelaşi fel; după cum, dimpotrivă, se va acoperi de o îndoită ruşine acela care, fiind născut principe, îşi va pierde statul din pricina puținei lui înțelepciuni.

Dacă ne gîndim acum la acei seniori din Italia care şi-au pierdut statul în vremurile noastre, cum sînt regele Neapolului, ducele Milanului şi alții, vom constata, în primul rînd, o greşeală care este comună tuturor, în ce priveşte armatele, şi care se explică prin motivele expuse mai sus. Vom vedea apoi că unii dintre ei, sau au avut poporul împotriva lor, sau, dacă acesta le-a fost prieten, ei n-au ştiut să se asigure împotriva celor mari; căci dacă nu se săvîrşesc greşeli de felul acesta, nu se pot pierde state care sînt puternice, întrucît dispun de armate cu care pot să pornească la război. Filip al Macedoniei, nu tatăl lui Alexandru, ci acela care a fost învins de Titus Quintus, nu avea un stat mare în comparație cu puterea romanilor şi a grecilor care l-au atacat. Cu toate acestea, pentru că era un adevărat războinic şi ştia să-şi păstreze bunăvoința poporului şi să se asigure împotriva celor mari, a putut să se lupte timp de mai mulți ani contra

duşmanilor; iar dacă la sfîrşit a pierdut stăpînirea cîtorva cetăţi, i-a rămas totuşi regatul.

Aceşti principi ai noştri care au fost multă vreme stăpîni în statul lor şi care acuma l-au pierdut, să nu acuze soarta, ci numai propria lor lipsă de hotărîre: căci în timp de pace ei nu s-au gîndit niciodată că împrejurările s-ar putea schimba (ceea ce este o greşeală comună oamenilor în general, care nu se gîndesc la furtună cît timp vremea este frumoasă); iar în momentul cînd au început situaţiile grele, s-au gîndit să fugă şi nu să se apere şi au sperat că popoarele lor, exasperate de îndrăzneala învingătorilor, îi vor chema înapoi. O hotărîre de felul acesta este bună numai atunci cînd alta nu este posibilă; dar este foarte greşit să renunţi pentru aceasta la alte mijloace de scăpare. Căci nu este bine niciodată să te laşi să cazi în credinţa că vei găsi pe cineva care să te ridice de jos. Lucrul acesta sau nu se întîmplă niciodată, sau, dacă se întîmplă, nu este spre siguranţa ta, deoarece acest mod de apărare este josnic şi nu depinde de tine. Numai acele mijloace de apărare sînt bune, sigure şi de durată, care depind numai de tine şi de însuşirile tale proprii.

CAPITOLUL XXV
Cîtă putere are soarta asupra lucrurilor omeneşti şi în ce fel poţi să i te împotriveşti

Ştiu prea bine că mulţi oameni au avut şi au încă părerea că întîmplările lumii sînt în aşa fel cîrmuite de soartă şi de Dumnezeu, încît, cu toată înţelepciunea lor, oamenii nu pot să le domine şi nici nu au vreun remediu împotriva lor. S-ar putea crede, aşadar, că nu trebuie să te frămînţi prea mult în viaţă şi că este mai bine să te laşi călăuzit de soartă. Părerea aceasta a găsit mai multă crezare în vremurile noastre, date fiind marile răsturnări care s-au văzut şi se văd încă în fiecare zi, şi care întrec orice posibilitate de prevedere omenească. Gîndindu-mă uneori la lucrurile acestea, am înclinat şi eu într-o măsură spre părerea lor.

Cu toate acestea, pentru ca voința noastră liberă să nu fie cu totul negată, socotesc că este poate adevărat că soarta este stăpînă pe o jumătate din acțiunile noastre, dar că tot ea ne îngăduie să cîrmuim noi singuri cealaltă jumătate sau aproape. Şi eu asemăn soarta cu una din aceste ape distrugătoare, care, atunci cînd se înfurie, inundă cîmpiile, distrug copacii şi casele, iau pămîntul dintr-o parte şi îl duc în altă parte şi fiecare fuge dinaintea lor; fiecare cedează în fața violenței lor fără a putea să li se împotrivească undeva. Cu toate că aceste ape sînt astfel precum le-am arătat, atunci cînd vremea este liniştită, oamenii pot să ia măsuri şi să construiască zăgazuri şi diguri, aşa încît, dacă apele vor creşte din nou, ele sau se vor scurge printr-un canal, sau furia lor nu va mai fi nici atît de nestăvilită, nici atît de păgubitoare.

La fel se întîmplă cu soarta; ea îşi arată puterea acolo unde nu există o forță pregătită şi dinainte orînduită care să i se împotrivească şi de aceea ea îşi îndreaptă atacul într-acolo unde ştie că nu s-au înălțat nici diguri, nici zăgazuri care s-o stăpînească. Iar dacă veți privi Italia, care este astăzi locul schimbărilor de acest fel, şi totodată aceea care le-a dat naştere, veți vedea că ea este ca o cîmpie fără stăvilare şi fără nici un fel de apărare. Dar dacă ar fi fost apărată cu energia şi virtutea necesară, aşa cum sînt Germania, Spania şi Franța, atunci sau revărsarea apelor n-ar fi provocat acele mari schimbări care s-au întîmplat, sau însăşi revărsarea nu s-ar fi produs. Şi socotesc că am vorbit destul despre felul în care trebuie să te împotriveşti sorții în general.

Dar pentru a trata lucrurile mai amănunțit, spun că se poate să-l vezi pe un principe astăzi într-o situație fericită, iar mîine căzut de la putere, fără să fi putut constata la el vreo schimbare în ce priveşte firea sau o însuşire oarecare. Cred că lucrul acesta decurge mai întîi din motivele pe care le-am expus pe larg pînă aici şi anume că un principe care se sprijină numai pe soartă se prăbuşeşte de îndată ce aceasta se schimbă. De asemenea, este fericit acela care ştie să-şi adapteze felul de a proceda, după felul împrejurărilor, după cum este desigur nefericit acela care prin felul lui de a acționa nu este în concordanță cu împrejurările.

Într-adevăr, se constată că oamenii procedează în moduri diferite pentru a atinge scopul pe care fiecare şi l-a propus şi care este gloria şi

bogăţia. Unii procedează cu grijă, alţii – năvalnic; unii – cu violenţă, alţii – cu meşteşuguri pricepute; unii – cu răbdare, alţii – cu contrariul ei; şi fiecare poate să-şi atingă scopul, urmînd unul din aceste drumuri diferite. Dar se constată de asemenea, că din doi oameni care procedează cu grijă, unul ajunge la ţinta pe care şi-a propus-o, iar celălalt nu. Pe de altă parte, doi oameni pot să reuşească în acelaşi fel, deşi modul de a proceda a fost diferit; unul înaintînd cu multă grijă, iar celălalt în mod năvalnic. Lucrul acesta nu are altă cauză decît împrejurările care sînt sau nu în concordanţă cu modul procedării lor. De aici decurge ceea ce am spus, şi anume, că doi oameni care acţionează diferit, obţin, totuşi, acelaşi rezultat; în schimb pot să existe alţii care lucrează la fel, iar unul să-şi ajungă ţinta, pe cînd celălalt nu.

De aceasta depinde şi natura schimbătoare a succesului în acţiune; căci dacă cineva se conduce cu băgare de seamă şi cu răbdare, iar timpurile şi împrejurările se desfăşoară în aşa fel încît modul său de a proceda să se dovedească bun, el reuşeşte în ceea ce a întreprins; dar dacă vremurile şi împrejurările se schimbă, el este înfrînt pentru că nu-şi schimbă modul de a acţiona. Nu există totuşi nici un om, oricît de înţelept ar fi, care să ştie să se conformeze acestor lucruri; atît pentru că nimeni nu poate să se abată de la conduita la care firea lui îl îndeamnă, cît şi pentru că acela care a izbutit întotdeauna în acţiunile lui, urmînd o cale anumită, nu va putea să se hotărască de a renunţa la ea. Prin urmare, omul grijuliu la ceea ce face, atunci cînd este momentul să acţioneze cu violenţă, nu ştie cum să procedeze, şi din cauza aceasta rămîne înfrînt; dacă el şi-ar schimba firea odată cu timpurile şi cu împrejurările, soarta lui nu s-ar schimba.

Papa Iuliu II a acţionat cu violenţă în toate acţiunile lui; dar timpurile şi împrejurările au fost atît de conforme modului său de a acţiona, încît a izbutit întotdeauna cu succes. Gîndiţi-vă la prima lui acţiune pe care a întreprins-o atacînd Bologna, pe cînd trăia încă Giovanni Bentivogli. Veneţienii erau nemulţumiţi; regele Spaniei la fel; cu Franţa avea o înţelegere în această privinţă; şi cu toate acestea, împins de mînie şi de violenţă, a pornit el în persoană în acea expediţie. Faptul acesta i-a făcut să şovăie şi i-a ţinut în loc pe spanioli şi pe veneţieni, pe cei din urmă de frică, iar pe ceilalţi din dorinţa de a reocupa întregul regat al Neapolului. Pe de altă parte, papa îl atrase în luptă şi pe regele Franţei; căci acesta, văzînd acţiunea

pe care papa o pornise şi dorind să-l aibă prieten spre a-i înjosi pe veneţieni, socoti că l-ar insulta prea evident dacă ar refuza să-i dea soldaţii lui.

Iuliu II a izbutit să ducă la capăt, prin acţiunea lui violentă, ceea ce nici un alt papă n-ar fi reuşit vreodată, chiar dacă ar fi avut toată prudenţa pe care o poate avea un om. Într-adevăr, dacă pentru a pleca din Roma, el ar fi aşteptat ca toate hotărîrile să fie sigure şi toate chestiunile bine orînduite, aşa cum ar fi aşteptat oricare alt papă, fără îndoială că el n-ar fi reuşit niciodată în acţiunea lui. Regele Franţei ar fi găsit mii de scuze, iar ceilalţi l-ar fi făcut să se teamă în toate felurile. Nu vreau să amintesc aici celelalte acţiuni ale lui, care au fost toate la fel ca aceasta şi care i-au izbutit; este adevărat că durata scurtă a vieţii lui nu i-a îngăduit să cunoască şi contrariul; căci dacă timpurile s-ar fi schimbat şi el ar fi trebuit să procedeze cu băgare de seamă, ar fi fost înfrînt, deoarece n-ar fi renunţat niciodată la acel mod de acţiune la care îl îndemna firea lui.

Închei, deci, spunînd că, dacă soarta se schimbă iar oamenii rămîn neschimbaţi în atitudinile lor, ei sînt fericiţi numai atîta timp cît sînt în acord cu ea şi nefericiţi de îndată ce nu-i mai sînt potriviţi. Consider, de asemenea, că este mai bine să fii violent decît precaut, deoarece soarta este ca şi o femeie: dacă vrei s-o stăpîneşti, trebuie s-o baţi şi să i te împotriveşti. De altfel, se şi vede că ea se lasă învinsă mai mult de aceia care procedează astfel, decît de aceia care sînt chibzuiţi în faptele lor. Şi tot pentru că este femeie, ea este întotdeauna prietenă a celor tineri, deoarece aceştia sînt mai puţin precauţi, mai violenţi şi i se impun cu mai multă îndrăzneală.

CAPITOLUL XXVI
Îndemn spre a uni şi elibera Italia din mîinile barbarilor

Considerînd toate aceste lucruri pe care le-am tratat mai sus şi meditînd dacă timpurile sînt astăzi în Italia de aşa fel încît ea să poată primi cu cinste un principe nou, şi dacă starea lucrurilor este astfel încît un om prudent şi capabil să le poată rîndui pentru ca ele să fie spre cinstea lui şi spre binele tuturor celor care trăiesc în această ţară, mi se pare că în momentul

de față există atîtea condiții favorabile unui principe nou, încît nu aș putea spune că ele au fost vreodată mai potrivite pentru aceasta. Și dacă, după cum am spus, trebuia ca poporul lui Israel să fie sclav în Egipt pentru ca virtutea lui Moise să fie cunoscută; și dacă pentru a cunoaște spiritul măreț al lui Cirus trebuia ca perșii să fie asupriți de mezi și atenienii risipiți pentru ca Teseu să-și arate marile lui merite; tot astfel acum, cînd vrem să ne dăm seama de însușirile unui spirit italian, înțelegem că Italia trebuie să fi ajuns în situația extremă în care o vedem astăzi; trebuia ca ea să fie mai sclavă decît evreii, mai înrobită decît perșii, mai risipită decît atenienii; trebuia să fie fără conducător, fără orînduire, învinsă, jefuită, sfîșiată, cotropită și să fi îndurat nenorociri de tot felul.

Și cu toate că pînă astăzi s-a arătat într-adevăr cineva care părea că aduce o rază de speranță, încît să poată fi socotit ca ales de Dumnezeu spre a mîntui Italia, s-a văzut totuși după aceea că în momentul cel mai înalt al acțiunilor lui, soarta l-a respins. Astfel încît, rămas fără viață, Italia îl așteaptă pe acela care va putea să-i stingă durerile și să pună capăt jafurilor în Lombardia, birurilor grele din regatul Neapolului și din Toscana și să-i lecuiască rănile vechi și adînci care de multă vreme sîngerează. O vedem rugîndu-se Domnului să-i trimită pe cineva care s-o izbăvească de aceste cruzimi și asupriri barbare. O vedem de asemenea hotărîtă și gata să urmeze un stindard, de îndată ce s-ar ivi acela care să-l înalțe.

Dar nu există în momentul de față nimeni altcineva în care ea ar putea să spere, decît ilustra voastră familie [43], care prin soarta și însușirile ei, favorizată fiind de Dumnezeu și de biserica în fruntea căreia sînteți acum, ar putea să ia în mîinile ei opera acestei mîntuiri. Lucrul nu va fi atît de greu dacă veți avea mereu prezente faptele și viața celor numiți mai sus. Și cu toate că oamenii de acest fel sînt rari și admirabili, ei au fost totuși oameni și împrejurările pe care fiecare a putut să le folosească au fost mai puțin favorabile decît cele de azi; căci acțiunea lor n-a fost mai dreaptă decît aceasta, nici mai ușoară, iar Dumnezeu nu le-a fost lor mai prieten decît îi este familiei voastre. Aici dreptatea este mare: *„iustum enim est bellum quibus necessarium, et pia arma ubi nulla nisi in armis spes est"* [44].

---

[43] Familia de Medici

[44] Citat după Titus Livius: „Războiul este drept cînd este necesar și armele sînt sacre atunci cînd speranța e numai în ele."

Condițiile sînt întru totul potrivite iar atunci cînd există această situație favorabilă, greutățile nu vor fi prea mari, cu condiția să urmați cîte ceva din exemplele acelora pe care vi i-am înfățișat. Afară de aceasta, se văd aici întîmplări neobişnuite care nu au mai existat şi care par a fi călăuzite de Dumnezeu: marea s-a despicat; un nour v-a arătat drumul; din stîncă a izvorît apa; aici a plouat cu mană; toate lucrurile converg prin urmare întru mărirea voastră. Restul trebuie să-l faceți Domnia-voastră. Dumnezeu nu vrea să facă totul pentru ca să nu ne ia nouă libertatea acțiunii şi partea de glorie care ni se cuvine.

Şi nu este de mirare că nici unul dintre italienii numiți mai sus nu au putut să facă ceea ce putem nădăjdui că va face ilustra voastră familie, după cum nu trebuie să ne mirăm că în atîtea răsturnări care s-au petrecut în Italia şi în atîtea mişcări războinice, vitejia pare că s-a stins cu totul. Aceasta vine din faptul că vechile orînduiri nu erau bune şi din aceea că nu a existat nimeni care să fi ştuit să găsească altele noi. Şi nimic nu este mai mult spre cinstea unui om care se ridică pentru prima oară la putere decît legile noi şi noile orînduiri pe care le introduce. Dacă acestea sînt bine întemeiate şi dacă au în ele grandoare vor face ca principele să fie respectat şi admirat; şi este sigur că în Italia nu lipseşte materia gata să primească orice formă. Într-adevăr, însuşirile se arată a fi mari în membre, atunci cînd ele nu lipsesc în capete. Priviți luptele şi ciocnirile războinice în întrecerile care au loc între ostaşi anume aleşi şi veți vedea că italienii sînt cu mult superiori celorlați prin forță, prin pricepere şi prin inteligență. Dar de îndată ce este vorba de armate, însuşirile acestea nu se arată. Şi totul vine din slăbiciunea conducătorilor; căci aceia care sînt pricepuți, nu sînt ascultați şi fiecăruia i se pare că este priceput, deoarece nu a existat pînă astăzi nimeni care să fi reuşit să se impună într-atîta prin capacitatea lui proprie şi prin soarta lui norocoasă, încît ceilalți să se plece în fața lui. Iată de ce într-un timp atît de lung şi în cursul atîtor războaie care s-au purtat în ultimii douăzeci de ani, chiar atunci cînd a existat o armată în întregime italiană, ea s-a comportat totuşi întotdeauna prost. Mărturie stau bătălia de pe Taro ca şi luptele de la Alessandria, Capua, Genova, Vailà, Bologna, Mestri.

Dacă ilustra dumneavostră familie ar vrea să urmeze pilda acelor oameni excelenți şi să mîntuie țara lor, trebuie înainte de orice să ne alcătuim

o armată proprie, ca temelie a oricărei acţiuni pe care am întreprinde-o, deoarece nu pot să existe alţi soldaţi mai credincioşi şi nici mai adevăraţi sau mai buni. Şi cu toate că fiecare din ei este bun în parte, laolaltă ei vor deveni şi mai buni, mai ales cînd vor vedea că îl au drept comandant pe principe, şi că acesta îi tratează cu onoare şi îşi cîştigă şi păstrează dragostea lor. Este necesar să te pregăteşti şi să ai astfel de armate, pentru ca, reînnoind străvechea vitejie a Italiei, să poţi să te aperi de duşmanii dinafară.

Şi cu toate că infanteria elveţiană şi cea spaniolă sînt socotite de temut, ambele au totuşi lipsurile lor, aşa încît o a treia ar putea nu numai să li se împotrivească, dar să fie sigură că îi va înfrînge. Spaniolii nu izbutesc să reziste niciodată cavaleriei, iar elveţienilor ar trebui să le fie frică de infanterie atunci cînd s-ar ciocni în luptă cu oameni tot atît de încăpăţînaţi ca şi ei. De aceea, s-a văzut şi se va vedea prin experienţă că spaniolii nu pot înfrunta cavaleria franceză, iar elveţienii sînt nimiciţi de infanteria spaniolă. Şi cu toate că lucrul acesta nu s-a dovedit încă în întregime prin faptă, bătălia de la Ravenna a fost totuşi un exemplu în mic a ceea ce s-ar putea întîmpla; căci aici infanteria spaniolă s-a ciocnit cu batalioanele germane care au aceeaşi ordine de bătaie ca şi trupele elveţiene. Graţie mişcărilor lor sprintene ca şi scuturile mici şi rotunde cu care se apărau, spaniolii au izbutit să se strecoare pe sub suliţele duşmanilor şi ar fi putut cu siguranţă să-i lovească şi să-i ucidă pe toţi nemţii, fără ca aceştia să poată face ceva împotrivă; căci dacă n-ar fi fost cavaleria care să-i lovească pe spanioli, aceştia i-ar fi nimicit pe adversari. Cunoscînd ceea ce lipseşte atît unei infanterii cît şi celeilalte, se poate alcătui o alta nouă care să reziste cavaleriei şi să nu se teamă de infanterie; lucru care va fi cu putinţă atît prin noul model al armelor cît şi prin noua organizare a trupelor. Acestea sînt lucrurile care, atunci cînd sînt organizate într-un fel nou, asigură renumele şi gloria unui principe nou.

Deci să nu lăsăm să treacă prilejul acesta pentru ca, în sfîrşit, după atîta vreme, Italia să-şi găsească izbăvitorul. Şi nu am cuvinte a spune dragostea cu care el ar fi primit în toate acele ţinuturi ce au pătimit sub năvălire venite dinafară; după cum nu aş şti să exprim setea de răzbunare, credinţa nestrămutată, cucernicia şi lacrimile cu care oamenii l-ar primi. Ce porţi i s-ar putea închide oare? Ce popoare i-ar refuza ascultarea? Ce invidie i s-ar

împotrivi? Care italian i-ar refuza cinstea ce i se cuvine? Fiecăruia dintre noi, stăpînirea barbară îi este nesuferită. Ilustra dumneavoastră familie să-şi ia, aşadar, această menire, cu nădejdea şi curajul cu care încep toate faptele mari şi drepte pentru ca sub stindardul ei patria noastră să fie înălţată şi să se adeverească, sub auspiciile ei, cuvintele cunoscute ale lui Petrarca:

Virtutea contra furiei
Va prinde armele; şi lupta va fi scurtă
Căci antica valoare
Nu e încă moartă în italicele inimi.

Niccolò Machiavelli

DISCURSURI

ASUPRA PRIMEI DECADE A LUI TITUS LIVIUS

Texte alese şi traduse de Lăcrămioara PETRESCU

„În orice republică există două partide: partida celor puternici şi cea a poporului; toate legile favorabile libertăţii se nasc din opoziţia lor." (I, 4)

„Între oamenii despre care se vorbeşte elogios, nu e nimeni care să fie atît de celebru ca autorii şi fondatorii unei religii. Cei care au fondat state nu ocupă decît al doilea loc după ei." (I, 10)

„Înţelept sau nebun, bun sau rău, nu e nimeni care, obligat să aleagă între aceste două feluri de oameni, să nu laude pe cei lăudabili şi să nu blameze pe cei ce trebuie blamaţi şi totuşi, apoape toţi, înşelaţi de aparenţe, de un fals bine, de o falsă glorie, se lasă antrenaţi, cu voinţă sau din eroare, spre cei care merită mai mult blamul decît lauda." (I, 10)

„Istoria (marilor împăraţi) va servi fiecărui principe drept ghid sigur şi le va arăta drumul gloriei sau infamiei, acela al ruşinii sau al onoarei." (I, 10)

„Conchid că religia introdusă de Numa a fost una dintre principalele cauze ale prosperităţii Romei. Ea a dat naştere la reguli înţelepte, ceea ce, de obicei determină norocul şi norocul asigură succesul. Însă, dacă ataşamentul faţă de cultul divinităţii este garantul cel mai sigur al înfloririi republicilor, dispreţul faţă de religie este cauza certă a ruinei lor. Nenorocire pentru statul în care teama de fiinţa supremă nu există; el trebuie să piară sau să fie susţinut de teama de principe, chiar dacă acesta suplineşte insuficient religia; şi cum principii nu stăpînesc decît atît cît trăiesc, trebuie ca acest stat să moară dacă nu ţine decît la virtutea celui care conduce." (I, 11)

„Acolo unde religia domenşte deja, uşor se pot introduce disciplina şi virtuţile militare; unde, însă nu vor fi decît virtuţi militare, fără religie, va fi foarte greu ca religia să fie introdusă." (I, 11)

„Un popor obişnuit să trăiască sub un principe îşi păstrează greu libertatea, dacă din întîmplare devine liber." (I, 16)

„Nu există nici legi, nici organizare statală care să frîneze corupţia universală; căci, aşa cum bunele moravuri au nevoie de legi pentru a se menţine, tot aşa legile, pentru a fi urmate, au nevoie de bune moravuri. De altfel, constituţia şi legile făcute într-o republică la începuturile ei, cînd moravurile erau pure, nu mai pot conveni atunci cînd oamenii sînt corupţi." (I, 18)

„O republică bine constituită nu compensează serviciile prin crime; însă decernează recompense pentru o acţiune bună şi promite pedepse pentru fapte rele; după ce a recompensat un cetăţean pentru a fi făcut binele, ea poate pedepsi pe acelaşi cetăţean dacă el devine culpabil, aceasta fără a avea în vedere acţiunile precedente. O republică fidelă acestor principii se va bucura mult timp de libertatea sa; dacă ea se îndepărtează de la ele, îşi va grăbi ruina." (I, 24)

„Nu este suficient ca poporul să nu fie corupt, pentru că în scurtă vreme, o autoritate absolută ajunge să-l corupă, făcîndu-şi prieteni şi partizani." (I, 33)

„Nici un consul, nici un magistrat nu trebuie să aibă putere să oprească mersul afacerilor într-un stat." (I, 50)

„Oamenii prudenţi ştiu întotdeauna să-şi facă un merit din faptele la care sînt constrînşi din necesitate. Această politică înţeleaptă a fost abil folosită de Senatul roman, atunci cînd a hotărît ca cetăţenii care, pînă atunci, făcuseră războiul pe cheltuiala proprie, să fie plătiţi din banii publici. Senatul înţelegea că, fără solde, războiul nu putea să mai dureze mult şi nici nu se mai puteau asedia oraşele, nici nu se puteau întreprinde expediţii îndepărtate. Necesitatea îl făcu, aşadar, să declare că se vor da solde; în acelaşi timp, ştiu să-şi facă un titlu de glorie din acest fapt, la care era constrîns. Poporul fu atît de emoţionat de această generozitate, încît se lăsă

în voia unei bucurii nemaiîntîlnite; crezu că primeşte un dar la care n-ar fi îndrăznit vreodată să spere, şi pe care nici n-ar fi îndrăznit vreodată să-l ceară. Degeaba au încercat tribunii să diminueze, în ochii oamenilor, meritele senatului, arătîndu-le că această generozitate avea să încarce poporul, iar nu să-l uşureze, deoarece trebuiau create impozite pentru a putea susţine această cheltuială. Nimic nu putu ştirbi din bucuria poporului şi din recunoştinţa lui, ca în faţa unei binefaceri. Senatul ştiu să sporească abil această mulţumire prin modul în care repartiză impozitele; căci contribuţiile pe care le ceru de la nobilime fură cele mai mari şi cele care au fost plătite întîi." (I, 51)

„Pentru a îngrădi excesele şi a înlătura pericolul unui om ambiţios care are creditul întregii ţări, mijlocul cel mai simplu şi cel mai sigur este de a merge înaintea lui pe calea ce-l duce spre atingerea scopului său." (I, 52)

„Adesea, un popor îşi doreşte propria ruină, înşelat de o falsă aparenţă de bine şi poate fi uşor sedus prin promisiuni extraordinare." (I, 53)

„Dacă ce e bine şi ce e rău nu este arătat poporului de cineva în care el are încredere, republica este expusă unor mari pericole; dar, cînd întîmplarea face ca poporul să nu aibă încredere în nimeni, ceea ce este posibil uneori, ca atunci cînd a fost deja înşelat, fie de evenimente, fie de oameni, trebuie ca statul să piară. Aceasta l-a făcut pe Dante să spună, în tratatul său despre monarhie, că auzim de multe ori, în delirul său, poporul strigînd: «Trăiască moartea noastră! Piară viaţa noastră!»" (I, 53)

„O mulţime de oameni este curajoasă; ea va deveni laşă cînd fiecare individ va avea de-a face cu un pericol ce-l ameninţă în particular." („Poporul unit este curajos; dezbinat, el devine slab.") (I, 57)

„Caracterul mulţimii: adesea e curajoasă şi se ridică împotriva conducătorilor ei; dar dacă ameninţarea pedepsei vine asupră-i, oamenii se suspectează reciproc şi toţi se grăbesc să se supună." (I, 57)

„Nimic mai labil, mai schimbător decît mulțimea; e ceea ce Titus Livius, autorul nostru, și ceilalți istorici o spun fără încetare.

Încercînd să apăr o cauză împotriva căreia s-au declarat toți istoricii, îmi iau poate o sarcină atît de dificilă, ori o povară atît de grea, încît voi fi obligat s-o abandonez neputincios, sau să-mi asum riscul de a fi copleșit de ea; dar orice ar fi, eu gîndesc și voi gîndi mereu că nu poate fi o greșeală să-ți aperi opiniile atunci cînd nu faci apel la altă autoritate, la altă forță decît aceea a rațiunii.

Spun mai întîi că această ușurință de care scriitorii acuză mulțimea este în aceeași măsură defectul oamenilor luați separat și în special acela al principelui; căci oricine nu este ținut în frîul legilor va comite aceleași greșeli ca și o mulțime rătăcită, iar acest lucur este ușor de verificat." (I, 58)

„Ceea ce spune Titus Livius despre caracterul mulțimii nu se poate aplica și poporului care este condus de legi, precum poporul roman." (I, 58)

„În ceea ce privește prudența și stabilitatea, susțin că un popor este mai prudent, mai constant și mai bun judecător decît un principe. Nu degeaba se spune că vocea poporului este vocea lui Dumnezeu. Vedem opinia publică pronosticînd evenimentele într-un mod atît de miraculos, încît am spune că poporul are facultatea ocultă de a prevedea și binele și răul. Cît despre modul de a judeca, rareori îl vom vedea înșelîndu-se; cînd îi este dat să asculte doi oratori cu același talent, propunîndu-i două poziții opuse, el demonstrează, hotărîndu-se pntru cel mai bun, că este capabil să discearnă adevărul." (I, 58)

„Cruzimea unui popor nu se exercită decît împotriva acelora pe care-i bănuiește a atenta la binele tuturor; cruzimea unui principe este, din contra, îndreptată împotriva acelora pe care-i vede ca dușmani ai propriilor sale interese." (I, 58)

„Toți oamenii laudă trecutul, blamează prezentul, dar adesea fără a avea dreptate.

Prima cauză este că nu cunoaștem niciodată întregul adevăr despre trecut. De cele mai multe ori se ascund acele adevăruri care ar dezonora un

secol, iar cele făcute pentru a-l onora sînt amplificate, sînt transmise în termeni plini de pompă şi emfază. (...)

Al doilea motiv este că oamenii nu resimt nici un sentiment de ură care să nu fie expresia fie a fricii naturale, fie a invidiei. Aceste două motive nemaiexistînd, pentru noi, în trecut, nu vom găsi nici pe cine să invidiem, nici de cine să ne temem. Dar nu se întîmplă la fel cu evenimentele în care sîntem noi înşine actori, sau care se petrec sub ochii noştri; cunoaşterea pe care o avem despre ele este întreagă şi completă; nimic nu ne scapă. Ceea ce surprindem a fi bun este atît de amestecat cu lucruri care ne displac, încît sîntem forţaţi să acordăm prezentului o judecată mai puţin avantajoasă decît trecutului, deşi prezentul merită cu adevărat mai multă laudă şi admiraţie. Nu vorbesc despre capodoperele artei, al căror merit străluceşte de la sine cu atîta putere, încît timpurile pot influenţa cu greu, fie în bine, fie în rău, impresia pe care ele o produc asupra noastră. Nu este vorba aici decît despre faptele vieţii şi moravurile oamenilor, care nu se însoţesc deloc cu mărturii atît de evidente." (II, *Cuvînt înainte*)

„Pierdem mult din forţele noastre fizice cînd îmbătrînim, dar cîştigăm în judecată şi în prudenţă; ceea ce ni se părea suportabil sau bun în tinereţe ne pare mai tîrziu rău şi insuportabil.

De altfel, dorinţele omului sînt insaţiabile; este în natura lui să vrea şi să poată dori totul, dar destinul îi limitează mijloacele de a obţine tot ce doreşte. Rezultă, astfel, pentru el o nemulţumire perpetuă, dezgustul pentru ceea ce posedă; aceasta îl face să blameze prezentul, să ridice în slăvi trecutul, să dorească viitorul, iar toate acestea fără nici un motiv raţional." (II, *Cuvînt înainte*)

„Schimbarea religiei şi a limbii, potopul şi ciuma şterg memoria lucrurilor." (II, 5)

„Poţi să începi un război cînd vrei, dar nu şi să-l termini cînd vrei." (II, 10)

„Un principe se va înşela întotdeauna dacă îşi va estima forţele după resursele băneşti, după situaţia ţării şi bunăvoinţa aliaţilor. Toate aceste

avantaje îi sporesc considerabil forțele, dar nu i le și dau. (...) Fidelitatea, bunăvoința aliaților nu durează. (...) Averile, în loc să vă servească, nu fac decît să excite din ce în ce mai mult cupiditatea cuceritorilor, și nu există părere mai greșită decît aceea că banii sînt motorul războiului. Principii nu văd că, dacă ar fi fost așa, Darius l-ar fi învins pe Alexandru, grecii ar fi triumfat asupra romanilor." (II, 10)

„Nu aurul, ci soldații buni sînt sufletul războiului." (II, 10)

„Cred, spuse Anninus, pretorul lor [al latinilor] că mult mai mult contează să hotărîm ceea ce trebuie să facem decît ceea ce trebuie să spunem; după ce veți fi hotărît, va fi ușor să acomodați vorbele faptelor. *Facile erit, explicatis conciliis, accomodare rebus verba...*" (II, 15)

„Părerile greșite, sprijinite pe exemple rele, care și-au făcut loc printre noi în aceste veacuri corupte îi împiedică pe oameni să scape de jugul rutinei." (II, 19)

„Cred că una din marile reguli ale prudenței omenești este de a te abține să aduci injurii sau amenințări la adresa cuiva; nici amenințarea, nici injuriile nu fac un dușman mai slab; una îl avertizează să se pună în gardă, cealaltă nu poate decît să-i alimenteze ura, făcîndu-l mai atent și mai inventiv în privința mijloacelor prin care să lovească." (II, 24)

„Statele mai puțin puternice sînt întotdeauna indecise, iar întîrzierea cu care iau hotărîrile este totdeauna dăunătoare." (II, 15)

„Tiberius Gracchus, numit în războiul lui Hannibal să comande un oarecare număr de sclavi, înarmați din lipsă de oameni liberi, institui pedeapsa cu moartea pentru oricine ar reproșa vreunuia dintre ei situația de sclavie; într-atît romanii credeau că este periculos de a arăta dispreț oamenilor și de a-i umili prin rușine, pentru că nimic nu face să-i irite mai mult și să le trezească indignarea decît aceste injurii, aceste reproșuri, fie ele fondate sau nu; căci batjocura amară, mai ales cînd se referă la ceva adevărat, lasă în inimă o rană adîncă." (II, 23)

„Principii şi republicile înţelepte trebuie să se mulţumească cu victoria, căci adesea, vrînd să cîştige prea mult, vor pierde totul.” (II, 24)

„Insolenţa pe care v-o dă victoria obţinută sau speranţa nejustificată de a o obţine, vă face să folosiţi cuvinte jignitoare la adresa duşmanului; or, această speranţă neîndreptăţită, cînd se aprinde în sufletul oamenilor, îi face să acţioneze încă şi mai rău decît vorbesc, să depăşească scopul şi să piardă un bine asigurat pentru un mai bine nesigur.” (II, 24)

„Oamenii comit întotdeuna greşeala de a nu-şi limita speranţele; construiesc fără măsură pe această temelie fragilă şi curînd văd năruindu-se întregul lor edificiu.” (II, 24)

„Se vede cît de mult orice principe, orice republică trebuie să se ferească de a comite o nedreptate, nu numai faţă de o naţie, dar chiar faţă de un om; dacă un om a fost grav jignit, fie de către stat, fie de un alt om, şi dacă nu primeşte reparaţia la care se aşteaptă, atunci, dacă trăieşte într-o republică, nici chiar ruina patriei sale – dacă aceasta ar fi urmarea răzbunării lui – nu-l va opri de la planurile sale, iar dacă trăieşte sub un principe, oricîtă largheţe sufletească ar avea, nu-şi va găsi liniştea pînă cînd nu-şi va duce pînă la capăt răzbunarea.” (II, 28)

„Cei care conduc nu trebuie să aibă niciodată atît de puţină consideraţie pentru un om încît să creadă că, deşi a fost copleşit de injurii şi ultragii, acela nu va căuta să se răzbune, chiar cu preţul vieţii.” (II, 28)

„Soarta îi orbeşte pe oameni atunci cînd nu vrea ca ei să se opună planurilor ei.” (II, 29)

„Dacă dovedesc că Roma însăşi, unde se găsea atîta virtute, atîta religie, atîtea instituţii înţelepte, ne oferă exemple de astfel de orbire, va fi oare de mirare să găsim aceste trăsături la popoare mult mai puţin înzestrate cu toate aceste avantaje?” (II, 29)

„Oamenii pot să ajute soarta, dar nu i se pot opune." (II, 29)

„Republicile şi principii cu adevărat puternici nu-şi cumpără aliaţii cu bani; îi atrag doar prin curajul şi reputaţia forţelor lor." (II, 30)

„Soarta, a spus istoricul Titus Livius, n-a vrut ca romanii să trăiască răscumpăraţi cu aur." (*Ut Romani auro redempti non viverent*) (II, 30)

„Într-adevăr, acolo unde înţelepciunea şi curajul sînt lipsite de forţă, trebuie ca destinul să-şi arate puterea; iar cum soarta este neaşezată şi schimbătoare, republicile şi statele care stau sub influenţa ei se schimbă în permanenţă trecînd prin aceleaşi încercări, pînă ce, în sfîrşit, se ridică un om atît de îndrăgostit de vechile învăţăminte, încît reuşeste să înlănţuiască destinul şi să-i ia toate mijloacele prin care acesta îşi manifestă extrema inconstanţă." (II, 20)

„Putem conchide că nimic nu este mai important pentru o religie, o republică sau o monarhie decît de a-şi recăpăta strălucirea pe care o aveau la începuturile lor; trebuie însă făcut în aşa fel încît acest fericit rezultat să fie mai degrabă opera unei legi bune sau a unui bun cetăţean decît a unei cauze străine." (III, 1)

„Este adevărat că, după unii, trebuie să te ţii destul de departe de principi pentru a nu risca să fii înghiţit la rîndu-ţi de căderea lor, dar cu toate acestea destul de aproape ca să poţi profita de rămăşiţele puterii. Această poziţie de mijloc ar fi singura profitabilă dacă ar fi posibil să te menţii astfel; dar, cum mie mi se pare că este imposibil să păstrezi o astfel de poziţie, cred că trebuie să optezi: ori te depărtezi complet, ori te ţii foarte aproape de ei. Acela care alege altă cale va fi, dacă este un personaj de oarecare importanţă, expus perpetuu celui mai mare pericol. Nu va fi destul să spună: Nu doresc nimic, nu vreau decît să trăiesc liniştit, nu cer nici bunuri, nici onoruri. Aceste scuze nu sînt admise. Oamenii dintr-o anumită categorie nu-şi pot alege modalitatea de existenţă. Dacă această alegere a fost făcută cu sufletul, iar ei sînt cu adevărat lipsiţi de ambiţii, nu vor fi crezuţi. Dacă vor voi să rămînă la hotărîrea lor, vor fi împiedicaţi; nimeni nu-i va putea suferi." (III, 2)

„Nicicînd un principe nu se va afla în siguranță pe tron, atîta vreme cît îi va lăsa în viață pe aceia pe care i-a detronat." (III, 4)

„Niciodată insultele vechi nu se pot șterge prin binefaceri recente, mai ales cînd binefacerea este cu mult sub greutatea insultelor." (III, 5)

„Principii ar trebui să se pătrundă de adevărul că încep să-și piardă tronul din clipa în care violează legile sau se îndepărtează de vechile instituții, abolind tradițiile cu care oamenii trăiesc de mult." (III, 5)

„Este mai ușor să te faci iubit de cei buni decît de cei răi și să te supui legilor decît să te așezi deasupra lor." (III, 5)

„Admirabilă este maxima lui Tacit, care spune că oamenii trebuie să venereze trecutul și să se supună prezentului; trebuie să dorească principii buni și să-i suporte pe ceilalți, așa cum sînt." (III, 6)

„Un principe care inspiră ură tuturor este fără îndoială mai urît de cei pe care i-a supărat cel mai tare și care doresc să se răzbune. Această dorință le este amplificată de aversiunea generală pe care aceștia o știu îndreptată împotriva lui." (III, 6)

„Acela care este amenințat și care se vede presat între necesitatea de a îndrăzni totul și aceea de a suporta totul devine un om foarte periculos pentru principe." (III, 6)

„Vedem deci că, toți cei care au conspirat împotriva principelui sînt oameni cu putere sau prieteni ai principelui; or, adesea binefacerea excesivă inspiră acest plan tot atît de mult ca și cele mai crude jigniri. (...) Toți acești favorizați fuseseră atît de copleșiți de către stăpînul lor cu averi, onoruri și demnități, încît nu le mai lipsea decît tronul pentru a-și satisface puterea și ambiția; au conspirat, deci, pentru a se urca pe tron. Comploturile lor au avut soarta pe care o merita ingratitudinea lor." (III, 6)

„Un principe care vrea să se ferească de comploturi trebuie să se teamă încă şi mai mult de aceia pe care i-a umplut de favoruri decît de aceia pe care i-a ofensat. Acestora le lipsesc ocaziile şi mijloacele de a acţiona; ceilalţi însă le au din plin. Voinţa, intenţia acestor oameni sînt aceleaşi; căci setea de a domni este o patimă tot atît sau chiar mai arzătoare decît dorinţa de răzbunare." (III, 6)

„Pentru a uzurpa autoritatea într-un stat liber şi a instaura tirania, trebuie ca deja corupţia să se fi dezvoltat aici, ca treptat, din generaţie în generaţie, aceasta să fi ajuns la un anumit stadiu; or toate statele ajung în mod necesar la acest prag de alterare. Dacă exemplele bune sau legi bune nu înnoiesc, ca să spunem aşa, constituţia şi n-o aduc la principiile ei." (III, 8)

„Astfel, toţi cei care vor să opereze vreo schimbare în guvernarea unei republici, fie în favoarea libertăţii, fie în favoarea tiraniei, trebuie să examineze cu atenţie stadiul în care se află acea republică şi să judece potrivit acestuia dificultatea întreprinderii lor; căci, pe cît este de dificil şi de periculos de a voi să dai libertatea unui popor care vrea să fie sclav, pe atîta este de greu şi de periculos a voi să faci sclav un popor care vrea să fie liber." (III, 8)

„Cauza succesului sau eşecului oamenilor depinde de felul de a acomoda cu vremurile conduita lor. Unii procedează cu impetuozitate, alţii cu prudenţă şi circumspecţie (...) Se va înşela cel mai puţin acela care va face să concorde planurile lui cu timpurile şi cu circumstanţele momentului." (III, 9)

„Roma era o republică ce dădea naştere unor cetăţeni de toate caracterele şi, aşa cum a produs un Fabius excelent cînd a trebuit să treneze un război, tot aşa a produs un Scipio cînd a trebuit ca acest război să ia sfîrşit.

Ceea ce asigură republicilor o existenţă mai lungă şi o sănătate mai viguroasă şi mai susţinută decît monarhiilor este posibilitatea, oferită de varietatea şi diferenţa de înţelepciune a cetăţenilor lor, de a se acomoda mult mai uşor decît acestea din urmă schimbărilor operate de timp." (III, 9)

„Revin la principiul acestui discurs şi, prin exemplul senatului roman care a salvat patria de ambiţia tribunilor, pentru că aceştia erau mai mulţi, voi spune că orice principe atacat de mulţi duşmani va face ca planurile acestora să eşueze, dacă va reuşi, ca, printr-o politică abilă, să semene discordia între ei." (III, 11)

„Femeile au fost cauza multor tulburări şi calamităţi politice şi au dus adesea la pieire pe conducători." (III, 16)

„Este imposibil, atunci cînd conflictele au atras după ele mari vărsări de sînge şi alte ultragii la fel de severe, ca o pace forţată să fie durabilă." (III, 17)

„Conducătorii să nu se plîngă de greşelile comise de popoarele supuse autorităţii lor, căci acestea nu pot veni decît din neglijenţa lor sau de la exemplul prost pe care ei înşişi îl dau. (...) Între alte mijloace infame de îmbogăţire, conducătorii răi îl foloseau şi pe acesta: abia era publicată o lege nouă prohibitivă într-o privinţă oarecare, că ei erau primii care favorizau încălcarea ei, lăsînd-o nepedepsită pînă ce se aduna un număr destul de mare de vinovaţi; atunci îi urmărea pe infractori, dar nu din zel pentru lege, ci din cupiditate şi din speranţa că aceştia îşi vor răscumpăra cu aur pedeapsa ce le era hărăzită." (III, 19)

[illegible]

de a domni era o patimă tot atât sau chiar mai vehementă decât dorinţa de răzbunare." (III, 6)

Pentru a menţine autoritatea [illegible]

[illegible] funcţiuni, ca să spunem aşa, constituţia ei revenise la principiile ei." (III, [illegible])

[illegible]

„Cauza succesului sau eşecului oamenilor depinde de felul de a acomoda cu vremurile conduita lor. Unii procedează cu impetuozitate, alţii cu prudenţă şi circumspecţie (...) Se va înşela cel mai puţin acela care va [illegible] să [illegible] planurile lui cu timpurile şi cu circumstanţele momentului." (III, 9)

„Roma era o republică [illegible] de toate caracterele [illegible] a produs un Fabius [illegible] când a trebuit să [illegible] un război [illegible] un Scipio când a trebuit ca acest război să ia sfârşit.

[illegible] asigură republicilor o existenţă mai lungă şi o sănătate mai viguroasă şi mai durabilă decât monarhiilor este posibilitatea, oferită de varietatea şi diferenţa de înţelepciune a cetăţenilor lor, de a se acomoda mult mai uşor decât acestea din urmă schimbărilor operate de timp." (III, 9)

Frederic II

ANTI-MACHIAVEL

sau

ANALIZA *PRINCIPELUI* LUI MACHIAVELLI

Traducere de Lăcrămioara PETRESCU

CAPITOLUL I
[Cîte feluri de principate există și cum se poate ajunge la conducerea lor]

Dacă vrem să judecăm drept, trebuie să începem prin a aprofunda natura subiectului despre care intenționăm să vorbim, trebuie să mergem la originea lucrurilor, pentru a cunoaște cît mai bine primele lor principii; este ușor a deduce atunci progresele făcute și toate consecințele care se pot ivi. Înainte de a marca diferențele dintre state, Machiavelli ar fi trebuit, cred, să examineze originea principilor și să discute rațiunile care i-au făcut pe oamenii liberi să-și pună conducători.

Este posibil să nu fi convenit, într-o carte care-și propunea să dogmatizeze crima și tirania, să se facă referire la ceea ce ar fi trebuit să distrugă tirania. Nu ar fi fost potrivit pentru Machiavelli să spună că popoarele au găsit necesar, pentru liniștea și conservarea lor, să aibă judecători care să regleze diferendele dintre oameni, protectori împotriva dușmanilor, care să-i mențină în posesia bunurilor, suverani care să unească interesele diferite într-un singur interes comun; că mai întîi au ales , dintre ei, pe cei pe care i-au considerat cei mai înțelepți, cei mai drepți, cei mai dezinteresați, cei mai umani, cei mai curajoși, pentru a-i conduce.

Justiția (s-ar spune) face principalul obiect al unui Suveran; el guvernează deci binele oamenilor, pe care trebuie să-l pună mai presus de orice alt interes. Ce devine atunci ideea de interes, mărire, ambiție și despotism? Se întîmplă că Suveranul, departe de a fi stăpînul absolut al oamenilor care se află sub conducerea lui, nu este în fapt decît primul slujitor al lor.

Deoarece mi-am propus să resping aceste principii pernicioase pe rînd, îmi rezerv dreptul de a vorbi despre ele pe măsură ce fiecare capitol îmi va oferi ocazia.

Trebuie să spun, totuşi, în general, că ceea ce am arătat despre originea suveranilor face acţiunea uzurpatorilor mai atroce decît ar părea, dacă s-ar considera simpla lor violenţă; deoarece ei contravin cu totul intenţiei oamenilor care şi-au ales suverani pentru ca aceştia să-i apere şi care nu li s-au supus decît cu această condiţie; în timp ce, supunîndu-se uzurpatorului, ei se sacrifică pe ei înşişi şi toate bunurile lor pentru a hrăni avariţia şi toate capriciile unui tiran. Nu există, deci, decît trei modalităţi legitime pentru a deveni stăpînul unei ţări, fie prin succesiune, fie prin alegerea poporului care are această putere, fie atunci cînd, în urma unui război drept, sînt cucerite cîteva provincii ale duşmanului.

Îi rog pe cei cărora le destinez această lucrare să nu piardă din vedere aceste consideraţii asupra primul capitol din Machiavelli, deoarece ele sînt ca un pivot în jurul căruia se vor derula toate reflecţiile mele următoare.

CAPITOLUL II
[Despre principatele ereditare]

Oamenii au un anumit respect pentru tot ce este străvechi, respect ce merge pînă la superstiţie, iar cînd dreptul de moştenire se adaugă la această putere pe care o are vechimea asupra oamenilor, nu este jug mai puternic şi care să fie purtat mai uşor, în acelaşi timp. Astfel, sînt departe de a contesta părerea lui Machiavelli, cu care toată lumea este de acord, aceea că regatele ereditare sînt cele mai uşor de guvernat.

Voi adăuga doar că prinţii moştenitori sînt fortificaţi în puterea lor prin legătura strînsă care există între ei şi cele mai puternice familii din stat, dintre care majoritatea îşi datorează bunurile şi grandoarea Casei conducătoare. Poziţia lor este atît de inseparabilă de aceea a principelui, încît n-o pot periclita fără să-şi dea seama că ceea ce urmează este căderea lor sigură şi necesară.

În zilele noastre, trupele numeroase și armatele puternice pe care principii le au pregătite atît pe timp de pace, cît și în război, contribuie în egală măsură la siguranța statelor, ele contracarează ambițiile vecinilor; săbiile scoase le țin pe ale altora în teacă.

Dar nu este de ajuns ca principele să fie, cum spune Machiavelli, ... *di ordinaria industria*; aş vrea ca el să se gîndească și la fericirea poporului său. Un popor mulțumit nu se va gîndi la revoltă; un popor fericit se teme mai mult să-şi piardă conducătorul, care este în același timp binefăcătorul lui, decît se poate teme Suveranul însuși că i-ar putea slăbi puterea. Olandezii nu s-ar fi revoltat niciodată împotriva spaniolilor dacă tirania acestora n-ar fi ajuns la un exces atît de evident, încît olandezii nu puteau deveni mai nenorociți decît erau deja.

Regatul Neapole și cel al Siciliei au trecut de mai multe ori din mîinile spaniolilor într-ale împăratului și invers; cuceririle au fost întotdeauna foarte ușoare, deoarece și o dominație și cealaltă erau foarte apăsătoare, iar popoarele sperau mereu să aibă în noii stăpîni niște eliberatori.

Ce diferență între acești napolitani și loreni! Cînd au fost obligați să schimbe dominația, toată Lorena era în lacrimi; poporul regreta pierderea urmașilor acelor duci, care de atîtea secole conduceau acea țară înfloritoare și printre care se număraseră unii dăruiți cu atîta bunătate, încît ar fi meritat să fie exemplu de rege. Ducele Leopold lăsase o amintire atît de scumpă lorenilor, încît atunci cînd văduva lui a fost obligată să părăsească Luneville, toți s-au aruncat în genunchi în fața caleștii și au oprit caii de mai multe ori; nu se vedeau și nu se auzeau decît plînsete.

CAPITOLUL III
[Despre principatele mixte]

Secolul al XV-lea, în care a trăit Machiavelli, ținea încă de barbarie: erau preferate atunci funesta glorie a cuceritorilor și acele acțiuni în forță, care impuneau un anumit respect prin grandoarea lor, blîndeții și echității, clemenței și tuturor celorlalte virtuți; astăzi văd că umanitatea este preferată

tuturor calităților unui cuceritor și lumea nu prea mai are demența să încurajeze prin laude pasiuni crude care duc la zdruncinarea lumii.

Mă întreb: ce-l face pe om să aibă visuri de mărire? În virtutea a ce își croiește planul de a-și ridica puterea pe mizeria și pe distrugerea celorlalți oameni? Și cum poate crede că va deveni ilustru făcînd din ei niște nenorociți? Noile cuceriri ale unui suveran nu fac statele pe care le stăpînesc deja nici mai opulente, nici mai bogate, supușii lui nu profită cu nimic de pe urma lor și el se înșală imaginîndu-și că va deveni mai fericit.

Cîți principi n-au cucerit, prin generalii lor, provincii pe care nu le vor vedea niciodată? Ele sînt, în acest fel, cuceriri întrucîtva imaginare, care n-au nici un fel de realitate pentru principii care le-au ordonat; aceasta înseamnă a face o mulțime de oameni nefericiți pentru a mulțumi fantezia unui singur om, care adesea n-ar merita nici măcar să fie cunoscut.

Dar să presupunem că acest cuceritor supune toată lumea dominației sale; va putea el oare guverna toată această lume supusă? Oricît de mare ar fi Principele, el nu este decît o ființă foarte limitată; abia ar putea ține minte numele provinciilor sale, iar măreția lui nu va folosi decît pentru a pune în evidență adevărata lui micime.

Nu mărimea țării pe care o conduce îi conferă principelui gloria; și nu cele cîteva leghe de pămînt în plus îl vor face ilustru, căci așa, cei *care posedă cele mai multe pogoane de pămînt ar trebui să fie cei mai stimați.*

Eroarea lui Machiavelli în privința gloriei cuceritorilor putea fi una generală, a timpului său, dar răutatea lui – cu siguranță nu; nu există nimic mai groaznic decît anumite mijloace pe care el le propune pentru păstrarea cuceririlor: privite cu atenție, nu va rămîne unul care să fie rezonabil sau just. *Trebuie,* spune acest om rău, *să stîrpiți neamul principilor care domneau înaintea cuceririi voastre*: putem citi, oare, asemenea precepte fără să ne înfiorăm de oroare și de indignare? Aceasta înseamnă să calci în picioare tot ce e mai sfînt în lume; să comiți, pentru un interes, toate crimele posibile. Cum! Dacă un ambițios a reușit, prin violență, să pună mîna pe statul unui principe, va avea dreptul să-l asasinezeze, să-l otrăvească? Dar procedînd astfel, același cuceritor introduce în lume o practică ce nu poate conduce decît la propria-i ruinare; un altul, mai ambițios și mai abil decît el, îl va pedepsi după legea Talionului, va invada țara și-l va omorî cu aceeași

cruzime cu care el şi-a ucis predecesorul. Secolul lui Machiavelli ne oferă, în acest sens, numeroase exemple: Papa Alexandru VI, gata de a fi condamnat pentru crimele lui; abominabilul lui bastard, Cezar Borgia, deposedat de tot ce a cucerit, murind mizerabil, Galeas Sforza, asasinat în mijlocul catedralei din Milano, Ludovic Sforza, uzurpatorul, mort în Franţa într-o cuşcă de fier, prinţii de York şi de Lancaster distrugîndu-se rînd pe rînd, împăraţii Greciei, asasinaţi unii de către alţii, pînă ce, în fine, turcii profitară de crimele lor şi exterminară slaba lor putere. Dacă astăzi, printre creştini, sînt mai puţine revoluţii, este pentru că principiile moralei sfinte încep să fie mai răspîndite, oamenii şi-au cultivat mai mult spiritul, sînt mai puţin feroce şi poate avem şi o obligaţie faţă de oamenii de litere, care au civilizat Europa.

Maxima fecundă a lui Machiavelli este aceea că principele cuceritor trebuie să-şi stabilească rezidenţa în teritoriile noi: acest lucru nu mai constituie deloc o cruzime şi chiar pare destul de bun în unele privinţe; dar trebuie avut în vedere faptul că majoritatea statelor marilor principi sînt situate în aşa fel, încît aceştia nu pot prea uşor să părăsească centrul, fără ca întreg statul să se resimtă; ei sînt principiul prim de activitate în acest corp; astfel, ei nu pot părăsi centrul fără ca extremităţile să nu intre în amorţire.

A treia maximă de politică este „că trebuie trimişi coloni pentru a se stabili în noile cuceriri, care vor servi la asigurarea fidelităţii celor din urmă".

Autorul se sprijină pe practica romanilor: dar el nu se gîndeşte că, dacă romanii, stabilind coloniile, n-ar fi trimis şi legiuni, ar fi pierdut curînd tot ce cuceriseră; el nu se gîndeşte că, pe lîngă acele colonii şi legiuni, romanii mai ştiau să-şi facă şi aliaţi. În timpurile fericite ale republicii, romanii erau cei mai înţelepţi briganzi care au răscolit vreodată lumea; ei au ştiut să păstreze cu prudenţă ceea ce cuceriseră fără drept: dar i s-a întîmplat pînă la urmă şi acestui popor ceea ce i se întîmplă oricărui uzurpator, a fost oprimat la rîndul său.

Să ne ocupăm acum de aceste colonii pentru înfiinţarea cărora Machiavelli îl pune pe principe să comită atîtea nedreptăţi, să vedem dacă ele sînt atît de utile cum crede autorul. Ori trimiţi în ţara proaspăt cucerită colonii puternice, ori trimiţi colonii slabe. Dacă sînt puternice, propriul stat

va fi depopulat considerabil, dar foarte mulţi dintre noii supuşi vor fi izgoniţi, ceea ce-ţi va slăbi forţele. Dacă trimiţi colonii slabe în ţara cucerită, ele cu greu vor putea garanta stăpînirea; astfel îi vei nenoroci pe cei pe care-i izgoneşti, fără a profita cine ştie ce.

Este deci mai bine ca în ţara cucerită să fie trimise trupe care, prin disciplină şi ordine, nu vor mai putea oprima populaţia, nici conduce oraşele unde se vor afla în garnizoane. Această politică este mai bună, dar ea nu putea fi cunoscută pe timpul lui Machiavelli; suveranii nu întreţineau armate mari; trupele erau, în majoritate, o adunătură de bandiţi care în mod obişnuit nu trăiau decît din violenţe şi tîlhării. Nu se cunoşteau pe atunci trupele ţinute continuu sub drapel, pe timp de pace, stagiile, cazărmile şi multe alte reglementări care asigură un stat pe timp de pace, şi împotriva vecinilor şi chiar împotriva soldaţilor plătiţi să-l apere.

„Un principe trebuie să atragă şi să protejeze prinţii vecini mai mărunţi, semănînd discordia între ei, pentru a ridica sau coborî pe cine doreşte el." Este a a patra maximă a lui Machiavelli. Şi tot astfel a procedat Clovis, primul rege barbar care s-a creştinat. El a fost imitat de alţi cîţiva principi, nu mai puţin feroce: dar ce diferenţă între aceşti tirani şi un om onest, care ar fi mediatorul acestor mici suverani şi ar pune capăt diferendelor pe cale amiabilă, cîştingîndu-le încrederea prin probitatea lui şi prin semnele unei imparţialităţi perfecte în disputele lor, printr-o dezinteresare totală pentru persoana sa. Prudenţa lui l-ar face un tată pentru vecinii săi, în loc de opresorul temut, iar puterea lui i-ar proteja în loc să-i distrugă.

Este adevărat, de altfel, că principi care au dorit să ridice alţi prinţi cu ajutorul violenţei, s-au prăbuşit chiar ei. Secolul nostru ne oferă două exemple: primul se referă la Carol XII, care l-a adus pe Stanislas pe tronul Poloniei, celălalt este mai recent. Conchid, deci, că uzurpatorul nu va merita niciodată gloria, că asasinatele vor fi pururea urîte de neamul omenesc, că principii care comit nedreptăţi şi violenţe împotriva noilor supuşi vor îndepărta pe oameni în loc să-i cîştige; că nu este profitabil să justifici crima şi că toţi aceia care vor vrea să-i facă apologia vor judeca la fel de strîmb ca Machiavelli. A întoarce arta raţionamentului împotriva binelui umanităţii înseamnă a ne răni cu o sabie care ne este dată pentru a ne apăra.

CAPITOLUL IV
[De ce regatul lui Darius nu s-a răsculat după moartea lui Alexandru, care-l cucerise]

Pentru a judeca bine geniul naţiunilor, trebuie să le comparăm unele cu altele. Machiavelli face în acest capitol o paralelă între turci şi francezi, foarte diferiţi în privinţa obiceiurilor, moravurilor şi opiniilor; el examinează motivele pentru care cucerirea primului imperiu este atît de dificilă, dar uşor de păstrat; după cum remarcă ceea ce poate contribui la subjugarea Franţei fără probleme, şi ceea ce, menţinînd-o în tulburări continue, ameninţă fără încetare liniştea celui care o conduce.

Autorul priveşte lucrurile dintr-un singur punct de vedere, neoprindu-se decît la modul de constituire a guvernărilor; el pare a crede că puterea imperiilor otoman şi persan nu se baza decît pe sclavia generală a acestor naţiuni şi pe ridicarea unui singur om, care era conducătorul. Ideea este că un despotism absolut, cu puternice rădăcini, este mijlocul cel mai sigur pe care-l poate avea un principe pentru a domni fără tulburări şi pentru a rezista viguros duşmanilor.

În timpul lui Machiavelli, nobilii erau încă socotiţi în Franţa nişte mici suverani, care împărţeau întrucîtva puterea cu principele, ceea ce dădea naştere la sciziuni, ducea la întărirea partidelor şi pregătea frecvente revolte.

Nu ştiu, totuşi, dacă marele sultan nu este cumva mai expus riscului detronării decît un rege al Franţei. Diferenţa dintre ei este că, de obicei, împăratul turc este strangulat de către ieniceri, iar regii Franţei au fost asasinaţi de călugări sau de către monştri formaţi de călugări. Machiavelli vorbeşte însă, în acest capitol, mai degrabă despre revoluţii generale, decît despre cazuri particulare; a ghicit adevăratele resorturi ale unei maşini foarte complicate, dar ni se pare că nu le-a analizat pe cele mai importante.

Diferenţele de climă, alimentaţie, educaţie, dintre oameni impun o deosebire totală între modul lor de viaţă şi de gîndire; de aici diferenţa dintre un călugăr italian şi un chinez învăţat. Temperamentul unui englez profund, dar ipohondru, este complet diferit de curajul orgolios al spaniolului. Un

francez seamănă la fel de puțin cu un olandez precum vivacitatea unei maimuțe cu flegmatica broască țestoasă.

Întotdeauna s-a remarcat la popoarele orientale spiritul conservator în privința practicilor și a vechilor obiceiuri, de care nu s-au îndepărtat aproape niciodată. Religia lor, diferită de cea a europenilor, îi obligă și ea, într-un fel, să nu-i ajute pe cei pe care-i numesc *necredincioși*, în dauna stăpînului lor și să evite cu grijă tot ce ar putea avea atingere la credință și ar putea să le răstoarne conducătorii. Iată ce menține, la ei, siguranța tronului, mai mult decît a monarhului; căci monarhul este adesea detronat, dar imperiul nu este niciodată distrus.

Specificul nației franceze, cu totul diferit de al musulmanilor, a fost în întregime sau cel puțin în parte cauza numeroaselor revoluții ale acestui regat: frivolitatea și inconstanța au definit caracterul acestui popor; francezii sînt neliniștiți, libertini și foarte înclinați să se plictisească de orice. Plăcerea lor pentru schimbare s-a manifestat pînă în lucrurile cele mai grave. S-ar părea că acei cardinali, urîți și apreciați de către francezi, care au guvernat succesiv acest imperiu, au profitat de maximele lui Machiavelli pentru a-i da jos pe cei mari și de cunoașterea specificului nației pentru a deturna pericolele frecvente cu care ușurătatea francezilor amenința pe suverani fără încetare.

Cardinalul Richelieu nu urmărea, prin politica lui, decît slăbirea puterii celor mari, pentru a întări puterea regilor și a o folosi ca bază în toate partidele statului. Aceasta i-a reușit atît de bine, încît astăzi n-au mai rămas, în Franța, urme ale puterii seniorilor și nobililor, ale acelei puteri de care – cum pretindeau regii – ar fi abuzat nobilii.

Cardinalul Mazarin a mers pe urmele lui Richelieu: a avut de înfruntat multe opoziții, dar a reușit; parlamentul a fost atît de sărăcit de prerogativele sale, încît astăzi această adunare nu mai este decît o fantomă, căreia i se întîmplă uneori să-și închipuie că este un Corp, însă care ajunge de obicei să fie făcută să regrete această greșeală.

Aceeași politică a miniștrilor, care a dus la instaurarea unui despotism absolut, în Franța, le-a oferit și mijloacele pentru a face mai puțin periculoase ușurătatea și inconsecvența oamenilor: o mulțime de ocupații frivole, bagatelele și plăcerea i-au cuprins într-atît pe francezi, încît aceiași oameni

care-l combătuseră atîta timp pe Cezar, care au scuturat atît de des jugul sub toți împărații, care-i chemaseră în ajutor pe străini în timpul dinastiei de Valois, care s-au ridicat împotriva lui Henric IV și care au complotat împotriva tuturor minorităților nu sînt ocupați astăzi decît să urmeze curentul modei, să-și schimbe cu grijă gusturile, să disprețuiască azi ce-au admirat ieri, să pună inconsecvență și ușurătate în tot ceea ce depinde de ei, să-și schimbe amanta, distracțiile, casele, nebuniile. Și aceasta nu este tot: deoarece armate puternice și un foarte mare număr de fortărețe asigură pentru totdeauna tronul suveranilor în acest regat; astăzi ei nu au de ce să se teamă nici de războaie interne, nici de atacul vecinilor lor.

CAPITOLUL V
[Cum trebuie conduse orașele sau principatele care se conduceau după propriile lor legi înainte de a fi cucerite]

Nu există, după Machiavelli, „mijloc mai bun pentru a păstra un stat liber pe care l-ai cucerit, decît distrugerea lui".

Este mijlocul cel mai sigur pentru a evita revoltele. Acum cîțiva ani, un englez a avut ideea sinistră de a se sinucide. Pe masa lui s-a găsit un bilet prin care își explica fapta, arătînd că și-a luat viața pentru a nu se îmbolnăvi niciodată. Iată cazul unui principe care distruge un stat pentru a nu-l pierde. Nu vorbesc de umanitate analizîndu-l pe Machiavelli; ar însemna să profanez virtutea. Machiavelli nu poate fi înfruntat decît cu propriile lui idei, prin acel Scop, sufletul cărții lui, acest dumnezeu al politicii și al crimei.

Spuneți, Machiavelli, că un principe trebuie să ruineze o țară liberă recent cucerită pentru a o stăpîni mai sigur. Dar răspundeți-mi: în ce scop a făcut el această cucerire? Îmi veți răspunde: pentru a-și spori puterea și pentru a se arăta încă mai grozav. Chiar asta voiam să aud, pentru a vă demonstra că, urmînd maximele voastre, el face exact contrariul: cucerirea îl costă foarte mult, dar el distruge după aceea singura țară care l-ar putea

despăgubi pentru pierderile suferite. Veţi recunoaşte că o ţară pustiită, fără locuitori, nu va putea să-l facă mai puternic pe principele care-o stăpîneşte. Cred că un monarh care ar stăpîni întinsele deşerturi din Libia şi Barca n-ar fi prea redutabil, iar un milion de lei şi de crocodili nu fac cît un milion de supuşi din oraşe bogate, nu fac cît porturile navigabile pline de corăbii, cît meşteşugarii, trupele şi tot ceea ce produce o ţară populată. Toată lumea este de acord că forţa unui stat nu stă în întinderea lui, ci în numărul locuitorilor. Comparaţi Olanda cu Rusia.

Prima, formată doar din insule mlăştinoase şi aride, care se ridică din ocean, este o republică mică, ce nu măsoară mai mult de 48 de leghe în lungime şi 40 în lăţime. Dar acest mic stat e plin de nerv: un popor imens îl locuieşte şi acest popor meşteşugar este foarte puternic şi foarte bogat. A scuturat jugul dominaţiei spaniole, care era pe atunci monarhia cea mai solidă din Europa. Comerţul olandezilor se desfăşoară în lumea întreagă. În timp de război, ţara poate întreţine o armată de 50.000 de oameni, fără a pune la socoteală flota numeroasă şi bine întreţinută.

Să privim acum Rusia: o ţară imensă, care seamănă cu universul ieşit ieşit din haosul primordial. Ea se mărgineşte într-o parte cu Imperiul tătarilor şi cu Indiile, iar în cealaltă cu Marea Neagră şi Ungaria. Frontierele ei se întind pînă în Polonia şi Letonia; la nord-vest se află Suedia. Rusia poate avea de trei sute de mii de ori teritoriul Germaniei în lăţime şi de mai bine de cinci sute de mii de ori în lungime. Ţara este bogată în grîne, furnizînd toate cele necesare traiului, în special locuitorilor din Moscova şi împrejurimi şi dinspre Caucazia. Cu toate aceste avantaje, ea nu numără mai mult de cincisprezece milioane de locuitori.

Această naţiune, care începe azi să facă parte din Europa, nu este mai puternică decît Olanda în trupe de mare şi de uscat, şi îi este cu mult inferioară în bogăţii şi resurse.

Forţa unui stat nu consistă deci în întinderea ţării, ori în stăpînirea de vaste spaţii lipsite de prezenţe umane, sau a unui imens deşert, ci în bogăţia locuitorilor şi în numărul lor. Interesul unui principe este, aşadar, să populeze o ţară, s-o facă înfloritoare, şi nu s-o devasteze şi s-o distrugă. Dacă răutatea lui Machiavelli este oribilă, raţionamentul lui inspiră milă, încît ar fi făcut mai bine să înceapă prin a învăţa să judece, înainte de a da lecţii de politică monstruoasă.

Un principe trebuie să-şi stabilească reşedinţa într-o republică proaspăt cucerită. Este a treia maximă a autorului, şi este mai moderată decît celelalte. Am arătat însă, în capitolul al III-lea, dificultăţile care pot fi întîmpinate în acest caz.

Mi se pare că un principe care a cucerit o ţară, după ce a avut motive serioase să-i declare război, ar putea să se mulţumească cu faptul de a o fi pedepsit şi să-i redea apoi libertatea. Puţine persoane ar gîndi astfel. Cei care ar avea alte sentimente ar putea să păstreze cucerirea, stabilind garnizoane puternice în principalele puncte ale ţării respective şi lăsînd, astfel, poporul să se bucure de toată libertatea.

Nesăbuiţi cum sîntem, vrem să cucerim totul, ca şi cum am avea timpul să stăpînim totul, ca şi cum viaţa noastră ar fi fără sfîrşit; timpul se scurge însă prea repede şi adesea, cînd gîndeşti că nu lucrezi decît pentru tine, nu lucrezi de fapt decît pentru succesori nedemni sau ingraţi.

CAPITOLUL VI

[Despre statele noi, pe care principele le dobîndeşte prin valoarea lui şi cu propriile lui arme]

Dacă oamenii n-ar avea patimi, Machiavelli ar putea fi iertat pentru că a vrut să-i facă să le cunoască. El ar fi un nou Prometeu, care a furat focul celest pentru a anima nişte automate. Dar lucrurile nu stau deloc astfel, căci nu există om fără pasiuni. Cînd sînt temperate, ele sînt sufletul societăţii, dar odată scăpate din frîu, sînt cele care o vor distruge.

Dintre toate sentimentele care ne tiranizează sufletul, nu este nici unul mai funest pentru cei care-l trăiesc, mai contrar umanităţii şi mai fatal pentru liniştea lumii, decît o ambiţie nemăsurată, ori o dorinţă excesivă de glorie (falsă).

Un om care are neşansa de a se naşte cu asemenea predispoziţii este mai de compătimit decît dacă ar fi nebun. Pe el, prezentul îl lasă rece şi nu trăieşte decît în viitor; nimic pe lume nu-l poate satisface, iar otrava ambiţiilor se amestecă mereu în dulceaţa plăcerilor.

Un principe ambițios este mai nefericit decît un ambițios oarecare. Nebunia fiind proporțională cu rangul, ea este în cazul lui și mai întinsă, neînfrînată și insațiabilă.

Dacă onorurile și mărirea sînt hrana pasiunilor celor de rînd, monarhii își satisfac ambițiile cu provincii și regate; și, cum este mai ușor de dobîndit funcții și slujbe decît de cucerit regate, cei de rînd pot fi deci mai degrabă mulțumiți decît principii.

Acestora, Machiavelli le dă drept exemplu pe Moise, pe Cirus, Romulus, Tezeu sau Hieron. Am putea cu ușurință să îmbogățim acest catalog cu alți conducători de secte, precum Mahomed în Asia, Mango Kapac în America, Odin în ținuturile nordice și atîția alții din lumea întreagă. Iezuiții îmi vor permite să-i trec și pe ei aici, ceea ce nu-i decît spre gloria lor, dacă-i pun în rîndul legislatorilor.

Reaua credință cu care autorul se folosește de aceste exemple merită a fi dezvăluită: e bine să descoperim toate subtilitățile și șireteniile acestui seducător.

Machiavelli nu ne vorbește despre ambiție decît în latura ei bună (dacă are vreuna); ne vorbește despre acei ambițioși care au fost încununați de succes, păstrînd o tăcere deplină asupra acelora care au căzut victimă patimilor lor. Faptul seamănă a manipulare și nu am greși dacă am spune că Machiavelli joacă în acest capitol rolul Șarlatanului Crimei.

De ce, oare, vorbind despre legislatorii evrei, despre unicul monarh al Atenei, de cuceritorul mezilor, de fondatorul Romei, despre cei cărora succesul le-a încununat proiectele ambițioase, Machiavelli nu adaugă și exemplul unor conducători din cealaltă categorie, nefericită, ca să arate că, dacă ambiția îi propulsează pe unii, pe cei mai mulți îi pierde? N-a existat un Jean de Leyde, conducător al anabaptiștilor, încarcerat, ars și spînzurat într-o cușcă de fier la Munster? Deși Cromwell a fost glorios, fiul lui n-a fost detronat? N-a fost el văzut purtînd în brațe, spre spînzurătoare, corpul exhumat al tatălui său? Trei sau patru evrei care și-au spus Mesia n-au pierit cu toții prin ultimul supliciu? Și ultimul n-a sfîrșit prin a fi bucătarul sultanului, după ce s-a făcut musulman? Dacă Pepin și-a detronat regele cu aprobarea Papei, Guise cel însemnat cu cicatrice, care voia și el să-l dea jos pe al lui, avînd aceeași aprobare, n-a fost oare asasinat? Peste treizeci de

conducători religioşi şi mai mult de o mie de alţi ambiţioşi n-au sfîrşit prin moarte violentă?

De altfel, sînt de părere că Machiavelli îl alătură destul de nepotrivit pe Moise lui Romulus, Cirus şi Tezeu. Ori Moise era inspirat, ori nu era. Dacă nu era (ceea ce nu putem presupune), n-ar putea fi privit decît ca impostor, care s-ar servi de Dumnezeu aproape la fel ca poeţii care se folosesc de zei cînd le lipseşte un deznodămînt. Moise era, de altfel, atît de puţin abil (omeneşte judecînd), încît a condus poporul evreu, timp de 40 de ani, pe un drum pe care l-ar fi putut face foarte lejer în şase săptămîni. El a profitat foarte puţin de ştiinţa egiptenilor şi era, din acest punct de vedere, cu mult inferior lui Romulus şi lui Tezeu, precum şi altor eroi. Dacă Moise era inspirat de Dumnezeu, cum se vede, fără îndoială, nu-l putem privi decît ca pe o unealtă oarbă a atotputerniciei divine; conducătorul evreilor era inferior ca om fondatorului Imperiului roman, monarhului persan şi celorlalţi eroi care, prin propria lor valoare şi prin propriile forţe au împlinit acţiuni dintre cele mai măreţe, pe care el nu le făcea decît cu ajutorul imediat al lui Dumnezeu.

Recunosc, în general, şi fără prejudecată că trebuie mult geniu, curaj şi abili-tate pentru a-i egala pe bărbaţii despre care am vorbit; dar nu ştiu dacă epitetul *virtuos* este cel mai potrivit pentru ei. Puterea şi abilitatea se găsesc şi la hoţii de drumul mare, şi la eroi. Diferenţa dintre ei constă în aceea că un cuceritor este un hoţ ilustru, în timp ce hoţul obişnuit nu este decît un potlogar obscur. Drept premiu pentru violenţele sale, primul primeşte lauri. Celălalt are parte de frînghie.

Este adevărat că, ori de cîte ori cineva va vrea să schimbe ceva în lume, se vor ivi mii de obstacole pentru a fi împiedicat, şi că un profet în fruntea unei armate va face mai multe profeţii decît dacă s-ar lupta doar cu argumente.

Este adevărat că religia creştină, neputîndu-se afirma decît prin dispute, a fost slabă şi oprimată; nu s-a extins în Europa decît cu preţul a mari vărsări de sînge. Nu este însă mai puţin adevărat că s-a putut da curs unor opinii şi unor schimbări fără dificultate. Cîte religii, cîte secte n-au fost introduse cu o uşurinţă extremă! Nimic nu este mai potrivit ca fanatismul pentru a acredita noul şi sînt de părere că Machiavelli a vorbit pe un ton prea decisiv despre acest subiect.

Mai am de făcut cîteva observații în legătură cu exemplul lui Hieron din Siracuza, pe care Machiavelli îl amintește celor care se vor ridica cu ajutorul prietenilor și al armelor.

Hieron i-a părăsit pe prietenii săi și pe soldații care îl ajutaseră la executarea planurilor sale. Legă noi prietenii și pregăti alte trupe. Eu susțin, împotriva lui Machiavelli și a ingraților, că politica lui Hieron era foarte proastă și că mult mai prudent este să te încrezi în trupele a căror valoare ai încercat-o deja și care și-au dovedit fidelitatea, decît în niște necunoscuți de care nu poți fi sigur în nici un fel. Îl las pe cititor să ducă mai departe această judecată. Cei care urăsc ingratitudinea, și care au avut fericirea să cunoască prietenia știu ce vorbesc și o vor face.

Trebuie, totuși, să-l avertizez pe cititor să fie atent la sensurile diferite pe care Machiavelli le dă cuvintelor. Cînd spune că „fără ocaziile de a se manifesta, virtutea dispare", cititorul să nu se înșele! Aceasta înseamnă, de fapt, că fără ocaziile, circumstanțele favorabile, cei perfizi și ambițioși nu vor face uz de talentele lor. Numai în cheia crimei pot fi explicate obscuritățile acestui autor.

Eu cred, pentru a trage o concluzie la acest capitol, că singura ocazie, pentru un om, de a se ridica pe tronul de rege fără a comite o crimă este atunci cînd trăiește într-un regat electiv sau cînd își eliberează patria.

Sobieski în Polonia, Gustav Vaza în Suedia, Antoninii la Roma, iată eroii acestor două cazuri. Dacă Cezar Borgia este modelul pentru adepții lui Machiavelli, al meu este Marc-Aureliu.

CAPITOLUL VII
[Despre principatele noi, care s-au cucerit cu ajutorul altora sau prin noroc]

Comparați principele domnului Fénelon cu cel al lui Machiavelli și veți vedea, în primul, caracterul unui om cinstit, bunătate, dreptate, echitate, într-un cuvînt, toate virtuțile ridicate la rangul cel mai înalt. El pare a face parte din rîndul acelor inteligențe pure, despre care se spune că sînt potrivite

pentru a conduce lumea întreagă. Veţi găsi, la celălalt, ticăloşia, viclenia, perfidia, trădarea şi toate crimele: într-un cuvînt, un monstru pe care chiar infernul cu greu l-ar putea imagina.

Dacă, citind *Telemah*, avem impresia că natura noastră umană se apropie de cea a îngerilor, la lectura *Principelui* lui Machiavelli ni se pare că oamenii se aseamănă cu demonii din infern. Cezar Borgia, duce de Valentinois, este modelul după care autorul îl formează pe principe, şi pe care are impudoarea de a-l propune drept exemplu celor care se înalţă în rang cu ajutorul prietenilor sau al armelor.

Este foarte necesar, de aceea, de a şti cum era Cezar Borgia, pentru a ne forma o idee despre „erou" şi despre autorul care-l celebrează.

Nu există vreo crimă pe care Cezar Borgia să n-o fi comis; a ordonat asasinarea propriului frate, rival în glorie şi dragoste, aproape sub privirile surorii lor. I-a masacrat pe elveţienii Papei, din răzbunare pentru cei cîţiva elveţieni care-i aduseseră o ofensă mamei sale. I-a ruinat pe cardinali şi pe oamenii bogaţi pentru a-şi satisface cupiditatea. A smuls Romagna ducelui de Urbino, care o stăpînea, şi puse să fie omorît temutul Dorco, ajutorul lui. I-a asasinat, printr-o trădare oribilă, pe prinţii care i se păreau că duc o viaţă contrară propriilor sale interese. A pus să fie înecată o doamnă din Veneţia, de care abuzase; dar cîte cruzimi nu s-au comis din ordinul lui! Cine ar putea număra toate crimele sale? Acesta este omul pe care Machiavelli îl preferă tuturor celorlalţi oameni însemnaţi ai vremii şi eroilor antichităţii, găsind viaţa şi activitatea lui demne de a servi ca exemplu celor pe care şansa, destinul, îi duc la mărire.

Trebuie însă să-l combat pe Machiavelli şi mai în detaliu, pentru ca aceia care gîndesc ca el să nu mai găsească subterfugii şi pentru a nu mai rămîne nici o posibilitate de a da frîu liber răului din ei.

Cezar Borgia şi-a clădit planul de mărire pe disensiunile dintre prinţii Italiei. Pentru a uzurpa toate bunurile vecinilor mei, trebuie să-i fac slabi, iar pentru a-i face slabi trebuie să-i fac să se duşmănească între ei. Aceasta este logica sceleraţilor.

Borgia voia să se asigure de un sprijin. A trebuit, deci, ca Alexandru VI să-i acorde o dispensă pentru căsătorie lui Ludovic al XII-lea, pentru ca acesta să-i acorde ajutorul lui. Astfel şi-au bătut joc de lume atîţia politicieni, care nu se gîndeau decît la propriile interese atunci cînd păreau a fi cei mai

credincioşi şi mai supuşi ordinii divine. Dacă mariajul lui Ludovic al XII-lea era de natură a fi desfăcut, Papa ar fi trebuit să-l desfacă, dat fiind că avea această putere; dacă această căsătorie nu era de natură a fi desfăcută, atunci nimic n-ar fi trebuit să-l determine pe şeful Bisericii romane.

Trebuia ca Borgia să-şi facă adepţi. El a corupt, astfel, facţiunea Urbanilor, prin daruri. Dar să nu mai cercetăm crimele lui Borgia, să trecem la actele lui de corupţie, fie şi pentru motivul că acestea comportă o asemănare înşelătoare cu actele de binefacere. Borgia voia să se descotorosească de cîţiva prinţi din Casa Urban, de Vitelozzo, de Oliverotto da Fermo şi ceilalţi, iar Machiavelli susţine că el a avut prudenţa să-i cheme la Sinigalia, unde, trădaţi, au fost ucişi.

A abuza de buna credinţă a semenilor, a folosi şiretlicuri infame, a trăda, a jura strîmb, a asasina, iată ce numeşte prudenţă Doctorul în ticăloşie. Eu mă întreb însă dacă dau dovadă de prudenţă oamenii care arată cum poţi fi de rea credinţă şi cum poţi să-ţi calci cuvîntul. Dacă tu calci în picioare buna credinţă şi jurămîntul, ce garanţie vei avea pentru fidelitatea oamenilor? Dai exemplu de trădare? Atunci teme-te că vei fi şi tu trădat; dai ca exemplu asasinatul? Atunci fereşte-te de mîna discipolilor tăi!

Borgia l-a pus pe sîngerosul Dorco guvernator al Romagniei pentru a înăbuşi oarecari tulburări. Borgia a pedepsit cu barbarie vicii mai nevinovate decît ale lui. Cel mai violent dintre uzurpatori, cel mai fals dintre sperjuri, cel mai temut asasin şi otrăvitor a condamnat la cele mai groaznice suplicii nişte trişori, cîteva spirite nesupuse care copiau, în miniatură, caracterul noului stăpîn, după măruntele lor posibilităţi. Acel rege al Poloniei, a cărui moarte a dat naştere atîtor tulburări în Europa, se purta mult mai consecvent şi mai nobil faţă de supuşii lui saxoni.

Legile din Saxonia condamnau orice adulter cu tăierea capului; nu discut originea acestei legi barbare, care pare mai potrivită cu gelozia italiană decît cu răbdarea nemţească.

Nenorocitul care a încălcat această lege este condamnat. Augustus trebuia să semneze condamnarea la moarte; dar el era sensibil la iubire şi umanitate, aşa încît graţie pe vinovat şi abrogă o lege care-l condamna tacit pe el însuşi.

Comportamentul acestui rege era al unui om sensibil şi uman. Borgia nu pedepsea decît ca un tiran feroce. El l-a măcelărit, după aceea, pe

sîngerosul Dorco, care-i îndeplinise atît de bine ordinele, pentru a se face iubit de popor, pedepsind organul propriei sale barbarii. Povara tiraniei nu se simte nicicînd mai grea decît atunci cînd tiranul vrea să îmbrace aparențele inocenței și cînd opresiunea se exercită la adăpostul legilor.

Împingînd previziunea pînă dincolo de moartea Papei, care era tatăl lui, Borgia a început să-i extermine pe toți aceia pe care-i deposedase de averi, pentru ca noul papă să nu se servească de ei împotriva lui. Vedeți cascada crimei? Pentru a ține piept cheltuielilor, risipei, trebuie să dispui de averi; pentru a le avea trebuie să-i deposedezi pe cei care le stăpînesc, iar pentru a te bucura de ele în siguranță trebuie să-i extermini – raționamentul este același cu al tîlharilor de drumul mare.

Pentru a otrăvi niște cardinali, Borgia îi invită să ia masa la tatăl lui: Papa și cu el sorb, din neatenție, din băutura otrăvitoare, iar Papa Alexandru VI moare. Borgia scapă, dar nenorocit pe viață, răsplată cuvenită asasinilor și otrăvitorilor.

Iată prudența, abilitatea și virtuțile pe care Machiavelli nu încetează a le ridica în slăvi; faimosul episcop de Meaux, celebrul episcop de Nîmes, elocventul panegirist al lui Traian n-ar fi știut să vorbească mai bine despre eroii lor, decît Machiavelli despre Borgia. Dacă elogiul pe care el i-l face n-ar fi decît o odă, ori o figură de retorică, i-am putea lăuda subtilitatea, detestînd alegerea; dar lucrurile stau exact invers: acesta este un tratat de politică ce va rămîne posterității, o lucrare foarte serioasă, în care Machiavelli este atît de nesăbuit, încît aduce laude celui mai abominabil monstru pe care Infernul l-a scuipat pe pămînt. Este un mod de a se expune cu sînge rece urii omenirii.

CAPITOLUL VIII
[Despre cei care au devenit principi prin crime]

Pentru a-l combate pe Machiavelli, nu fac decît să mă servesc de propriile sale cuvinte. Ce-ar fi de spus mai atroce despre el decît că el expune aici reguli pentru aceia ale căror crime îi ridică la mărirea supremă? Este chiar titlul acestui capitol.

Dacă Machiavelli ar preda lecţii despre crimă, dacă ar dogmatiza perfidia într-o universitate de trădători, atunci n-ar fi un lucru de mirare ca el să trateze materii de această natură, dar el vorbeşte pentru toată lumea; căci un autor care-şi dă opera la tipar se comunică lumii întregi: el se adresează în principal acelor oameni care ar trebui să fie cei mai virtuoşi, deoarece sînt destinaţi a-i conduce pe ceilalţi. Există ceva mai infam, mai insolent, decît să-i înveţi trădarea, perfidia şi asasinatul? Mai degrabă ar fi de dorit, pentru binele omenirii, ca exemple precum Agatocle, Oliverotto da Fermo, pe care Machiavelli le citează cu plăcere, să fie pentru totdeauna trecute sub tăcere.

Vieţile unui Agatocle sau Oliverotto da Fermo sînt capabile să dezvolte, într-un om pe care instinctul îl duce spre ticăloşie, acel germene periculos pe care îl are în el, fără să-şi dea seama prea bine. Cîţi tineri care şi-au hrănit spiritul cu lectura romanelor n-au ajuns să privească lucrurile şi să gîndească întocmai ca Gandalin sau Medor? Este ceva de natură epidemică în modul de a gîndi, dacă mă pot exprima astfel, care se comunică de la un spirit la altul. Acel om extraordinar, acel rege aventurier, demn de vechii cavaleri, acel erou vagabond, ale cărui calităţi duse la un anumit exces, degenerează în vicii, Carol XII într-un cuvînt, purta cu el, din fragedă copilărie, *Viaţa lui Alexandru cel Mare*; iar multe persoane care l-au cunoscut bine pe acel Alexandru al Nordului asigură că, de fapt, Quintus Curtius a devastat Polonia, că Stanislas a devenit rege după Abdalonim, şi că bătălia de la Arbelles a ocazionat înfrîngerea de la Pultava.

Mi se permite, oare, să cobor de la un aşa însemnat exemplu la altele mai mici? Mi se pare că atunci cînd este vorba de spiritul uman, dispărînd diferenţa dintre condiţiile fiecărui stat, regii nu sînt decît nişte oameni, iar toţi oamenii sînt egali; există doar impresii şi modificări, în general, produse asupra spiritului uman de cauze exterioare.

Toată Anglia ştie ce s-a întîmplat la Londra acum cîţiva ani, cînd a fost jucată o destul de modestă comedie despre hoţi şi furtişaguri. Obiectul acestei piese era imitarea unor numere de abilitate şi de pungăşie ale hoţilor. La sfîrşitul reprezentaţiilor însă, multe persoane şi-au dat seama că nu mai aveau inelele, tabacherele şi ceasurile; iar autorul piesei şi-a făcut atît de prompt discipoli, încît dădea lecţii chiar la parterul teatrului.

Această istorie dovedește îndeajuns, cred, cît de periculos este să citezi exemple rele.

Prima reflecție a lui Machiavelli asupra lui Agatocle și Oliverotto da Fermo se axează pe motivele care au făcut ca, în ciuda cruzimii lor, aceștia să se mențină la conducerea micilor lor state. Autorul crede că ei ar fi comis toate cruzimile cu un scop: a fi barbar cu prudență și a exercita o tiranie în mod consecvent înseamnă, după acest politician, a face brusc și simultan toate violențele și toate crimele care sînt considerate utile intereselor proprii.

Asasinați-i pe cei care vă par suspecți și în care nu aveți încredere, pe cei care se declară dușmanii voștri; dar nu întîrziați prea mult cu răzbunarea. Machiavelli este de acord cu acte asemănătoare vecerniciilor siciliene, ori teribilului masacru din noaptea Sf. Bartolomeu, cînd s-au comis fapte de o cruzime ce a înfiorat omenirea. Pentru acest monstru nu contează deloc oroarea crimelor, ci numai să fie săvîrșite într-o manieră care să impună poporului, care să-l înfricoșeze prin amintirea lor. Motivul invocat de autor este că ideile se sting mai repede pentru mulțime, decît amin-tirile cu privire la cruzimile necesare și continue ale principilor: ca și cum n-ar fi la fel de rău să asasinezi o mie de oameni într-o zi, cum ar fi dacă ai face-o la anumite intervale.

Nu e totul a combate groaznica morală a lui Machiavelli, mai trebuie și să-l convingi de falsitatea și de reaua credință.

În primul rînd, nu este adevărat, cum susține Machiavelli, că Agatocle s-a bucurat în pace de roadele crimelor sale; el a fost aproape continuu în război cu cartaginezii, odată fiind obligat chiar să-și abandoneze armata în Africa, armată care, după plecarea lui, îi masacră copiii. A murit el însuși dintr-o băutură otrăvită pe care i-a dat-o nepotul lui. Oliverotto da Fermo a pierit din cauza perfidiei lui Borgia, răsplată demnă de crimele sale, și cum aceasta s-a întîmplat la doar un an după uzurpare, căderea lui pare atît de rapidă, încît pedeapsa pare a fi prevăzut ce-i pregătea mînia poporului.

Exemplul lui Oliverotto da Fermo nu trebuia, deci, să fie citat de autor, pentru că el nu dovedește nimic. Crima, Machiavelli ar vrea-o benefică, și prin acest exemplu se flatează cu gîndul c-ar avea un motiv foarte serios s-o acrediteze, ori cel puțin un argument pasabil.

Să presupunem însă că o crimă poate fi comisă fără nici un risc şi că un tiran poate continua, nepedepsit, cu nelegiuirile lui. Chiar dacă nu va avea să se teamă de o moarte tragică, va fi totuşi nefericit să se ştie condamnat de oprobriul public; el nu va putea înăbuşi vocea interioară, a propriei conştiinţe, care-l acuză; nu va putea implora tăcerea acestei voci puternice care se aude pe tronul regesc; nu va putea evita funesta melancolie care-i va umple gîndurile şi va fi călăul lui pe această lume...

Să citim *Viaţa* unui Denis, a unui Tiberiu, a unui Nero sau Ludovic XI, a tiranului Basilewits etc. Vom vedea că aceşti monştri, demenţi şi furioşi deopotrivă, au sfîrşit în modul cel mai mizerabil cu putinţă. Omul crud este, prin temperament, mizantrop şi posac. Dacă nu-şi combate această dispoziţie a organismului de la cea mai fragedă vîrstă, va deveni cu siguranţă un smintit furios. Chiar dacă n-ar exista nici un fel de justiţie pe pămînt şi nici un Dumnezeu în ceruri, ar trebui, cu atît mai mult, ca oamenii să fie virtuoşi, pentru că virtutea îi uneşte şi le este absolut necesară pentru supravieţuire, iar crima nu-i poate face decît nesocotiţi şi-i distruge.

CAPITOLUL IX
[Despre principatul civil]

Nimic nu este mai inseparabil de fiinţa noastră decît sentimentul libertăţii; de la omul cel mai cultivat pînă la cel mai barbar, toţi sînt pătrunşi de acest sentiment. Cum ne naştem fără lanţuri, pretindem să trăim fără constrîngeri. Acest spirit de independenţă şi mîndrie a produs mulţi oameni mari în lume şi a dat naştere guvernărilor republicane, care stabilesc un fel de egalitate între oameni, apro-piindu-i de statul natural.

Machiavelli dă, în acest capitol, bune precepte de politică celor care ajung la puterea supremă prin consimţămîntul conducătorilor unei republici; iată aproape singurul caz care-ţi permite să fii cinstit; din nefericire însă, acest caz nu survine aproape niciodată. Spiritul republican, gelos pînă la exces cu libertatea lui, este bănuitor faţă de orice ar putea constitui o piedică în acest sens şi se revoltă numai la ideea de stăpîn. Ştim state din Europa care

au scuturat jugul tiranilor pentru a se bucura de libertate; dar nu cunoaştem popoare care, din libere cum erau, să se fi supus unei sclavii voluntare.

Mai multe republici au recăzut, ulterior, sub despotism; s-ar părea chiar că e o nenorocire inevitabilă, care le pîndeşte pe toate.

Căci cum ar putea rezista pentru totdeauna o republică tuturor cauzelor care minează libertatea? Cum ar putea ea stăvili mereu ambiţia celor mari, pe care-i creşte la sînul ei? Cum ar putea ea veghea vreme îndelungată asupra seducţiilor şi practicilor surde ale vecinilor, precum şi asupra corupţiei membrilor ei, atîta timp cît, la oameni, interesul va fi atotputernic? Cum poate ea spera să iasă tot timpul cu bine din războaiele pe care va trebui să le ducă? Cum va putea preveni acele conjuncturi periculoase pentru libertatea ei, momentele critice şi decisive, hazardul care-i favorizează pe corupţi şi pe îndrăzneţi? Dacă trupele sînt comandate de conducători laşi şi timizi, ea va deveni prada duşmanilor ei; dacă armata e condusă de bărbaţi viteji şi îndrăzneţi, aceştia vor fi periculoşi pe timp de pace, după ce au servit în război.

Republicile s-au ridicat mai totdeauna din prăpastia tiraniei pe culmile libertăţii şi tot aşa, aproape toate au recăzut de la libertate în sclavie. Aceiaşi atenieni care, pe timpul lui Demostene, îl umileau pe Filip de Macedonia, s-au ploconit în faţa lui Alexandru. Aceiaşi romani care urau regalitatea, după expulzarea regilor au suportat cu răbdare, peste cîteva secole, toate cruzimile împăraţilor lor. Aceiaşi englezi care l-au trimis la moarte pe Carol I pentru că le încălca drepturile şi-au muiat curajul de tot sub puterea trufaşă a Protectorului lor.

Aşadar, nu republicile sînt acelea care-şi aleg după voie suveranii, ci oamenii abili care, ajutaţi de conjuncturi favorabile, au supus aceste ţări împotriva voinţei lor.

Aşa cum oamenii se nasc, trăiesc o vreme şi apoi mor de boală sau de bătrîneţe, tot astfel, republicile se formează, înfloresc vreme de cîteva secole şi apoi pier, prin îndrăzneala unui om al cetăţii sau sub armele duşmanilor.

Toate au un timp al lor, iar toate imperiile şi chiar cele mai mari monarhii n-au decît unul; republicile simt, toate, că acest timp va sosi şi văd în orice familie mai puternică un germene al maladiei care le va da lovitura

de moarte. Niciodată republicanii cu adevărat liberi nu vor putea fi convinşi să-şi aleagă un suveran, vreau să spun cel mai bun suveran, căci totdeauna ei vor spune că e mai bine să depinzi de legi, decît de capriciile unui singur om.

CAPITOLUL X
[Cum trebuie măsurate forțele tuturor principatelor]

Din vremea cînd Machiavelli scria *Principele* şi pînă azi, lumea s-a schimbat atît de mult, încît e aproape de nerecunoscut. Dacă vreun abil căpitan al lui Ludovic XII s-ar întoarce în timpurile noastre, ar fi cu totul dezorientat; ar vedea că la război sînt folosite armate imense, care abia pot fi făcute să subziste în campanie, întreținute în vreme de pace ori de război, în timp ce, pe vremea lui, pentru a da marile lovituri şi a executa fapte de arme grandioase, o mînă de oameni era de ajuns, iar trupele erau concediate odată războiul terminat; în locul vechilor armuri de fier, al lăncilor şi archebuzelor pe roți, va găsi uniforme, puşti, baionete, noi metode de a organiza tabăra, de a asedia şi de a purta bătălii, precum şi arta de a face să subziste atîtea trupe, la fel de necesară astăzi cum era pe timpuri arta de a învinge duşmanul.

Dar ce n-ar spune Machiavelli însuşi, dacă ar putea vedea noua formă a Corpului politic al Europei şi atîția mari prinți care trăiesc azi în lume şi care atunci nu însemnau nimic; puterea bine consolidată a regilor, maniera de a negocia a suveranilor şi acest echilibru de forțe, pe care l-a stabilit în Europa alianța unor conducători remarcabili, pentru a se opune celor prea ambițioşi, alianță care n-are alt scop decît liniştea omenirii?

Toate acestea au produs o schimbare atît de generală şi atît de universală, încît majoritatea preceptelor lui Machiavelli au devenit inaplicabile în politica noastră modernă. Este ceea ce dovedeşte, în special, acest capitol. Trebuie să dau cîteva exemple.

Machiavelli crede că „un principe a cărui țară este întinsă şi care, astfel, are mulți bani şi trupe numeroase, poate să se mențină prin propriile forțe, fără sprijinul nici unui aliat, împotriva atacurilor duşmanilor”.

Îndrăznesc să-l contrazic; spun chiar mai mult şi susţin că un suveran, oricît de temut ar fi, n-ar putea rezista singur în faţa unor duşmani puternici, fiindu-i absolut necesar ajutorul cîtorva aliaţi. Dacă cel mai formidabil, cel mai puternic suveran din Europa, Ludovic XIV, a fost pe punctul de a sucomba în războiul pentru succesiunea din Spania şi, neavînd încheiate alianţe, n-a mai putut, aproape, rezista în faţa coaliţiei atîtor regi şi prinţi care au vrut să-l zdrobească, cu atît mai mult orice suveran care-i este inferior nu poate, fără a risca enorm, să rămînă izolat şi privat de alianţe puternice.

Se spune, şi ideea se repetă fără multă judecată, că tratatele sînt inutile, deoarece niciodată nu sînt respectate toate prevederile, iar în secolul nostru nu sîntem mai scrupuloşi în această privinţă decît în alte timpuri. Răspund celor care susţin acest lucru: nu mă îndoiesc că vor găsi exemple vechi şi chiar foarte recente, de conducători care nu şi-au respectat cu stricteţe angajamentele, dar, cu toate acestea, este întotdeauna foarte avantajos să închei tratate. Aliaţii pe care ţi-i faci vor fi tot atîţia duşmani mai puţin; iar dacă nu-ţi sînt de nici un ajutor, vei reuşi întotdeauna să-i reduci la a respecta o neutralitate sigură.

Machiavelli vorbeşte apoi despre *principini*, acei suverani în miniatură, care, neavînd decît state mici, nu pot duce o campanie armată. Autorul insistă pe ideea că aceştia trebuie să-şi fortifice Capitala pentru a se putea retrage acolo pe timp de război.

Prinţii italieni despre care vorbeşte Machiavelli nu sînt, la drept vorbind, decît un amestec de suverani şi oameni de rînd. Ei nu jucau rolul de mari seniori decît cu slugile lor; ceea ce i-am putea sfătui mai bine ar fi, cred, să-şi mai tempereze cumva părerea pe care o au despre grandoarea lor, veneraţia nesfîrşită pe care o au pentru străvechiul şi ilustrul lor neam, precum şi zelul neştirbit în faţa stemelor lor. Persoanele cu bun simţ spun că aceştia ar face mai bine să nu figureze în lume decît ca seniori la locul lor, să renunţe odată la emfaza spre care-i poartă orgoliul, să nu întreţină mai mult decît o gardă, suficientă pentru a alunga hoţii din castel, în caz că s-ar arăta vreunii atît de înfometaţi încît să caute acolo de-ale gurii, să dărîme meterezele, zidurile şi tot ceea ce poate da reşedinţei lor aerul unei fortăreţe.

Şi iată motivele: majoritatea prinţilor mărunţi, şi mai ales cei din Germania, se ruinează cu cheltuielile excesive în raport cu veniturile, la

care-i supune beția grandorii deșarte; ei se distrug pentru onoarea Casei lor și iau, din pricina vanității, drumul mizeriei și al spitalelor. Nu există unul, pînă la cel din urmă moștenitor al unor domenii, care să nu-și imagineze că este cineva, asemenea lui Ludovic XIV; își contruiește Versailles-ul său, își întreține armatele lui.

Există astăzi un anume prinț, descendent al unei mari Case, care, din dorința de grandoare, întreține numai în serviciul lui toate felurile de trupe care compun Casa unui mare rege, dar aceasta într-o variantă atît de miniaturală, că-ți trebuie un microscop ca să poți vedea fiecare corp de armată în parte; cred că armata lui ar fi destul de puternică pentru a da o bătălie pe scena teatrului din Verona.

Am spus că acești prinți fac o greșeală fortificîndu-și reședința, iar motivul e simplu: ei nu sînt în situația de a putea fi asediați de cei asemeni lor, deoarece vecini mai puternici decît ei se amestecă mai întîi în răfuiala lor, apoi le propun o mediere pe care n-o pot refuza: nu depinde de ei acest lucru. Astfel, în loc de vărsare de sînge, o trăsătură de condei pune capăt disputei.

La ce le-ar mai servi fortărețele? Chiar dacă ar fi în stare să facă față unui asediu de durata asediului Troiei, împotriva dușmanilor mărunți, ele n-ar putea susține unul ca cel de la Ierihon, în fața armatelor unui monarh puternic. De altfel, dacă aproape de ei se poartă mari războaie, nu depinde de ei să rămînă neutri, altminteri fiind total ruinați, iar dacă încurcă vreo parte din puterile beligerante, capitala lor devine teatrul de război al acelui principe.

Ideea pe care ne-o dă Machiavelli despre orașele imperiale din Germania este total diferită de ceea ce sînt ele astăzi; o petardă ar fi de ajuns, sau numai o dispoziție a împăratului, pentru a-l face stăpîn peste aceste orașe. Toate sînt prost fortificate, majoritatea cu ziduri vechi, flancate pe alocuri cu turnuri și înconjurate de șanțuri, pe care terenurile alunecate le-au umplut aproape cu totul. Au puține trupe, iar acelea pe care le întrețin sînt nedisciplinate. Ofițerii sînt fie rebuturi din Germania, în majoritate, fie oameni în vîrstă, care nu mai pot lupta. Cîteva din orașele imperiale au o artilerie destul de bună, dar aceasta n-ar fi de ajuns pentru a se opune Împăratului, care are obiceiul de a le face să simtă destul de des cît sînt de

vulnerabile. Într-un cuvînt, a purta războaie, a da bătălii, a ataca sau apăra fortărețe este numai treaba marilor suverani; iar cei care vor să-i imite, fără însă a avea puterea necesară, seamănă cu acela care imita zgomotul tunetului și se credea Jupiter.

CAPITOLUL XI
[Despre principatele ecleziastice]

Nu prea văd, în Antichitate, preoți deveniți suverani. Mi se pare că dintre toate popoarele despre care ne-au rămas oarecari mărturii, doar evreii au avut o suită de pontifi despotici. Nu este de mirare că, în cea mai superstițioasă și cea mai ignorantă dintre toate națiunile barbare, cei care erau conducători religioși au pus stăpînire, în cele din urmă, și pe manevrarea afacerilor; dar peste tot, în alte părți, preoții nu se amestecau în ceea ce nu privea funcțiunile lor. Ei oficiau, primeau un salariu, aveau cîteva prerogative; în schimb, nici nu învățau, nici nu conduceau pe nimeni. Cred că, tocmai pentru că nu aveau nici dogme care să divizeze mulțimea, nici puterea pentru a abuza de ea, n-a fost nicicînd la ei vreun război religios.

Cînd, în vremea decadenței Imperiului roman, Europa a fost o anarhie de barbari, totul s-a divizat într-o mie de mici suveranități. Mulți episcopi s-au făcut suverani, iar exemplul l-a dat episcopul de Roma. Se pare că sub aceste conduceri ecleziastice oamenii au dus-o destul de bine, căci principii electivi, principii ajunși la putere la o vîrstă avansată, conducătorii ale căror state sînt foarte limitate, precum acelea ale clericilor, trebuie să-și protejeze supușii, dacă nu prin religie, măcar prin politică.

Este sigur însă că nici o țară n-are mai mulți cerșetori decît una condusă de preoți; acolo putem vedea un tablou impresionant al tuturor mizeriilor umane, dar nu al celor săraci, pe care-i atrag acolo liberalismul și pomana suveranilor, ca pe insectele care se lipesc de cei bogați și se tîrăsc în urma opulenței, ci al sărmanilor famelici, pe care mila suveranului lor îi privează de cele necesare, pentru a preveni corupția și abuzurile pe care poporul are obiceiul de a le face cînd e îndestulat.

Sînt, fără îndoială, legile Spartei, unde banul este interzis, cele care stau la baza principiilor celor mai multe state ecleziastice; cu deosebirea că prelații își rezervă folosirea bunurilor de care supușii sînt privați. Ei spun: Ferice de săraci, căci a lor va fi împărăția cerurilor. Și cum doresc ca toată lumea să fie salvată, au grijă să-i facă pe toți săraci.

Nimic n-ar trebui să fie mai edificatoare ca istoria șefilor bisericii și a vicarilor lui Iisus Christos. Lumea spune că aici se găsesc exemple de moravuri ireproșabile și sfinte; și totuși este exact invers: nu sînt decît obscenități, fapte abominabile, surse de scandal. N-am putea citi *Viața papilor* fără să nu găsim, în mai multe rînduri, cruzimile și perfidiile lor. Vedem aici ambiția pusă în slujba creșterii puterii lor pămîntești și spirituale; avariția preocupată de a trece agoniseala poporului în mîinile familiilor lor, pentru a-și îmbogăți nepoții, metresele sau bastarzii.

Cei care gîndesc puțin găsesc bizar faptul că oamenii suportă cu atîta docilitate și răbdare opresiunea acestui fel de suverani, că nu deschid ochii asupra viciilor și exceselor oamenilor bisericii și că îndură de la un cap tonzurat ceea ce n-ar suporta din partea unui cap tonzurat cu lauri. Acest fenomen apare mai puțin ciudat acelora care cunosc puterea superstiției asupra înapoiaților și a fanatismului asupra spiritului uman. Ei știu că religia este o mașină veche, ce nu se va uza niciodată, de care, dintotdeauna, oamenii s-au servit pentru a se asigura de fidelitatea poporului și a stăvili neastîmpărul rațiunii umane; ei știu că eroarea îi poate orbi pe oamenii cei mai pătrunzători și că nimic nu e mai triumfător ca politica celor care angajează, în opera lor de a-și atinge scopurile, pe Dumnezeu și pe damnați, Cerul și Infernul. Astfel, religia însăși, sursa cea mai pură a binelui nostru, devine adesea, printr-un prea deplorabil abuz, originea și principiul nenorocirilor noastre.

Autorul remarcă foarte judicios ceea ce a contribuit mai mult la ascensiunea Sfîntului Scaun. Atribuie rațiunea principală abilei conduite a lui Alexandru VI, acest pontif care împingea cruzimea și ambiția la un exces enorm și care nu cunoștea altă Justiție decît propriul interes. Or, dacă e adevărat că unul din cei mai răi oameni care au purtat vreodată tiara este cel care a întărit cel mai mult puterea papală, ce-ar trebui să credem despre eroii lui Machiavelli?

Capitolul se încheie cu elogiul lui Leon X, ale cărui ambiție, desfrîu, și nereligiozitate sînt destul de cunoscute. Machiavelli nu-l elogiază chiar pentru aceste calități, dar îi face curte: la așa principe, așa curtezani. Dacă nu l-ar lăuda pe Leon X decît pentru faptul de a fi un principe magnific și un restaurator al artelor, ar avea dreptate. Dar el îl laudă pentru calitatea de conducător politic.

CAPITOLUL XII
[Cîte feluri de armate există și ce înseamnă indisciplina mercenarilor]

Totul este variat în univers; temperamentele oamenilor sînt diferite; natura stabilește aceeași varietate, dacă mă pot exprima astfel, în temperamentul statelor. Înțeleg prin temperamentul unui stat situația sa, întinderea, numărul și felul oamenilor, comerțul, obiceiurile, legile, forța și slăbiciunea lui, bogățiile și resursele.

Diferența de guvernare este foarte sensibilă și este infinită, dacă vrem să mergem pînă la detaliu: și la fel cum medicii nu posedă nici un secret care să vindece toate bolile, toate complicațiile, nici politicienii nu pot prescrie reguli generale, a căror aplicare să fie potrivită tuturor formelor de guvernare.

Această reflecție mă conduce la cercetarea părerii lui Machiavelli în privința trupelor străine și mercenare. Autorul respinge cu totul folosirea lor, sprijinindu-se pe cîteva exemple prin care vrea să demonstreze că aceste trupe mai mult au adus prejudicii statelor care le-au angajat, decît le-au ajutat.

Este sigur, și experiența o demonstrează, că cele mai bune trupe ale unui stat sînt cele naționale. Am putea întări această convingere prin exemplul glorioasei rezistențe a lui Leonida la Thermopile și mai ales prin progresele uimitoare ale Imperiului roman și ale Imperiului arab.

Această maximă a lui Machiavelli poate, deci, conveni tuturor popoarelor destul de numeroase ca să poată furniza un număr suficient de soldați pentru apărare. Ca și autorul, sînt convins că un stat nu este bine

servit de mercenari şi că fidelitatea şi curajul soldaţilor ţării respective îi depăşesc pe aceştia cu mult. Este, în primul rînd, periculos să-i laşi pe supuşi să lîncezească în inactivitate şi să-şi piardă puterea, în timp ce greutăţile războiului şi bătăliile îi întăresc pe vecini.

S-a remarcat adesea că statele care ies din războaie civile sînt infinit superioare duşmanilor, deoarece toţi sînt soldaţi în războiul civil, iar meritul se distinge independent de favoruri, talentele se dezvoltă şi oamenii capătă obiceiul de a demonstra ce au mai valoros în ei şi de a-şi arăta curajul.

Totuşi, există cazuri care par a fi excepţii de la această regulă. Dacă regatele sau imperiile nu au destui oameni pentru armată sau război, necesitatea le obligă de a recurge la mercenari, ca unic mod de a suplini această lipsă.

Se găsesc atunci expediente care rezolvă majoritatea dificultăţilor şi se amestecă cu grijă străinii printre militarii ţării (ceea ce Machiavelli consideră periculos), pentru a-i împiedica să formeze grupuri aparte şi pentru a-i deprinde cu aceeaşi disciplină şi fidelitate. Cel mai important lucru urmărit este ca numărul acestor străini să nu depăşească pe cel al naţionalilor.

În Nord există un rege a cărui armată este compusă din astfel de trupe amestecate şi care nu este, din această pricină, mai puţin puternic şi glorios. Majoritatea armatelor europene sînt formate din naţionali şi mercenari; cei care cultivă pămîntul, cei care trăiesc la oraş plătesc o taxă pentru întreţinerea trupelor care trebuie să-i apere, iar ei nu mai merg la război. Soldaţii provin din păturile cele mai sărace ale populaţiei, fiind dintre aceia cărora le place mai mult viaţa în cazarmă decît munca, destrăbălaţi care caută să scape de pedeapsa legii intrînd în armată, tineri descreieraţi, nesupuşi faţă de părinţi, care se înrolează lăsîndu-se duşi de spiritul lor uşuratic; toţi aceştia au tot atît de puţină înclinaţie şi ataşament faţă de suveran ca şi străinii. Ce diferenţă între aceste trupe şi cele cu care romanii au cucerit lumea! Dezertările, atît de frecvente în zilele noastre, în toate armatele, erau ceva necunoscut la romani; acei oameni care luptau pentru familiile lor, pentru penaţi, pentru burghezia romană şi pentru tot ce aveau mai sfînt în viaţă nu se gîndeau să trădeze în acelaşi timp atîtea interese, printr-o dezertare laşă.

Ceea ce face siguranţa marilor suverani ai Europei este faptul că armatele lor sînt relativ asemănătoare, iar din acest punct de vedere nu au

avantaj unii asupra celorlalți. Altfel sînt doar trupele suedeze, formate din burghezi, țărani și soldați laolaltă, dar atunci cînd merg la război nu mai rămîne aproape nimeni în țară ca să lucreze pămîntul. De aceea puterea lor nu e deloc formidabilă, de vreme ce n-ar putea menține această situație mult timp, fără să se ruineze ei înșiși mai mult chiar decît dușmanii lor.

Acestea despre mercenari. Cît despre modul în care un mare principe trebuie să facă războiul, sînt întru totul de acord cu Machiavelli. Efectiv un mare suveran trebuie să preia conducerea trupelor, să rămînă lîngă armata sa, ca într-o a doua reședință. Interesul, datoria, gloria lui – totul îl obligă la aceasta. Cum este șeful justiției distributive, tot așa este și protectorul și apărătorul poporului său; el trebuie să privească apărarea supușilor ca pe unul din obiectivele cele mai importante ale funcției sale, pe care, din acest motiv, nu-l poate nimănui încredința, decît lui însuși.

Interesul lui îi cere ca el să se afle în persoană la armată, deoarece toate ordinele pleacă de la el, iar astfel, dispozițiile și executarea lor își urmează cu o rapiditate extremă. Prezența lui, de altfel, pune capăt neînțelegerilor dintre generali, atît de periculoase pentru armată și atît de dăunătoare intereselor suveranului. El instaurează o ordine mai strictă în privința depozitelor, munițiilor și proviziilor de război, fără de care un Cezar în fruntea a o sută de mii de combatanți nu ar face nimic.

Cum principele este acela care dă ordinul de începere a luptei, pare a fi de datoria lui să coordoneze desfășurarea ei și să constituie, prin prezența lui, un exemplu în măsură a da siguranță ostașilor; pentru aceasta se și află în fruntea armatei.

Se va spune că nu toți s-au născut soldați, iar mulți suverani nu au nici talentul, nici experiența, nici curajul necesar pentru a comanda o armată. Este adevărat, recunosc; totuși această obiecție nu mă deranjează prea mult, căci se găsesc întotdeauna generali destul de pricepuți în armată, iar principele nu are decît să le urmeze sfaturile. Războiul va fi întotdeauna mai bine făcut decît în cazul în care generalul este sub tutela unui conducător care, nefiind în armată, nu poate judeca lucrurile, punînd adesea pe cel mai abil general în imposibilitatea de a face dovada capacității sale.

Voi încheia acest capitol citînd o frază a lui Machiavelli, care mi s-a părut foarte ciudată: „Venețienii, neavînd încredere în Ducele de Carmagnol, care co-manda trupele, au fost obligați să-l facă să părăsească această lume”.

Mărturisească că nu înțeleg ce înseamnă a fi obligat de a face pe cineva să părăsească această lume, altceva decît a-l trăda, otrăvi, asasina. Iată cum înțelege Doctorul în Crimă să facă inocente acțiunile cele mai negre și mai vinovate: îndulcind termenii.

Grecii aveau obiceiul de a se servi de perifraze atunci cînd vorbeau despre moarte, pentru că nu puteau suporta, fără o secretă oroare, tot ceea ce ideea trecerii are mai înfricoșător. Machiavelli perifrazează crimele deoarece inima lui, revoltată împotriva spiritului, n-ar putea digera – așa, crudă – execrabila morală pe care el o propovăduiește.

Ce trist este ca unui om să-i fie rușine să se arate altora exact așa cum este, și să evite mereu examenul propriei conștiințe!

CAPITOLUL XIII
[Despre trupe auxiliare, mixte și proprii]

Machiavelli împinge hiperbola pînă la un punct extrem, susținînd că un principe prudent ar prefera să piară cu trupele sale, decît să învingă cu ajutor străin.

Cred că un om în pericol de a se îneca nu mai apleacă urechea la cei care-i spun că ar fi nedemn de el să-și datoreze viața altora decît lui însuși și că de aceea ar fi mai bine să moară, decît să apuce de frînghia sau brațul pe care i le întind alții pentru a-l salva. Experiența ne arată că prima grijă a oamenilor este aceea de conservare, iar a doua de a trăi bine, ceea ce năruie în întregime paralogismul emfatic al autorului.

Cercetînd mai bine această maximă a lui Machiavelli, vom găsi, poate, că e vorba de o gelozie extremă, pe care e de ajuns s-o insufli principilor: este, cu toate acestea, chiar gelozia acelor principi față de generalii lor sau față de auxiliari, pe care nu voiau să-i aștepte, de frică să nu împartă gloria cu ei; din toate timpurile, acest fapt a fost cît se poate de potrivnic intereselor lor. O groază de bătălii au fost pierdute din acest motiv și, adesea, micile gelozii au făcut mai mult rău suveranilor decît numărul copleșitor și avantajele dușmanilor.

Fără îndoială că principele nu trebuie să facă războiul doar cu trupe auxiliare, dar el însuşi trebuie să fie, la rîndul lui, auxiliar, să fie în stare să acorde tot atîta ajutor cît primeşte. Iată ce dictează prudenţa; fă în aşa fel încît să nu te temi nici de duşmani, nici de prieteni, dar cînd ai încheiat un tratat, respectă-l. Atîta timp cît Imperiul, Anglia şi Olanda au luptat împreună împotriva lui Ludovic XIV, atîta timp cît prinţul Eugen şi Marlborough au fost uniţi, au fost învingători; dar cînd Anglia şi-a părăsit aliaţii, Ludovic XIV s-a ridicat pe dată.

Puterile care se pot lipsi de trupe mixte sau auxiliare fac bine excluzîndu-le din armatele lor; dar cum puţini suverani din Europa sînt într-o asemenea situaţie, sînt de părere că ei nu riscă nimic cu auxiliarii, atîta timp cît numărul soldaţilor proprii este mai mare.

Machiavelli nu scria decît pentru principii mici şi, mărturisesc, nu văd la el decît idei mici; n-are nimic măreţ şi adevărat, pentru că el nu este un om onest.

Cine face războiul pentru alţii este slab; cine-l face cu ajutorul altora este foarte puternic.

Fără să mai vorbim despre războiul din 1701, al Aliaţilor contra Franţei, acţiunea prin care trei regi din Nord i-au smuls lui Carol XII o parte din teritoriile lui germane a fost executată asemănător, cu trupe din ţări diferite, reunite prin alianţe; iar războiul din 1734, pe care Franţa l-a început sub pretextul că susţine drepturile regelui Poloniei, mereu ales şi întruna detronat, a fost dus de francezi şi de spaniolii care s-au alăturat Savoyarzilor.

Ce mai rămîne din convingerea lui Machiavelli, după atîtea exemple, şi la ce se reduce alegoria armelor lui Saul, pe care David le-a refuzat din pricina greutăţii lor, cînd trebuia să se lupte cu Goliat? Baloane de săpun!

Este drept că auxiliarii îi incomodează uneori pe principi; dar mă întreb dacă nu se incomodează bucuros unii pe alţii, cînd este vorba de oraşe şi provincii cîştigate!

A propos de aceşti auxiliari, Machiavelli caută să-şi verse veninul pe elveţienii care sînt în serviciul Franţei. Trebuie să spun un cuvînt şi despre aceste brave trupe; căci este neîndoielnic că francezii au cîştigat multe bătălii cu ajutorul lor, că ei au adus servicii însemnate acestui imperiu, şi că, dacă Franţa i-ar concedia pe elveţienii şi pe nemţii care fac parte din infanteria ei, ar fi mult mai puţin redutabilă decît este astăzi.

Acestea despre erorile de judecată; să le vedem acum pe cele de morală. Relele exemple pe care Machiavelli le propune principilor sînt tot atîtea răutăţi care nu-i pot fi iertate. El invocă în acest capitol pe Hieron din Siracuza, care considera că trupele lui auxiliare erau periculoase şi dacă le păstra şi dacă le concedia, drept care le-a măcelărit. Asemenea fapte ne revoltă dacă le găsim în istorie, dar sîntem indignaţi să le vedem povestite într-o carte care trebuie făcută pentru instruirea principilor.

Cruzimea şi barbaria sînt adesea fatale oamenilor, de aceea cei mai mulţi dintre ei au oroare de ele; dar principii, pe care providenţa i-a aşezat atît de departe de destinele obişnuite, au cu atît mai puţină aversiune cu cît nu au a se teme de ele.

Deci, acelora care trebuie să guverneze ar trebui să li se inculce cea mai mare reţinere şi distanţă faţă de toate abuzurile pe care le pot săvîrşi dintr-o putere nelimitată.

CAPITOLUL XIV
[Sfaturi pentru principe cu privire la armata]

Există un soi de pedanterie, comună tuturor meseriilor, care nu vine decît din egoismul şi necumpătarea acelora care o practică. Un soldat este pedant cînd nu se leagă prea mult de lucruri mărunte, cînd este fanfaron sau cade în donquijotism.

Entuziasmul lui Machiavelli îl expune aici pe principe ridicolului; el exagerează într-atît, încît vrea ca suveranul său să nu fie decît soldat; face din el un Don Quijote perfect, care nu are în minte decît cîmpuri de bătălie, metereze, planuri de încercuire, linii de bătaie şi atacuri.

Un principe care nu se dăruieşte decît meseriei războiului nu împlineşte însă decît o jumătate din menirea lui. Este evident falsă ideea că el nu trebuie să fie altceva decît soldat; şi vă puteţi aminti ce am spus despre originea principilor, în primul capitol al acestei lucrări. Ei pot fi judecători şi generali, dar acestea sînt accesorii. Principele lui Machiavelli este precum zeii lui Homer, care ne sînt descrişi foarte robuşti şi puternici, dar niciodată drepţi.

Acest autor ignoră pînă şi legile elementare ale justiţiei, el nu cunoaşte decît interesul şi violenţa.

Autorul nu expune niciodată decît idei mici: mintea lui nu îmbrăţişează decît subiecte potrivite pentru politica principilor mărunţi; nimic mai slab ca motivele de care se serveşte pentru a recomanda principilor vînătoarea: crede că ei vor învăţa, în acest mod, locurile şi trecătorile din ţara lor.

Dacă un rege al Franţei, dacă un împărat ar dori să ajungă în acest fel la cunoaşterea statelor lor, le-ar trebui, pentru vînătoare, cam tot atîta timp cît îi trebuie Universului în marea mişcare de revoluţie a aştrilor.

Fie-mi permis să mă apropii mai în detaliu de un subiect care va fi un fel de digresiune, plecînd de la ideea vînătorii. Şi pentru că această plăcere este pasiunea quasi-generală a nobililor, marilor seniori şi a regilor, mai ales în Germania, cred că merită puţină discuţie.

Vînătoarea este una din acele plăceri senzuale, care agită mult corpul şi nu spune nimic spiritului; e o dorinţă arzătoare de a urmări un animal şi o satisfacţie crudă de a-l omorî. Este o distracţie care face trupul robust şi-l bine-dispune, dar care lasă spiritul în paragină şi fără cultură.

Vînătorii îmi vor reproşa, desigur, că iau lucrurile pe un ton prea serios că fac pe criticul sever şi că sînt precum preoţii care, avînd privilegiul de a vorbi numai ei în amvon, au libertatea de a spune ce vor, fără a se teme de vreo opoziţie.

Eu nu mă voi prevala de acest avantaj; voi invoca, cu bună-credinţă, motivele specioase pe care le invocă amatorii de vînătoare. Ei vor spune, mai întîi, că vînătoarea este cea mai nobilă şi mai veche plăcere a bărbaţilor; că au fost vînători chiar şi patriarhi şi oameni foarte mari; şi că, vînînd, oamenii continuă să .exercite acelaşi drept asupra animalelor pe care Dumnezeu i l-a dat lui Adam.

Dar ceea ce este vechi nu este şi mai bun, mai ales cînd este exagerat. Oamenii mari au fost pasionaţi de vînătoare, recunosc; să-i imităm în ceea ce au făcut ei mai măreţ, să nu le copiem slăbiciunile.

Patriarhii au vînat, este adevărat; tot atît de adevărat este că s-au însurat cu surorile lor, că poligamia era, pe timpul lor, un obicei, dar aceşti buni patriarhi care şi vînau exprimau secolele barbare în care trăiau; erau oameni trîndavi, care, neştiind cu ce să se ocupe şi pentru a-şi omorî timpul care li

se părea prea lung, își plimbau plictisul la vînătoare; în pădure, urmărind animalele, pierdeau acele momente pe care n-aveau nici capacitatea, nici inteligența de a le petrece în compania oamenilor care gîndesc.

Întreb dacă acestea sînt exemple demne de imitat. Dacă grosolănia trebuie să dea lecții politeții, sau dacă nu cumva secolele luminate ar trebui să dea exemplu, să servească de model celorlalte?

Dacă Adam a primit sau nu stăpînirea asupra animalelor, nu interesează cercetarea mea; dar știu că noi sîntem mai cruzi și mai rapace decît chiar fiarele și că ne folosim ca niște tirani de această pretinsă stăpînire. Dacă este ceva care să ne facă superiori lor, aceasta este, cu siguranță, rațiunea noastră; iar cei care-și fac o profesie din vînătoare au în cap doar cai, cîini și tot felul de animale.Aceștia fiind uneori foarte grosieri, trebuie să ne temem că vor deveni astfel și față de oameni, așa cum se poartă cu animalele; ori că, cel puțin, cruda obișnuință de a face ființe să sufere, spre totala lor indiferență, îi face mai puțin compătimitori pentru nenorocirile semenilor. Este oare aceasta o plăcere cu care se laudă într-atît noblețea? Este oare această ocupație atît de demnă de o ființă gînditoare? Mi se va obiecta că vînătoare este salutară pentru sănătate, că experiența a dovedit că cei care vînează ajung la anii bătrîneții, că este o pasiune inocentă, care convine marilor seniori, deoarece le etalează măreția, le alungă suferințele, iar pe timp de pace le evocă imaginile războiului.

Departe de mine gîndul de a condamna un exercițiu moderat; dar, atenție! Exercițiul acesta este necesar doar celor necumpătați. Nu există vreun principe care să fi trăit mai mult decît Cardinalul de Fleury, sau Cardinalul de Ximenes, ori decît ultimul Papă; și totuși, acești trei oameni nu erau de fel vînători. Și, de altfel, trebuie să ne alegem profesiunea care n-are alt merit decît acela că promite o viață lungă? Călugării trăiesc, de obicei, mai mult decît ceilalți oameni; trebuie să ne facem călugări pentru asta?

Nu e vorba ca un om să ajungă la vîrsta matusalemică tîrîndu-și indolent și inutil firul vieții; dar cu cît se va fi gîndit mai mult, cu atît el va fi făcut mai multe acțiuni lăudabile și utile, cu atît mai mult va fi trăit.

De altfel, dintre toate distracțiile, vînătoarea este cea care convine cel mai puțin principilor. Ei pot să-și arate măreția într-o sută de modalități mult

mai utile pentru supuşii lor. Iar dacă s-ar întîmpla ca abundenţa vînatului să dăuneze oamenilor de la ţară, sarcina de a omorî animalele ar putea fi foarte lesne încredinţată unor vînători plătiţi pentru aceasta. Principii n-ar trebui să fie propriu-zis ocupaţi decît cu grija de a se instrui şi de a guverna, pentru a acumula mai multe cunoştinţe şi a putea cu atît mai mult să-şi formeze o idee despre profesiunea lor, pentru a acţiona în consecinţă.

Trebuie să adaug, mai ales pentru a-i răspunde lui Machiavelli, că nu este deloc necesar să fii vînător pentru a fi mare căpitan. Gustav Adolf, Turenne, Marlborough, Prinţul Eugen, cărora nu li se contestă calitatea de oameni iluştri şi abili generali, n-au fost deloc vînători. Nu ştim să fi fost, din cele citite, nici Cezar, Alexandru, sau Scipio.

Plimbîndu-ne, putem reflecta mai bine şi mai judicios asupra diferitelor situaţii ale ţării şi asupra artei războiului, decît atunci cînd prepeliţe, cîini de vînătoare, cerbi, o turmă de tot felul de animale şi ardoarea vînătorii ne preocupă: un mare principe, care a făcut a doua campanie în Ungaria, a riscat să fie luat prizonier de turci pentru că s-a rătăcit la vînătoare. Aceasta ar trebui chiar interzisă în armată, pentru că dă naştere la multă dezordine în timpul marşurilor.

Conchid, deci, că este scuzabil pentru un principe să meargă la vînătoare, cu condiţia ca acest lucru să se întîmple rar şi să-l distragă de la activităţile serioase şi, uneori, foarte triste. Încă o dată: nu vreau să interzic nici o plăcere onestă; dar grija de a guverna bine, de a face ţara înfloritoare, de a proteja, de a urmări succesul tuturor artelor este, fără îndoială, cea mai mare plăcere. Nefericit acela căruia îi trebuie altele.

CAPITOLUL XV

[Ceea ce face ca oamenii şi mai cu seamă principii să fie lăudaţi sau blamaţi]

Pictorii şi istoricii au în comun faptul că trebuie să copieze natura. Primii pictează trăsăturile şi coloritul oamenilor; ceilalţi – caracterele şi

acțiunile lor: există însă pictori ciudați, care n-au pictat decît monștri și diavoli.

Machiavelli reprezintă universul ca pe un infern, și pe toți oamenii ca pe niște damnați. S-ar spune că acest politician a voit să calomnieze întreaga specie umană, dintr-o ură ciudată, și că și-a luat sarcina să omoare virtutea, poate pentru a face din toți locuitorii acestui continent semenii lui.

Machiavelli spune că nu este posibil ca cineva să fie cu totul bun în această lume, așa corupt și ticălos cum e genul uman, fără ca el să piară. Iar eu spun că, pentru a nu pieri, trebuie să fii bun și prudent. De obicei, oamenii nu sînt nici în totalitate buni, nici cu totul răi; dar și cei buni, și cei răi, și cei mediocri vor fi toți de acord să respecte un principe puternic, drept și priceput.

Mi-ar plăcea mai mult să fiu în război cu un tiran, decît cu un rege bun, cu un Ludovic XI decît cu Ludovic XII, cu un Traian decît cu un Domițian, pentru că regele bun va fi bine slujit, în timp ce supușii lui Traian se vor alătura trupelor mele. Dacă merg în Italia cu zece mii de oameni împotriva lui Alexandru VI, jumătate din Italia va fi cu mine; dacă intru, cu patruzeci de mii de oameni, împotriva unui Inocențiu XI, toată Italia se va ridica pentru a mă pierde. Niciodată, în Anglia, un rege bun și înțelept n-a fost detronat de armate mari, iar toți regii lor răi au sucombat sub inamici care n-au intrat în război cu trupe mai numeroase de patru mii de oșteni.

Să nu fii, deci, rău cu cei răi, fii virtuos și intrepid, vei face poporul virtuos ca tine, vecinii vor dori să te imite, iar cei răi vor tremura.

CAPITOLUL XVI
[Despre dărnicie și economie]

Doi sculptori celebri, Fidias și Alcamene, au făcut, fiecare, o statuie a Minervei, dintre care atenienii au voit s-o aleagă pe cea mai frumoasă, pentru a fi așezată în vîrful unei coloane. Amîndouă fură prezentate publicului: aceea făcută de Alcamene a obținut sufragiile, despre cealaltă s-a spus că era prea grosolan lucrată. Fidias nu s-a lăsat descurajat de judecata

vulgului şi a cerut, pentru că cele două statui fuseseră făcute pentru a fi plasate pe o coloană, să fie ridicate amîndouă; atunci, statuia lui Fidias obţinu premiul.

Fidias îşi datora succesul studiului opticii şi al proporţiilor. Această regulă a proporţiilor trebuie să fie urmărită în politică; diferenţele dintre locuri fac diferenţele dintre maxime; vrînd să aplici una în toate cazurile ar însemna s-o faci vicioasă; ceea ce ar fi admirabil pentru un mare regat n-ar conveni unui stat mic. Luxul care naşte abundenţa şi face să circule bogăţia prin toate venele unui stat face să înflorească un mare regat; el întreţine industria, el înmulţeşte necesităţile celor bogaţi, pentru a-i lega, prin chiar aceste necesităţi, de cei săraci.

Dacă vreun politician abil s-ar apuca să blameze luxul unui mare imperiu, acest imperiu ar cădea în suferinţă; dimpotrivă însă, luxul ar face să piară un stat mic; ba-nii care ar ieşi prea abundent şi n-ar intra în aceeaşi proporţie ar face să paralizeze acest organism delicat în structura sa şi n-ar putea evita desfiinţarea lui etică. Este, deci, o regulă indispensabilă oricărui politician să nu confunde statele mici cu cele mari şi, tocmai prin aceasta, Machiavelli păcătuieşte grav în acest capitol.

Prima greşeală pe care trebuie să i-o reproşez este că ia termenul de generozitate într-un sens prea vag; el nu distinge destul între largheţe şi risipă. „Pentru a face lucruri mari, spune el, un principe trebuie să treacă drept generos şi chiar să fie astfel". Nu cunosc nici un erou care să nu fi fost generos. A afişa zgîrcenia înseamnă a spune poporului: Nu aşteptaţi nimic de la mine, vă voi plăti prost serviciile; ar însemna, astfel, să stingă ardoarea pe care orice supus o are în mod natural în slujirea suveranului său.

De bună seamă că numai omul econom poate fi generos, doar cel care-şi administrează prudent bunurile poate face bine celorlaţi.

Este cunoscut exemplul lui Francisc I, regele Franţei, ale cărui cheltuieli excesive au fost, în parte, cauza nenorocirilor sale. Plăcerile lui Fracisc I absorbeau resursele propriei sale glorii; acest rege nu era generos, ci risipitor, iar spre sfîrşitul vieţii a devenit dimpotrivă, avar; în loc să fie un bun administrator, el a băgat comori în cuferele lui; dar nu trebuie să ai comori fără circulaţie, ci un venit amplu. Nici un om de rînd, şi nici un rege care nu face decît să strîngă, să îngroape banii, nu înţelege nimic din ei:

pentru a fi cu adevărat bogat, trebuie să-i faci să circule. Familia Medici n-a obţinut tronul Florenţei decît pentru că marele Cosimo, părintele patriei, simplu negustor, a fost abil şi darnic. Orice strîngător este un mic geniu, şi eu cred că are dreptate cardinalul de Retz cînd spune că, în marile afaceri, niciodată nu trebuie să te uiţi la bani. Trebuie, deci, ca suveranul să cîştige mult, favorizînd comerţul şi manufacturile supuşilor, pentru a putea cheltui mult pentru ei. Acesta va fi iubit şi stimat.

Machiavelli spune că dărnicia îl va face să fie dispreţuit; iată ce ar spune un rentier. Dar astfel trebuie să vorbească, oare, un om care doreşte să dea lecţii principilor?

CAPITOLUL XVII
[Despre cruzime şi clemenţă; şi dacă este mai bine să fii iubit decît temut]

Comoara cea mai preţioasă care este încredinţată suveranilor este viaţa supuşilor lor. Funcţia le dă puterea de a condamna la moarte sau de a-i ierta pe vinovaţi; ei sînt arbitrii supremi ai justiţiei.

Cei care sînt buni suverani văd în această putere, atît de lăudată, asupra vieţii supuşilor, greutatea cea mai apăsătoare a coroanei lor. Ei ştiu că sînt şi ei oameni, ca aceia pe care trebuie să-i judece; ei ştiu că greşeli, nedreptăţi, injurii pot fi reparate în această lume, dar o condamnare la moarte precipitată este un rău ireparabil: ei nu dau curs severităţii decît pentru a evita o consecinţă mai supărătoare, pe care o prevăd, în cazul în care s-ar comporta altfel; ei nu iau astfel de triste decizii decît în cazuri disperate, asemănătoare aceluia în care un om, avînd un membru gangrenat, în pofida milei ce-o resimte pentru el însuşi, ar hotărî să se lase mutilat pentru a garanta şi a salva cel puţin, prin această dureroasă operaţie, restul corpului.

Machiavelli tratează ca pe o bagatelă lucruri atît de grave, serioase, importante. Pentru el, viaţa oamenilor nu valorează nimic; interesul, acest unic zeu pe care-l adoră, este cel care contează; el preferă cruzimea

clemenței și-i sfătuiește pe aceia care au ajuns de curînd suverani să disprețuiască mai mult decît ceilalți reputația de a fi sîngeroși.

Călăii sînt cei care-i așează pe tron pe eroii lui Machiavelli și tot ei îi mențin. Cezar Borgia este modelul acestui politician, cînd caută exemple de cruzime.

Machiavelli mai citează cîteva versuri, pe care Dante le pune în gura Didonei; dar acest citat este cu totul deplasat. Vergiliu o face să vorbească pe Didona, așa cum cineva o face să vorbească pe Iocasta în tragedia lui Oedip. Poetul atribuie acestor personaje un limbaj care corespunde caracterului lor. Nici autoritatea Didonei și nici a Iocastei nu trebuie împrumutate într-un tratat de politică; aici trebuie exemplul oamenilor mari și al celor virtuoși.

Politicianul recomandă în special severitatea față de trupe; el opune indulgența lui Scipio severității lui Hannibal, preferîndu-l pe cartaginez romanului și conchide că rigoarea este mobilul ordinii și al disciplinei și, prin urmare, al triumfului unei armate. Machiavelli nu procedează cu bună-credință în această ocazie; căci îl alege pe Scipio, cel mai moale dintre generali în privința disciplinei, pentru a-l opune lui Hannibal și pentru a favoriza severitatea.

Recunosc că ordinea, într-o armată, nu poate fi stabilită fără disciplină; căci, altfel, cum i-ai putea face să-și vadă de datoria lor pe niște libertini, desfrînați, scelerați, poltroni, aventurieri, animale grosiere și mecanice, dacă frica de pedeapsă nu i-ar opri măcar în parte?

Tot ce-i cer lui Machiavelli, în această privință, este moderație. Să știe și el că, dacă pe un om onest clemența îl duce la bunătate, nu înseamnă că înțelepciunea nu-l duce la rigoare. Dar rigoarea lui seamănă cu aceea a unui abil navigator; el nu taie catargele și frînghiile corăbiei decît atunci cînd este forțat de un pericol iminent, la care-l expun vijelia și furtuna.

Există ocazii în care trebuie să fii sever, dar niciodată crud. Mi-ar plăcea mai mult ca, în ziua bătăliei, să fiu iubit, și nu temut, de soldații mei.

Mă opresc acum la argumentul lui cel mai înșelător. Un principe, spune el, va cîștiga mai mult făcîndu-se temut decît făcîndu-se iubit, pentru că majoritatea oamenilor sînt porniți către ingratitudine, cameleonism, disimulare, lașitate și avariție; iubirea este o legătură care obligă, pe care

răutatea şi josnicia omenească au făcut-o foarte fragilă; în timp ce teama de pedepasă asigură mult mai bine supunerea oamenilor; oamenii sînt stăpîni pe bună-voinţa lor, dar nu-şi pot stăpîni frica; un principe prudent va depinde mai mult de el decît de ceilalţi.

Nu spun că nu există oameni ingraţi şi prefăcuţi pe lumea asta; nu neg faptul că severitatea este uneori foarte utilă; dar susţin că un rege a cărui politică nu va avea drept scop decît să se facă temut, va domni peste laşi şi sclavi; nu se va putea aştepta la mari fapte din partea supuşilor lui; căci tot ce s-a făcut din frică şi timiditate a avut acest caracter. Sînt de părere că un principe care va avea darul de a se face iubit va domni peste inimile oamenilor, căci supuşii vor şti că e spre binele lor să-l aibă stăpîn; în istorie sînt multe exemple de fapte mari şi frumoase, împlinite din dragoste şi devotament. Mai spun că moda insurecţiilor şi a revoluţiilor pare astăzi cu totul sfîrşită. Nu se cunoaşte nici un regat, cu excepţia Angliei, unde regele să aibă cel mai mic motiv să se teamă de popor; nici regele Angliei n-are de ce se teme, dacă nu provoacă el însuşi furtuna.

Conchid aşadar că un principe crud este mai degrabă în pericol de a fi trădat, decît un principe larg la suflet, deoarece cruzimea nu poate fi suportată şi curînd lumea se satură să se tot teamă; în fine, pentru că bunătatea este întotdeauna iubită, iar oamenii nu se satură de a-l iubi.

Ar fi, deci, de dorit, pentru binele oamenilor, ca suveranii să fie buni, astfel ca bunătatea să fie la ei întotdeauna o virtute, iar nu o slăbiciune.

CAPITOLUL XVIII
[Dacă principii trebuie să-şi ţină cuvîntul dat]

Preceptorul tiranilor îndrăzneşte să susţină că principii au voie să înşele lumea, prin disimulare. De aici vreau să încep a-l combate.

Se ştie cît este lumea de curioasă; e un animal care vede tot, aude tot şi divulgă tot ce a văzut şi auzit. Cînd curiozitatea acestui public examinează comportarea oamenilor de rînd, aceasta este pentru a omorî timpul şi pentru amuzament; cînd, însă, îl judecă pe suveran, aceasta este în propriul interes.

De aceea principii sînt expuşi, mai mult decît oricine, judecăţii lumii. Ei sînt ca aştrii, spre care un popor de astronomi a îndreptat o mulţime de lunete şi astrolaburi; curtenii care-i observă fac zilnic remarcile lor: *un gest, o aruncătură de ochi, o privire îi trădează*, iar poporul se apropie de ei în diverse împrejurări. Într-un cuvînt, pe cît de puţin soarele poate să-şi ascundă petele, tot atît de puţin marii suverani îşi pot ascunde viciile şi fondul caracterului, ochilor atîtor observatori.

Chiar atunci cînd masca disimulării ar putea ascunde un timp diformitatea naturală a unui principe, nu s-ar putea ca el să păstreze continuu această mască şi să nu şi-o dea jos uneori, fie şi pentru a respira; iar o singură ocazie poate fi suficientă pentru a-i mulţumi pe curioşi.

Artificiul şi disimularea vor poposi, deci, în van, pe buzele acestui prinţ; degeaba va folosi, în discursurile lui, şiretenia; oamenii nu se judecă după vorbe, altfel acestea ar fi un mijloc de a înşela tot timpul. Faptele lor sînt judecate, iar apoi sînt comparate cu discursurile. Împotriva acestui examen reiterat, falsitatea şi disimularea nu vor reuşi nimic, niciodată.

Niciodată nu poţi juca bine decît propriul personaj; trebuie să ai efectiv caracterul pe care vrei ca lumea să ţi-l atribuie; altfel, cel care crede că înşală mulţimea este el însuşi cel înşelat.

Sixtus Quintus, Filip II, Cromwell au trecut întotdeauna în ochii oamenilor drept virtuoşi. Un suveran, oricît de abil ar fi, nu poate, chiar de-ar urma toate maximele lui Machiavelli, să dea crimelor sale caracterul virtuţii pe care n-o are.

Machiavelli nu judecă mai bine nici în privinţa motivelor care-i determină pe principi să înşele şi să fie ipocriţi. Aplicarea meşteşugită şi falsă a fabulei centaurului nu duce la nimic; dacă centaurul este pe jumătate om, pe jumătate cal, înseamnă că principii trebuie să fie vicleni şi feroce? Trebuie să ai o dorinţă foarte mare de a dogmatiza crima ca să te foloseşti de argumente atît de slabe şi le cauţi atît de departe.

Dar iată şi un raţionament mai fals decît toate celelalte pe care le-am văzut. Politicianul spune că un principe trebuie să aibă calităţile leului şi ale vulpii; ale leului pentru a scăpa de lupi, ale vulpii pentru a fi şiret; şi conchide: „Ceea ce demonstrează că un principe nu este obligat să-şi ţină cuvîntul”. Avem aici o concluzie fără premise; nu-i este, oare, ruşine Doctorului crimei să bîlbîie astfel lecţiile de necuviinţă?

Dacă am vrea să dăm probitate şi bun-simţ ideilor încîlcite ale lui Machiavelli, iată, aproximativ, cum le-am putea întoarce. Lumea este ca o partidă de joc, în care se găsesc jucători cinstiţi, dar şi trişori; pentru ca un principe, care trebuie să joace această partidă, să nu fie înşelat, trebuie ca el să ştie în ce mod se trişează la joc, şi aceasta nu pentru a pune în practică vreodată aceste lecţii, ci pentru a nu fi el cel tras pe sfoară de ceilalţi.

Să revenim la concluziile politicianului nostru: „Pentru că toţi oamenii sînt ticăloşi şi oricînd nesocotesc cuvîntul pe care vi l-au dat, nici voi nu sînteţi obligaţi să-l ţineţi pe al vostru". Iată, în primul rînd, o contradicţie: imediat după aceea, autorul spune că oamenii nesinceri vor găsi întotdeauna persoane îndeajuns de simple, pentru a le înşela. Cum se mai potriveşte această judecată? Toţi oamenii sînt ticăloşi, dar veţi găsi oameni destul de simpli pentru a fi înşelaţi.

Este şi foarte neadevărat că lumea se compune numai din ticăloşi. Trebuie să fii foarte mizantrop ca să nu vezi că în orice societate există mulţi oameni oneşti şi că cei mai mulţi dintre ceilalţi nu sînt nici buni, nici răi. Dar dacă Machiavelli n-ar fi presupus că oamenii sînt ticăloşi, pe ce şi-ar fi fondat îngrozitoarea lui maximă? Chiar dacă am accepta că există oameni atît de răi cum vrea Machiavelli, nu rezultă de aici că ar trebui să-i imităm. Dacă unul fură, tîlhăreşte, asasinează, trag concluzia că este un nenorocit care trebuie pedepsit şi nu că eu trebuie să-mi reglez conduita după a lui. Dacă în lume n-ar mai fi onoare şi virtute, spunea Carol cel Înţelept, la principi ar trebui să le găsim urma!

După ce autorul a dovedit necesitatea crimei, el vrea să-şi încurajeze discipolii, arătîndu-le că este şi uşor s-o comiţi.

„Cei care înţeleg bine arta disimulării – spune el – vor găsi mereu oameni destul de simpli pentru a fi păcăliţi", ceea ce poate fi redus la: cel de lîngă voi este un prost, voi aveţi destulă minte, deci trebuie să-l trageţi pe sfoară, pentru că e prost. Sînt silogisme pentru care elevi de-ai lui Machiavelli au fost spînzuraţi.

Politicianul, nu de tot mulţumit că a demonstrat, după modul de a judeca, uşurinţa cu care se poate înfăptui o crimă, relevă în continuare fericirea perfidiei; ceea ce este însă supărător este că Cezar Borgia, cel mai mare scelerat, cel mai perfid dintre oameni, eroul lui Machiavelli a fost

realmente foarte nenorocit. Machiavelli se ferește, bineînțeles, să vorbească despre el cu acest prilej, îi trebuiau alte exemple; dar de unde altundeva le-ar fi putut lua decît din registrul proceselor criminale sau din istoria papilor răi, și a tuturor celor ca Nero? El ne asigură că papa Alexandru VI, omul cel mai fals, cel mai nelegiuit al timpului său, a avut întotdeauna succes cu înșelătoriile, deoarece cunoștea perfect slăbiciunea oamenilor numită credulitate.

Îndrăznesc să susțin că nu era vorba atît de credulitatea oamenilor, cît de anumite evenimente și circumstanțe care au ajutat uneori planurile acestui papă; în primul rînd, ambițiile Franței și ale Spaniei, care se înfruntau, discordia și ura dintre familiile Italiei, pasiunile și slăbiciunile lui Ludovic XI au avut o contribuție deloc neglijabilă.

Ipocrizia este chiar un defect al stilului de politică, atunci cînd e împinsă prea departe. Citez autoritatea unui mare politician, Don Louis de Haro, care spunea despre cardinalul Mazarin că are un mare defect înpolitica sa, și anume acela de a fi mereu ipocrit. Același Mazarin, vrînd să-l folosească pe Domnul de Faber la o negociere dubioasă, a primit următoarea replică din partea mareșalului: „Permiteți, monseniore, să refuz a-l înșela pe ducele de Savoya, cu atît mai mult cu cît nu-i vorba decît de o bagatelă; rezervați, așadar, probitatea mea pentru o ocazie cînd va fi vorba de binele Franței."

În acest moment nu vorbesc nici de integritate, nici de virtute, dar avînd în vedere numai și numai interesul principilor, afirm că este o politică foarte proastă din partea lor de a fi ipocriți și de a înșela lumea; este de ajuns să înșele o dată și vor pierde încrederea tuturor principilor.

O anumită Putere declară, într-un manifest, principiile guvernării sale, iar apoi se comportă exact invers. Trebuie să spun că trăsături atît de șocante ca acestea zdruncină cu totul încrederea oamenilor. Cu cît contradicția vine mai repede, cu atît e mai grosolană. Pentru a evita o astfel de contradicție, Biserica romană a fixat, foarte înțelept, celor pe care-i plasează în rîndul sfinților, un noviciat de o sută de ani după moartea lor: mod în care amintirea defectelor și extravaganțelor lor piere odată cu ei; martorii vieții lor și cei care ar putea depune mărturie împotriva lor nu mai există; nimic nu se mai opune ideii de sfințenie pe care vor să o dea publicului.

Să ni se ierte această digresiune. Recunosc, altfel, că există uneori necesități supărătoare, cînd un principe n-are cum să nu rupă tratatele și

alianțele. Numai că trebuie să le desfacă cinstit, avertizîndu-și din timp aliații și mai ales să nu ajungă aici, dacă nu i-o cer o mare necesitate și salvarea poporului lui.

Voi încheia acest capitol cu o singură reflecție. Să se remarce fecunditatea cu care viciile se propagă, în concepțiile lui Machiavelli. El vrea ca un rege necredincios să-și încoroneze necredința cu ipocrizie; el crede că oamenii vor fi mai degrabă mișcați de devoțiunea unui principe, decît revoltați împotriva relelor tratamente care li se aplică și pe care le suportă din partea lui. Există persoane care-i împărtășesc opinia. În ce mă privește, cred că avem întotdeauna indulgență pentru greșelile acelora care speculează, atunci cînd ele nu antrenează corupția inimii; cred că poporul va iubi mai mult un suveran necredincios, dar cinstit, și care le aduce mulțumirea, decît un ortodox, scelerat și răufăcător. Nu gîndirea suveranilor, ci faptele lor îi fac pe oameni fericiți.

CAPITOLUL XIX
[Trebuie evitată situația de a fi disprețuit sau urît]

Furia sistemelor n-a fost nebunia privilegiată a filosofilor; ea a devenit însă nebunia politicienilor. Machiavelli este infestat de ea mai mult decît oricine: el vrea să demonstreze că un suveran trebuie să fie rău și înșelător; sînt cuvintele sacramentale ale religiei lui. Machiavelli are toată răutatea monștrilor cu care s-a luptat Hercule, dar nu și forța lor. De aceea, nu-ți trebuie bîta lui Hercule pentru a-l înfrînge, căci ce este mai simplu, mai natural și mai convenabil pentru principi decît dreptatea și bunătatea? Nu cred că mai este nevoie de argumente ca să dovedesc acest lucru. Politicianul care va susține contrariul va pierde, fără doar și poate. Căci, dacă susține că un principe foarte sigur pe tron trebuie să fie crud, ipocrit, trădător etc., îl va face rău degeaba; dacă vrea să „hărăzească" cu toate aceste vicii un principe care se ridică pe tron, pentru a-și consolida uzurparea, autorul îi dă niște sfaturi care va ridica împotriva lui pe toți suveranii și toate republicile. Cum poate un individ să ajungă suveran, dacă nu deposedînd un principe

suveran de statele lui, sau uzurpînd autoritatea unei republici? Cu siguranță, nu așa înțeleg lucrurile principii Europei. Dacă Machiavelli ar fi compus o culegere de șiretlicuri pentru folosința hoților, n-ar fi făcut o lucrare mai blamabilă ca aceasta.

Eu țin, totuși, să analizez cîteva raționamente false care se află în acest capitol: Machiavelli pretinde că ceea ce-l face pe un suveran odios este ori faptul de a-și însuși pe nedrept averile, bunurile supușilor săi, ori atentatul la pudoarea soțiilor lor. Autorul știe, este sigur că un principe interesat, nedrept, violent și crud va fi urît de popor și considerat odios; totuși, lucrurile nu stau la fel în privința galanteriilor. Iulius Cezar, numit, la Roma, soțul tuturor femeilor și soția tuturor bărbaților, Ludovic XIV, căruia-i plăceau mult femeile, August, primul rege al Poloniei, care împărțea femeile cu supușii lui, toți acești suverani n-au fost urîți din cauza amorurilor lor. Și dacă Cezar a fost asasinat, dacă libertatea romană a făcut să se înfigă atîtea pumnale în trupul său a fost pentru că Cezar era un uzurpator, iar nu pentru că era galant.

Voi fi contrazis, poate, amintindu-mi-se expulzarea regilor din Roma din pricina atentatului la pudoarea Lucreției, aceasta pentru a susține părerea lui Machiavelli; eu răspund însă că nu amorul tînărului Tarquinus pentru Lucreția, ci maniera violentă de a face amor a dus la răscoala Romei; și cum această violență trezea în oameni amintirea altor violențe comise de Tarquini, s-au gîndit atunci serios să le răzbune; dacă aventura Lucreției nu e cumva doar un roman.

Nu spun acestea pentru a scuza înclinațiile amoroase ale principilor, ele pot fi, din punct de vedere moral, rele; n-am vrut să arăt aici decît că nu galanteria i-a făcut pe suverani odioși. La un principe bun, amorul este privit ca o slăbiciune, scuzabilă, dacă nu este însoțită de injustiții. Putem iubi ca Ludovic XII, Carol II-rege al Angliei, ca regele August, dar nu trebuie să-i imităm nici pe Nero, nici pe David.

Iată ceea ce mi se pare a fi o contradicție în formă. Politicianul vrea ca „un principe să se facă iubit de supuși, pentru a evita conspirațiile", iar în capitolul al XVII-lea, spune că un principe „trebuie să se gîndească, întîi de toate, să se facă temut, pentru că poate conta pe un lucru care depinde de el, ceea ce nu se poate spune și despre iubirea oamenilor". Care dintre cele două

este convingerea adevărată a autorului? El vorbește în limbajul oracolelor; îl poți interpreta cum vrei; dar limbajul oracolelor, fie spus în treacăt, este cel al înșelătorilor.

Trebuie să spun, cu această ocazie, că asasinatele și comploturile au cam dispărut în zilele noastre; suveranii sînt în siguranță din acest punct de vedere. Acestor crime le-a trecut timpul, nu mai sînt la modă, și motivele pe care le expune Machiavelli sînt foarte exacte; nu mai există decît fanatismul unor religioși care ar putea împinge la crime atît de îngrozitoare, din pur fanatism. Printre lucrurile bune pe care Machiavelli le spune la capitolul conspirațiilor, este unul foarte bun, dar care, în gura lui, devine rău. Iată-l: „Un conspirator – spune el – este tulburat de teama de pedeapsă care-l pîndește, iar regii sînt susținuți prin măreția imperiului și prin autoritatea legilor". Mi se pare că autorul politician nu vorbește cu bunăvoință despre legi, el care nu insinuează decît interesul, cruzimea, despotismul și uzurparea. Machiavelli procedează precum protestanții, care se servesc de argumentele necredincioșilor pentru a-i combate pe catolici în problema euharistiei și de aceleași argumente cu care catolicii susțin euharistia, pentru a-i combate pe necredincioși.

Machiavelli îi sfătuiește, așadar, pe principi să se facă iubiți, să se pregătească în acest sens și să cîștige deopotrivă bunăvoința celor puternici și a oamenilor de rînd; are dreptate cînd îi sfătuiește să-i însărcineze pe alții cu lucrurile care le-ar putea atrage ura vreuneia din aceste categorii și să pună, în acest scop, magistrați judecători între popor și cei mari. Ca model, invocă guvernul Franței. Acest exagerat admirator al despotismului și al uzurpării de autoritate aprobă puterea pe care o aveau altădată parlamentele Franței. Mie mi se pare că, dacă există azi un guvern care ar putea servi drept model pentru înțelepciune, acesta este al Angliei. Acolo, Parlamentul este un arbitru între popor și rege, iar regele are toată puterea de a face bine, dar nu mai are libertatea de a face rău.

Machiavelli intră, apoi, într-o lungă discuție asupra vieții împăraților romani, de la Marc-Aureliu pînă la cei doi Gordieni. El atribuie venalității Imperiului cauza frecventelor schimbări, dar au fost și alte motive. Caligula, Claudius, Nero, Galba, Otho, Vitellius au avut un sfîrșit sumbru, fără să fi cumpărat Roma precum Didius Iulianus. Venalitatea a fost, desigur, un

motiv în plus pentru a-i asasina pe împărați, dar fondul adevărat al revoluțiilor îl constituie forma de guvernămînt. Gărzile pretorienilor deveniseră ceea ce vor fi, mai tîrziu, mamelucii în Egipt, ienicerii în Turcia, streliții la Moscova. Constantin a distrus cu abilitate pe pretorieni; mai pe urmă, însă, greutățile imperiului i-au expus și mai mult pe conducători la asasinate și otrăviri. Voi observa doar că împărații cei răi au pierit de morți violente; un Theodor însă, muri în patul lui, iar Justinian a trăit fericit 84 de ani. Lucrul asupra căruia vreau să insist este următorul: aproape nu există un principe rău, fericit; Augustus și-a găsit liniștea doar atunci cînd a devenit virtuos. Tiranul Commodus, succesor al divinului Marc-Aureliu, a fost omorît, în pofida respectului pe care lumea-l avea pentru părintele său. Caracalla n-a putut să reziste tocmai din pricina cruzimii sale. Alexandru Sever a fost trădat și ucis de Maximin de Tracia, iar acesta din urmă, după ce a indignat toată lumea cu barbariile lui, a fost ucis și el. Machiavelli susține că acesta a pierit din cauza disprețului pe care lumea-l avea pentru originea sa joasă. Autorul greșește însă foarte mult: un om care ajunge împărat grație curajului său nu mai are părinți: toți se gîndesc la puterea lui, iar nu la extracția socială. Pupian era fiul unui conducător de obște sătească, Probius, al unui grădinar, Dioclețian avea părinte un sclav, Valentinian, un fabricant de funii: toți au fost respectați. Sforza, cuceritorul Milanului, era un țăran; Cromwell, cel care a supus Anglia și a făcut să tremure Europa, era fiu de negustor. Marele Mahomed, fondatorul religiei celei mai puternice din lume era un ucenic de negustor. Samon, primul rege al Slavoniei, era un negustor francez. Faimosul Piast, al cărui nume este și astăzi cinstit în Polonia, a fost ales rege cînd încă mai purta straiele celor săraci și a trăit mulți ani înconjurat de respect. Cîți generali din armată, miniștri și cancelari n-au fost oameni din popor! Europa este plină de ei, și n-a ieșit decît în cîștig, deoarece aceste funcții au fost acordate pe merit. Nu spun asta din dispreț pentru sîngele unor Vitikin, Carol cel Mare sau otomani; dimpotrivă, am motive să stimez sîngele nobil al eroilor, dar și mai mult apreciez meritele.

Nu trebui să uităm aici că Machiavelli se înșeală profund cînd crede că pe timpul lui Sever era de ajuns să conduci niște oșteni ca să te menții; istoria împăraților ne dovedește contrariul! Cu cît un suveran se înconjura de pretorieni nedisciplinabili, cu atît aceștia se simțeau mai puternici. Era

la fel de periculos să-i flateze ori să vrea să-i reprime. Astăzi, nimeni nu se mai teme de trupe, pentru că toate sînt împărțite în corpuri de armată mai mici, care veghează unele asupra altora, iar regii numesc persoane în toate funcțiile și forța legilor este mai stabilă. Împărații turci nu sînt atît de expuși spînzurării, pentru că ei n-au înțeles să se servească încă de această politică. Turcii sînt sclavii sultanului, iar sultanul este sclavul ienicerilor. În Europa creștină, un suveran trebuie să trateze la fel de bine toate rangurile celor pe care-i comandă, fără a face o diferență care ar cauza gelozii primejdioase pentru interesele lui.

Modelul lui Sever, propus de Machiavelli celor care se vor ridica la putere, este pe atît de rău pe cît le poate fi de folositor exemplul lui Marc-Aureliu. Dar cum pot fi propuși ca modele, laolaltă, Sever, Marc-Aureliu și Cezar Borgia? Înseamnă să vrei să pui alături înțelepciunea, ori virtutea cea mai pură și cea mai groaznică ticăloșie. Nu pot încheia fără să subliniez încă o dată faptul că Cezar Borgia, cu a sa cruzime, și atît de abil, a avut parte de un sfîrșit nenorocit, în timp ce Marc-Aureliu, filosoful încoronat, bun întotdeauna, mereu virtuos, n-a fost supus, pînă la moarte, nici unei răsturnări a Destinului.

CAPITOLUL XX

[Dacă fortărețele și mai multe alte lucruri, pe care principii le fac adesea, sînt utile sau dăunătoare]

Păgînismul îl reprezenta pe Janus cu două fețe, ceea ce semnifica, pentru acesta, o cunoaștere perfectă a trecutului și a viitorului. Imaginea acestui zeu, înțeleasă în mod alegoric, se poate foarte bine aplica principilor. Ca Janus, ei trebuie să privească în urmă istoria tuturor veacurilor care s-au scurs și care le furnizează lecții salutare de conduită și de datorie; tot așa, ei trebuie să aibă puterea de a vedea în viitor, acel spirit de penetrație și judecata care să combine raporturi și să citească în conjuncturile prezentului cele care vor urma. Machiavelli propune cinci întrebări principilor, atît acelora care vor fi făcut noi cuceriri, cît și celor a căror politică nu urmărește

decît consolidarea puterii prezente: să vedem ce ne va învăţa prudenţa, combinînd trecutul cu viitorul şi conducîndu-ne tot timpul după raţiune şi dreptate.

Prima întrebare este dacă un principe trebuie să dezarmeze popoarele cucerite sau nu. Totdeauna trebuie să ne gîndim la cît de mult s-a schimbat maniera de a face război, de la Machiavelli încoace. Sînt şi azi armate disciplinate, mai mult sau mai puţin puternice, care-şi apără ţara; o trupă de ţărani înarmaţi ar fi dispreţuită. Dacă uneori, în timpul asediilor, orăşenii pun mîna pe arme, asediatorii îi ameninţă cu bombardamente şi cu ghiulele de foc; se pare, de altfel, că este prudent să dezarmezi burghezii dintr-un oraş cucerit, în special dacă sînt temeri că ei ar putea reacţiona.

Romanii, care cuceriseră Britania, dar n-o puteau ţine în linişte din cauza umorii turbulente şi belicoase a acestor oameni, aleseră soluţia de a-i moleşi, ca să tempereze în ei instinctul belicos şi sălbatic, ceea ce reuşi întocmai cum s-a dorit la Roma. Corsicanii sînt o mînă de oameni, la fel de plini de curaj şi de hotărîre ca şi englezii. Ei nu vor fi însă îmblînziţi decît prin prudenţă şi bunătate. Pentru a menţine conducerea acestei insule, mi se pare de o necesitate indispensabilă dezarmarea locuitorilor şi îmblînzirea obiceiurilor acestora. Spun în treacăt, fiind vorba aici de corsicani, că prin exemplul lor se poate vedea cît curaj, cîtă virtute le dă oamenilor iubirea de libertate, şi că este periculos şi nedrept s-o oprimi.

A doua întrebare se referă la încrederea pe care un principe trebuie s-o aibă după ce a devenit stăpîn într-un nou stat, în cele ale noilor săi supuşi, care l-au ajutat să se urce pe tron, sau în cele care au fost fidele suveranului lor legitim. Cînd un oraş este cucerit prin inteligenţă şi prin trădarea unor cetăţeni, ar fi o mare imprudenţă să te încrezi în trădători, care, probabil, te vor trăda şi pe tine; şi trebuie să presupunem că cei care au fost fideli foştilor stăpîni, vor fi astfel şi faţă de noii lor suverani; aceştia sînt, de obicei, oameni înţelepţi, aşezaţi, cărora le este bine în ţara lor, care iubesc ordinea şi cărora orice schimbare le face rău; totuşi, nu trebuie să te încrezi cu uşurinţă în nimeni.

Dar să presupunem o clipă că poporul, asuprit şi forţat să scuture jugul tiranului, cheamă un alt principe să guverneze; cred că principele trebuie să răspundă întru totul încrederii care i se manifestă şi că, dacă el n-ar face-o,

în această ocazie, față de cei care i-au încredințat ce aveau ei mai prețios, aceasta ar fi trăsătura cea mai nedemnă a unei ingratitudini ce nu va întîrzia să-i vestejească memoria. William, prinț de Orania, a acordat, pînă la sfîrşitul vieții, prietenia şi încrederea lui celor care-i puseseră în mîini conducerea Angliei, iar cei care-i erau ostili şi-au abandonat patria şi l-au urmat pe regele alungat. În regatele elective, în care majoritatea alegerilor se fac prin manevre, unde tronul este venal, cred, orice s-ar spune, că noul suveran va găsi mijloacele, după ce va fi ales, să-i cumpere pe cei care i s-au opus, cum a făcut şi cu cei care l-au ales.

Avem asemenea exemple în Polonia; tronul se vinde şi se cumpără atît de grosolan, de parcă lucrurile s-ar petrece la piață. Darurile unui rege polonez îndepărtează din cale orice opoziție; el este maestru în arta de a cîştiga marile familii, prin funcții la palat, starostii şi alte poziții pe care li le oferă; dar cum polonezii au memoria scurtă în privința binefacerilor, trebuie să se revină mereu la acest procedeu: într-un cuvînt, republica Polonia este ca vasul Danaidelor: regele cel mai generos va răspîndi în van binefaceri asupra ei, căci n-o va sătura niciodată. Totuşi, cum un rege al Poloniei are multe favoruri de făcut, poate să se descurce cu resurse obişnuite, nefiind obligat a acorda mai mult decît atunci cînd are nevoie de familiile pe care le îmbogățeşte.

A treia întrebare a lui Machiavelli priveşte, de fapt, siguranța principelui într-un regat ereditar, şi anume dacă este mai bine să întrețină comuniunea sau dimpotrivă, neînțelegerea între supuşii săi.

Această întrebare putea fi pusă, probabil, pe timpul strămoşilor lui Machiavelli din Florența, dar astăzi nu cred că vreun om politic ar lua-o în serios. Nu am decît să citez frumoasa apologie, atît de cunoscută, a lui Menenius Agrippa, prin care el a reunit poporul roman. Republicile trebuie, într-un fel, să întrețină gelozia membrilor lor; căci dacă nici o partidă nu veghează asupra alteia, forma de guvernămînt se transformă în monarhie.

Există suverani care cred că neînțelegerea între miniştrii lor este necesară pentru ei; ei socotesc că vor fi mai puțin înşelați de oameni, pe care ura reciprocă îi ține permanent în gardă; dar dacă ura lor produce acest efect, ea mai determină unul, foarte periculos: acela că, în timp ce miniştrii ar trebui să se pună în serviciul principelui, se întîmplă că, vrînd să-şi facă rău

unul altuia, se contracarează reciproc întruna, iar, în cearta lor, amestecă interesele suveranului şi binele poporului.

Nimic nu contribuie mai mult la forţa unei monarhii decît uniunea intimă şi inseparabilă a tuturor membrilor ei şi acesta trebuie să fie scopul urmărit de un principe înţelept.

Răspunsul pe care tocmai l-am dat la cea de-a treia întrebare a lui Machiavelli poate fi, întrucîtva, şi soluţia celei de-a patra probleme puse de el; să vedem, totuşi, şi să judecăm în cîteva cuvinte, dacă un principe trebuie să provoace ivirea unor facţiuni potrivnice lui, ori, dimpotrivă, să cîştige prietenia supuşilor săi.

A-ţi face duşmani pentru a-i învinge înseamnă a te lupta cu monştrii pe care i-ai făcut; este mai firesc, mai rezonabil, mai uman să-ţi faci prieteni: fericiţi sînt principii care cunosc deliciile prieteniei! Mai fericiţi încă sînt aceia care merită iubirea şi afecţiunea poporului.

Iată-ne şi la ultima întrebare a lui Machiavelli, dacă un principe trebuie să aibă fortăreţe şi citadele sau nu. Cred că mi-am spus părerea în capitolul al X-lea, în ceea ce-i priveşte pe principii mărunţi; să ne ocupăm acum de conduita regilor.

În vremea lui Machiavelli, lumea era într-o continuă frămîntare; spiritul instigator şi de revoltă domnea pretutindeni, peste tot găseai facţiuni şi tirani; revoluţiile frecvente şi permanente îi obligară pe principi să construiască citadele pe înălţimile oraşelor, pentru a mulţumi, în acest mod, spiritul neliniştit al locuitorilor acestora. Din acele timpuri barbare şi pînă azi, fie că oamenii s-au săturat să se distrugă între ei, fie, mai degrabă, pentru că suveranii au, în ţările lor, o putere mai despotică, nu se mai vorbeşte aşa de mult de instigări şi revolte, şi s-ar putea spune că acest spirit de nelinişte, care i-a chinuit atîta pe oameni, acum s-a potolit; nu mai este, astfel, nevoie de citadele pentru a răspunde de fidelitatea oraşelor. Nu acelaşi lucru se poate spune despre fortificaţii, necesare pentru apărarea în faţa duşmanului şi pentru a asigura mai bine liniştea statului.

Armatele şi fortăreţele sînt la fel de utile pentru principi; căci, dacă pot opune armata lor inamicilor, ei o pot şi salva, sub tunurile fortăreţelor, în caz de pierdere a bătăliei; asediul pe care duşmanul trebuie să-l facă împotriva fortăreţei le dă timpul să se refacă şi să adune noi forţe pe care, dacă sînt

adunate la timp, le pot folosi încă, pentru a-i face pe duşmani să ridice asediul.

Ultimele războaie, în Flandra, între împărat şi Franţa, nu avansau aproape deloc din cauza mulţimii locurilor întărite. Bătălii cîştigate cu o sută de mii de oşteni împotriva tot atîtor luptători inamici nu erau urmate decît de ocuparea unui oraş sau două; adversarul avînd timp să se refacă, în campania următoare apărea din nou şi începea disputa în privinţa celor hotărîte cu un an înainte. În ţările unde există multe fortăreţe, armate care se întind pe o suprafaţă de zece mile vor face război treizeci de ani şi vor cîştiga, dacă au noroc, zece mile de teren.

În ţările deschise, tăria unei bătălii sau a două campanii decide soarta învingătorului şi-i pune la picioare imperii întregi. Alexandru, Cezar, Gingis-han, Carol XII şi-au datorat gloria faptului că întîlniseră puţine locuri fortificate în ţările pe care le-au cucerit; învingătorul Indiilor n-a făcut decît două asedii în glorioasele lui campanii, conducătorul Poloniei n-a făcut niciodată mai multe. Eugen Villars, Marlborough, Luxembourg erau mari căpitani, dar fortăreţele le-au ştirbit întrucîtva din strălucirea succeselor. Francezii cunoşteau foarte bine utilitatea fortăreţelor, căci, de la Brabant pînă la Dauphiné, există un dublu lanţ de locuri întărite, frontiera Franţei cu Germania este ca o gură de leu, larg deschisă, avînd două şiruri de dinţi ameninţători, care ar vrea, parcă, să înghită totul. Acestea sînt suficiente pentru a demonstra marea utilitate a oraşelor fortificate.

CAPITOLUL XXI
[Cum trebuie să guverneze principele pentru a-şi cîştiga stima]

Acest capitol al lui Machiavelli are şi bune şi rele. Voi arăta întîi greşelile lui Machiavelli, voi confirma ce spune bun şi demn de laudă şi voi încerca apoi o judecată proprie asupra cîtorva subiecte care aparţin, în mod firesc, acestei teme.

Autorul propune drept model conduita lui Ferdinand de Aragon şi Bernard de Milano, pentru cei care vor să se distingă prin fapte mari, acţiuni rare şi extraordinare. Machiavelli caută acest miraculos în îndrăzneala întreprinderilor şi rapiditatea execuţiei. Sînt de acord că faptele sînt măreţe, dar demne de laudă nu sînt decît în măsura în care întreprinderea cuceritorului este dreaptă. „Tu, care te lauzi că ai stîrpit hoţii, spuneau ambasadorii sciţi lui Alexandru, eşti tu însuţi cel mai mare hoţ de pe pămînt, căci tu ai prădat şi ai pustiit toate naţiunile pe care le-ai cucerit; dacă eşti un zeu, trebuie să faci bine muritorilor, iar nu să le iei ceea ce au; dacă eşti un om, gîndeşte-te mereu la ceea ce eşti."

Ferdinand de Aragon nu se mulţumea întotdeauna să poarte războaie; se servea de religie ca de un voal, pentru a-şi ascunde planurile: abuza de legea jurămîntului; nu vorbea decît de dreptate, dar comitea numai nedreptăţi. Machiavelli laudă tot ceea ce lumea dispreţuieşte la el.

Machiavelli invocă, apoi, exemplul lui Bernard de Milano, pentru a le arăta principilor ce trebuie să recompenseze şi să pedepsească exemplar, astfel încît acţiunile lor, toate, să capete un aer de măreţie. Principilor generoşi nu le va lipsi reputaţia, mai ales cînd mărinimia lor este o urmare a largheţei sufleteşti, şi nu a amorului propriu.

Bunătatea inimii îi poate face mai mari decît orice altă virtute. Cicero îi spunea lui Cezar: „N-ai nimic mai scump în destinul tău decît puterea de a salva atîţia oameni şi nici mai demn de bunătatea ta decît voinţa de a o face."

Ar trebui, deci, ca pedepsele pe care un principe le aplică să nu fie niciodată o ofensă, iar recompensele pe care le oferă să fie mai presus de serviciul făcut.

Dar iată o contradicţie: doctorul în politică vrea, în acest capitol, ca principii să-şi respecte alianţele, pe cînd, în capitolul al XVIII-lea, îi elibera total de datoria de a-şi ţine cuvîntul. El face ca aceia care spun unora un lucru, iar altora, contrariul.

Dacă Machiavelli judecă greşit în privinţa celor arătate de noi pînă aici, el vorbeşte însă bine despre prudenţa pe care principii trebuie s-o aibă, pentru a nu se angaja cu uşurinţă faţă de alţi principi mai puternici ca ei, şi care, în loc să-i ajute, i-ar putea pierde.

Acest lucru îl ştia un mare principe din Germania, stimat şi de prieteni şi de duşmani. Suedezii au intrat în ţinuturile lui cînd acesta era plecat, cu toate trupele, să-l ajute pe împărat în josul Rhinului, în războiul cu Franţa. Miniştrii acestui principe l-au sfătuit, la vestea acestei invazii neaşteptate, să-l cheme în ajutor pe ţarul Rusiei; dar principele, mai înţelept decît ei, le răspunse că moscoviţii sînt ca urşii, pe care nu trebuie să-i slobozi, pentru că nu-i vei mai putea prinde în lanţ; a luat, generos, asupra lui, grija răzbunării şi n-a avut de ce să se căiască.

Dacă aş trăi în veacul următor, aş lungi cu siguranţă acest articol prin cîteva reflecţii care s-ar potrivi aici, dar nu eu trebuie să judec conduita principilor moderni, iar în lume e bine să ştii să vorbeşti şi să taci atunci cînd trebuie.

Materia neutralităţii este la fel de bine tratată ca aceea a angajamentelor principilor. De multă vreme, experienţa a demonstrat că un principe neutru îşi expune ţara injuriilor celor două părţi beligerante, că ţinuturile lui devin teatru de război, iar el pierde întotdeauna prin neutralitate, fără să aibă vreodată ceva solid de cîştigat.

Sînt două modalităţi prin care un principe poate să-şi sporească faima. Una este cucerirea, un principe războinic mărindu-şi teritoriile prin forţa armatelor sale, cealaltă este o bună guvernare, cînd un suveran iscusit face să înflorească în ţara lui toate artele şi ştiinţele, care o fac mai puternică şi mai civilizată.

Toată această carte este plină de judecăţi asupra primei modalităţi de mărire; să spunem cîte ceva despre cea de-a doua modalitate, mai nevinovată, mai dreaptă, dar la fel de utilă ca şi prima.

Artele cele mai necesare vieţii sînt agricultura, comerţul şi manufacturile; cele care fac mai mult onoare spiritului uman sînt geometria, filosofia, astronomia, retorica, poezia, pictura, muzica, sculptura, arhitectura, gravura şi ceea ce înţelegem prin Belle Arte.

Cum toate ţările sînt foarte diferite, puterea unora stă în agricultură,a altora în negustorie sau în comerţ: aceste arte se întîmplă să prospere laolaltă în vreo ţară.

Suveranii care vor alege această modalitate paşnică de a deveni mai puternici vor fi obligaţi să studieze, în primul rînd, structura ţării lor, pentru

a şti care dintre aceste arte vor fi cele mai nimerite pentru a avea succes şi, prin urmare, pe care trebuie să le încurajeze mai mult. Francezii şi spaniolii şi-au dat seama că ceea ce le lipsea mai mult era comerţul şi s-au gîndit, din acest motiv, la o modalitate de a-l ruina pe cel al englezilor. Franţa îşi va spori puterea mai mult decît ar face-o cucerirea a douăzeci de oraşe şi o mie de sate; Anglia şi Olanda, cele mai frumoase şi mai bogate ţări din lume, vor slăbi pe nesimţite, ca un bolnav care se stinge de lingoare.

Ţările a căror bogăţie o constituie grînele şi viile au de urmărit două lucruri: primul este defrişarea tenace a tuturor pămînturilor, pentru a face roditoare şi cea mai mică porţiune de teren; al doilea este preocuparea pentru recolte mai mari, îmbunătăţirea mijloacelor de transport pentru aceste mărfuri, la preţuri mai scăzute şi vînzare avantajoasă.

Cît priveşte manufacturile de toate felurile, ele sînt probabil lucrul cel mai util şi mai profitabil pentru un stat, deoarece prin ele sînt acoperite nevoile şi luxul locuitorilor, în timp ce vecinii sînt chiar obligaţi să plătească un tribut industriei voastre: ele împiedică, pe de o parte, ca banii să iasă din ţară, iar pe de altă parte, îi fac să intre în ţară.

Întotdeauna m-am convins că lipsa manufacturilor a fost, în parte, cauza miraculoaselor migrări, din ţările nordice, ale goţilor şi vandalilor, care au invadat atît de des ţările meridionale. În timpurile vechi nu se cunoşteau, dintre ocupaţii, în Suedia, Danemarca, şi în cea mai mare parte a Germaniei, decît agricultura şi vînătoarea; pămînturile arabile erau stăpînite de un anumit număr de proprietari, care le cultivau şi care se puteau hrăni de pe urma lor.

Dar cum rasa umană a fost dintotdeauna foarte fecundă în aceste climate reci, se întîmpla că existau de două ori mai mulţi locuitori decît puteau să trăiască din cultivarea pămîntului, iar prinţii marilor Case se înarmau; erau nişte hoţi iluştri - din necesitate, devastau alte ţări şi le cucereau. Se vede astfel, în Imperiul de Răsărit şi de Apus, că acei barbari nu căutau, de obicei, decît pămînturi cultivabile pentru a-şi asigura existenţa. Ţările nordice nu sînt mai puţin populate decît erau atunci, dar cum luxul a făcut ca nevoile noastre să crească, faptul a dus la dezvoltarea manufacturilor şi a tuturor acelor arte care asigură existenţa unor popoare întregi, care, altfel, ar fi nevoite să-şi caute salvarea în altă parte

Aceste modalități de a face să prospere un stat sînt ca niște posibilități încredințate înțelepciunii suveranului, pe care acesta trebuie să le pună în practică și să le facă profitabile. Semnul cel mai sigur că o țară are o guvernare înțeleaptă și fericită este atunci cînd în sînul ei se nasc artele frumoase: flori care cresc pe un pămînt roditor, sub un cer fericit, dar pe care seceta sau suflul crivățului le omoară.

Nimic nu face mai celebră o domnie decît artele care înfloresc la adăpostul ei. Secolul lui Pericle este tot atît de faimos prin marile genii care trăiau la Atena, cît prin războaiele mari pe care atenienii le-au purtat atunci. Secolul lui Augustus este mai cunoscut prin Cicero, Ovidiu, Horațiu, Vergiliu și ceilalți, decît prin persecuțiile acestui crud împărat care, pînă la urmă, datorează o mare parte a reputației sale lirei lui Horațiu. Cel al lui Ludovic XIV este mai celebru prin Corneille, Racine, Molière, Boileau, Descartes, Lebrun, Girardon, decît prin atît de exagerat invocata trecere a Rhinului, ori asediile la care Ludovic a participat în persoană, prin bătălia de la Torino, pe care ducele de Orléans a pierdut-o din cauza domnului de Marsin, la ordinul Cabinetului.

Regii onorează umanitatea atunci cînd îi disting și-i recompensează pe cei care-i fac onoare cel mai mult, care se străduiesc să perfecționeze cunoștințele noastre și se devotează cultului adevărului.

Ferice de acei suverani care cultivă ei înșiși aceste științe, care gîndesc precum Cicero, consulul roman, eliberatorul patriei sale, părintele elocinței: „Literele formează tineretul și sînt delectarea vîrstei înaintate; prosperitatea este, cu ele, mai strălucitoare, adversitatea primește, prin ele, consolări; iar în casele noastre și într-ale altora, în călătorii și în singurătate, în toate timpurile și în toate locurile, ele fac dulceața vieții noastre."

Lorenzo de Medicis, cel mai mare om al națiunii sale, era pacificatorul Italiei și restauratorul științelor; probitatea lui i-a adus încrederea unanimă a tuturor principilor; Marc-Aureliu, unul din cei mai mari împărați ai Romei, era deopotrivă un luptător glorios și un filosof înțelept, și alătura practica cea mai severă a moralei, profesiunii pe care o avea în privința ei. Să încheiem cu aceste cuvinte: „Un rege călăuzit de dreptate are ca templu Universul, iar oamenii de bine sînt preoții și sacrificatorii".

CAPITOLUL XXII
[Despre secretarii principilor]

În lume sînt două feluri de principi: cei care văd totul cu propriii lor ochi şi guvernează statele ei înşişi, şi cei care se lasă în seama bunei-credinţe a miniştrilor lor şi se lasă conduşi de aceia care au căpătat ascendent asupra lor.

Suveranii din prima categorie sînt sufletul statelor lor; sarcina guvernării atîrnă pe umerii lor, ca Pămîntul pe umerii lui Atlas: ei sînt aceia care reglează afacerile interne, ca şi pe cele externe, ei îndeplinesc, în acelaşi timp, funcţiile de prim-magistrat al justiţiei, de general al armatelor, de mare trezorier. După exemplul lui Dumnezeu (care se serveşte de inteligenţe superioare omului ca să-şi îndeplinească voia), au spirite penetrante şi laborioase pentru a le executa planurile şi pentru a îndeplini în amănunt ceea ce ei au proiectat în mare; miniştrii lor sînt, propriu-zis, nişte instrumente în mîinile unui stăpîn înţelept şi abil.

Suveranii din a doua categorie sînt, din lipsă de inteligenţă sau dintr-o indolenţă nativă, cufundaţi într-o indiferenţă letargică. Dacă statul, gata să cadă răpus din pricina slăbiciunii suveranului, trebuie să fie susţinut de înţelepciunea şi agerimea unui ministru, principele nu mai este, în acest caz, decît o fantomă, dar o fantomă necesară, căci el reprezintă statul; tot ceea ce se mai poate spera este ca el să facă o alegere fericită.

Nu este atît de uşor pe cît s-ar crede, pentru un suveran, să cunoască în profunzime caracterul celor pe care vrea să-i ia în slujba lui; căci oamenilor obişnuiţi le este la fel de uşor de a se deghiza în faţa stăpînilor, pe cît le este de greu principilor să-şi ascundă adevărata natură, de ochii publicului.

La urma urmei, dacă Sixtus V a putut să înşele şaptezeci de cardinali care trebuie că-l cunoşteau, de ce n-ar fi cu mult mai uşor pentru un om să înşele judecata suveranului în privinţa lui, cînd acestuia i-au lipsit ocaziile de a-l cunoaşte mai bine?

Un principe inteligent poate aprecia cu uşurinţă judecata, capacitatea celor care-l servesc, dar îi este aproape imposibil să ştie cît sînt de dezinteresaţi şi de fideli.

S-au văzut adesea oameni care păreau virtuoşi, din lipsă de ocazii pentru a-şi arăta adevăratul caracter, dar care au renunţat la onestitate de îndată ce virtutea le-a fost pusă la încercare. La Roma, nu s-au vorbit lucruri rele despre un Tiberiu, Nero sau Caligula, înainte ca ei să ajungă la tron: poate că sceleratețea lor ar fi rămas fără efect dacă n-ar fi fost pusă în lumină de ocazia care a dezvoltat germenele răutății din ei.

Se găsesc oameni care au, pe lîngă mult spirit, flexibilitate şi talent, sufletul cel mai întunecat şi cel mai ingrat; există alţii care strîng în ei toate calităţile inimii.

Principii prudenţi au preferat, de obicei, pe cei la care dominau calităţile inimii pentru a-i folosi în interiorul ţării. Dimpotrivă, i-au ales pe cei care aveau mai multă abilitate, pentru a-i folosi la negocieri. Căci, dacă nu este vorba decît de a menţine ordinea şi dreptatea în stat, onestitatea este de ajuns; dacă însă trebuie convinşi vecinii şi urzite intrigi, se ştie bine că probitatea nu-i atît de potrivită ca abilitatea şi inteligenţa.

Mi se pare că un principe nu va recompensa niciodată de ajuns fidelitatea celor care-l slujesc cu zel; există în noi un anume sentiment al dreptăţii, care ne împinge la recunoştinţă şi pe care trebuie să-l urmăm. De altfel, interesele celor mari cer întotdeuna ca ei să recompenseze cu generozitate şi să pedepsească cu clemenţă, căci miniştrii care-şi dau seama că virtutea va fi cheia norocului lor,cu siguranţă că nu vor recurge la crimă şi vor prefera, firesc, binefacerile stăpînului lor coruperii de către străini.

Calea dreptăţii şi înţelepciunea lumii se acordă perfect în privinţa acestui subiect, şi este imprudent şi nedrept să pui la o periculoasă încercare ataşamentul miniştrilor, lipsindu-i de recompense şi de generozitatea princiară.

Există suverani care cad în alt păcat, la fel de periculos: ei schimbă miniştrii cu mare uşurinţă şi pedepsesc prea dur cea mai mică neregulă din purtarea lor.

Miniştrii care lucrează chiar sub ochii principelui, dacă sînt în preajma lui de mai mult timp, nu vor putea să-şi ascundă cu totul defectele faţă de el: cu cît principele este mai pătrunzător, cu atît mai uşor le va descoperi.

Suveranii care nu sînt şi filosofi se impacientează repede, se revoltă împotriva slăbiciunilor celor care-i slujesc, îi dizgraţiază şi-i termină.

Principii care judecă lucrurile mai în profunzime cunosc mai bine oamenii; ei ştiu că toţi stau sub semnul omenescului, că nu există nimic perfect pe lumea asta, că marile calităţi sînt, ca să spunem aşa, contrabalansate de mari defecte, şi că omul inteligent trebuie să ştie să tragă din toate un profit. De aceea (dacă nu-i vorba de încălcarea îndatoririlor cu rea-voinţă), ei păstrează miniştrii, cu trăsăturile lor, bune şi rele, şi îi preferă pe cei pe care-i cunosc foarte bine celor noi, pe care i-ar putea avea, procedînd astfel aproape la fel ca nişte iscusiţi muzicieni, care preferă să cînte la instrumente cărora le cunosc şi părţile bune şi părţile rele, decît la unele noi, a căror capacitate le este necunoscută.

CAPITOLUL XXIII
[Cum trebuie să te fereşti de linguşitori]

Nu este carte de morală sau de istorie în care să nu fie dur sancţionată slăbiciunea principilor în privinţa linguşirilor; vrem ca regii să iubească adevărul, vrem ca urechile lor să se obişnuiască a-l auzi şi avem dreptate; dar mai vrem, după obiceiul oamenilor, şi lucruri un pic contradictorii: vrem ca principii să aibă destul amor propriu pentru a iubi gloria, pentru a întreprinde mari acţiuni, iar, în acelaşi timp, să fie îndeajuns de indiferenţi ca să renunţe de bună-voie la răsplata muncii lor; acelaşi principiu ar trebui să-i facă să merite lauda şi s-o dispreţuiască. Aceasta ar însemna să cerem prea mult oamenilor; le facem o mare onoare presupunînd că trebuie să aibă asupra lor înşişi o putere mai mare decît asupra celorlalţi.

Contemptus virtutis ex contemptu famae.

Suveranii insensibili la reputaţia lor n-au fost decît indolenţi sau voluptoşi abandonaţi lîncezelii; erau făcuţi dintr-un aluat abject, pe care nici o virtute nu-l anima. Tiranii foarte cruzi au iubit, este adevărat, laudele, dar în ei era o vanitate odioasă, un viciu în plus; voiau stima, deşi meritau oprobriul.

Pentru principii vicioşi, linguşirea este o otravă mortală, care înmulţeşte seminţele corupţiei lor; la principii merituoşi, linguşirea este ca o rugină

care se aşterne pe gloria lor, luîndu-i din strălucire. Un om inteligent se revoltă în fața linguşirii grosolane, îl respinge pe adulatorul neîndemînatic. Există un alt fel de linguşire, care este sofista defectelor, retorica ei diminuîndu-le; este cea care furnizează argumente pasiunilor, care dă austerității caracterul dreptății, care face o asemănare atît de perfectă între generozitate şi largheţe excesivă, încît nu mai ştii despre care e vorba; care acoperă desfrîul cu voalul amuzamentului şi al plăcerii; ea amplifică mai ales viciile altora, pentru a înălța, pe ele, un trofeu pentru viciile eroului ei.

Majoritatea oamenilor cad în acest fel de flatare, care le justifică gusturile şi care nu este propriu-zis minciună. N-ar putea să fie severi cu cei care spun despre ei lucruri bune, de care şi ei sînt convinşi. Linguşirea care se întemeiază pe o bază solidă este cea mai subtilă dintre toate; trebuie să ai un discernămînt foarte fin ca să descoperi nuanța pe care ea o adaugă adevărului. Ea nu va face ca pe rege, în tranşee, să-l însoțească poeții, în loc de istorici; nu va compune prologuri de operă pline de hiperbole, prefețe fade şi epistole slugarnice; nu-şi va copleşi eroul cu povestirea umflată a victoriilor sale, ci va lua aerul sentimentului, se va feri discret de introduceri, va părea sinceră şi naivă. Cum s-ar putea supăra un mare om, un principe inteligent, pentru că aude rostit un adevăr „scăpat" ca din întîmplare, în mărturisirea unui prieten? Cum ar fi putut Ludovic XIV, care credea că singură înfățişarea lui era de ajuns ca să impună oamenilor, şi care se complăcea în această superioritate, să se supere pe un bătrîn ofițer care, cînd îi vorbea, tremura şi se bîlbîia, şi care, oprindu-se în mijlocul discursului, îi spune: „Cel puțin, Sire, nu tremur aşa în fața duşmanilor Voştri"?

Principii care au fost oameni înainte de a deveni regi îşi pot aminti ce au fost şi nu se acomodează aşa de uşor la tratamentul linguşirii. Cei care au domnit toată viața au fost hrăniți mereu cu tămîie ca zeii, şi ar muri de inaniție dacă le-ar lipsi laudele.

Ar fi, deci, mai potrivit, mi se pare, să-i plîngem pe regi, în loc să-i condamnăm; linguşitorii şi mai ales calomniatorii merită condamnarea şi ura publicului; la fel şi aceia care sînt de ajuns de duşmani principilor pentru a le ascunde adevărul. Dar trebuie să distingem între linguşire şi laudă. Traian era încurajat întru virtute de panegiricul lui Pliniu, Tiberiu se vedea aprobat în viciile lui de linguşirile senatorilor.

CAPITOLUL XXIV

[Din ce pricină şi-au pierdut principii Italiei statele lor]

Legenda lui Cadmus, cel care a pus în pămînt dinţii şarpelui pe care tocmai îl biruise şi din care a răsărit un popor de războinici care s-au distrus unii pe alţii, este emblema a ceea ce erau principii italieni din vremea lui Machiavelli. Vicleniile şi trădările la care recurgeau unii împotriva celorlalţi au sfîrşit prin a-i ruina cu totul. Dacă citim istoria Italiei de la începutul secolului al XIV-lea pînă la începutul celui de-al XV-lea, vedem numai cruzimi, răzvrătiri, violenţe, çoalaţii făcute să se distrugă una pe alta, uzurpări, asasinate, într-un cuvînt: un enorm şir de crime la care, numai gîndindu-te, te simţi cuprins de oroare.

Dacă, urmînd exemplul lui Machiavelli, am hotărî că trebuie să detronăm dreptatea şi omenia, am zdruncina atunci din temelii tot universul, invazia de crime reducînd în scurt timp acest continent la o vastă pustietate. Tocmai nedreptăţile şi barbaria principilor Italiei au fost cele care i-au făcut, în cele din urmă, să-şi piardă statele, tot aşa după cum falşii principi ai lui Machiavelli îi vor pierde cu siguranţă pe aceia care vor fi atît de nebuni încît să le urmeze pilda. Nu ascund nimic, e posibil ca laşitatea unora dintre aceşti principi ai Italiei, la fel ca şi răutăţile lor, să-i fi dus la pierzanie; astfel e cert că lipsa de tărie a regilor Neapolelui i-a condus la dezastru; dar puteţi să-mi spuneţi tot ce voiţi în chestiuni de politică, să-mi aduceţi tot felul de argumente, să construiţi tot felul de sisteme, să invocaţi exemple, să folosiţi toate subtilităţile posibile – în cele din urmă, în ciuda voinţei voastre, tot veţi fi obligaţi să vă întoarceţi la dreptate.

Îl întreb pe Machiavelli ce a vrut să spună prin aceste cuvinte: „Dacă observăm la un suveran de curînd urcat pe tron (ceea ce vrea să însemne la un uzurpator) prudenţă şi dibăcie, atunci ne vom ataşa mai mult de el decît de cei ce-şi datorează înaltul rang doar nobleţei de sînge. Explicaţia acestui lucru stă în faptul că prezentul ne afectează mai mult decît trecutul, iar cînd găsim ceea ce ne satisface, nu mergem mai departe."

Presupune oare Machiavelli că dintre doi oameni la fel de valoroşi şi de înţelepţi într-ale guvernării, o întreagă naţiune îl va prefera pe uzurpator

în locul principelui legitim? sau vrea să spună: dintre un suveran lipsit de virtuţi şi un ins care, plin de îndrăzneală şi foarte capabil, îi fură celuilalt tronul? Ci prima supoziţie nu poate fi nicidecum cea a autorului nostru, căci ea vine în contradicţie cu cele mai elementare noţiuni ale bunului simţ; predilecţia ce ar manifesta-o un popor în favoarea unui om care comite o acţiune violentă în scopul de a deveni stăpîn peste acel popor şi care, de altminteri, n-are nici un merit preferabil aceluia al unui suveran legitim, ar fi un efect lipsit de cauză.

Şi nici cea de-a doua presupunere n-ar putea fi considerată aici ca exactă: fiindcă orice calitate i s-ar oferi unui uzurpator, va fi de netăgăduit că acţiunea violentă prin care el ajunge să-şi mărească puterea este o nedreptate.

La ce ne-am putea aştepta din partea unui om care începe cu o crimă, dacă .nu la o guvernare violentă şi tiranică? Ar fi la fel ca în cazul unui ins care s-ar căsători şi s-ar vedea înşelat de soţie chiar în ziua nunţii: nu cred că aşa ceva ar prevesti, pentru tot restul vieţii, lucruri bune în privinţa virtuţii noii sale soţii.

Machiavelli îşi pronunţă singur condamnarea în acest capitol. El spune clar că fără dragostea poporului, fără prietenia celor puternici şi fără o armată bine disciplinată, îi este imposibil unui principe să se menţină pe tron. Pare că adevărul îl forţează pe Machiavelli să-l omagieze în acest fel, aşadar, cam în felul în care teologii ne spun despre îngerii căzuţi că îl recunosc pe Dumnezeu, dar îl hulesc.

Iată în ce constă contradicţia. Pentru a cîştiga prietenia poporului şi a celor puternici, trebuie să ai un fond de virtute; trebuie ca principele să fie omenos şi binefăcător, şi, ca pe baza acestor calităţi sufleteşti, să aflăm în el capacitatea de a se achita de deloc uşoarele îndatoriri ale funcţiei sale.

Se întîmplă cu această funcţie la fel ca şi cu toate celelalte; oamenii, oricare ar fi slujba pe care o îndeplinesc, nu capătă niciodată încrederea celorlalţi dacă nu sînt drepţi şi luminaţi; chiar şi cei mai corupţi îşi doresc întotdeauna să aibă de a face cu un om de bine, la fel cum cei incapabili de a se conduce se bizuie pe cel care, în ochii lor, trece drept cel mai prudent. Cum! cel mai neînsemnat *Burgmeister*, cel mai neînsemnat magistrat municipal va avea nevoie să fie un om onest şi muncitor dacă vrea să

reuşească, iar regalitatea să fie singura funcţie unde viciul să facă legea? Trebuie să fii aşa precum am zis mai înainte pentru a putea cîştiga inimile celorlalţi, şi nu cum ne învaţă Machiavelli de-a lungul acestei lucrări, adică nedrept, crud, ambiţios şi preocupat doar de grija măririi tale.

Astfel putem să-l vedem demascat pe acest politician, pe care secolul lui l-a făcut să treacă drept un mare om, pe care mulţi miniştri l-au recunoscut drept primejdios, însă pe care l-au urmat, ale cărui abominabile maxime au fost oferite principilor spre studiu, căruia nimeni nu-i răspunsese încă în mod concret şi pe care mulţi dintre politicieni îl urmează fără a voi să fie acuzaţi de aceasta.

Fericit ar fi cel care ar putea distruge complet machiavelismul din lume! Eu i-am arătat inconsecvenţa, e rîndul celor care conduc omenirea să o convingă prin exemplul lor: ei sînt obligaţi să vindece publicul de falsa idee pe care şi-au făcut-o oamenii despre politică, fiindcă aceasta nu trebuie să fie decît sistema înţelepciunii, dar care e suspectată, de obicei, a fi breviarul înşelătoriilor. Lor le revine să izgonească vicleneele subtilităţi şi reaua credinţă a tratatelor şi să redea, iarăşi, vigoare onestităţii şi candorii care, la drept vorbind, nu prea sînt de găsit printre suverani. Lor le revine să arate că sînt tot atît de puţin rîvnitori la pămînturile vecinilor lor, pe cît de geloşi în privinţa păstrării intacte a propriilor lor state. Principele care ar vrea să posede tot este ca un stomac ce se umple cu fripturi fără să se gîndească mai înainte că nu va putea să digere atît de multe. Principele care se mulţumeşte să guverneze bine este ca un om care mănîncă cu măsură şi al cărui stomac digeră bine.

CAPITOLUL XXV

[Cît de mult contează norocul în treburile din această lume şi cum i se poate rezista]

Chestiunea referitoare la libertatea omului este una dintre acele probleme care duc la exasperare gîndirea filosofilor şi care a atras adesea anateme din partea teologilor. Partizanii libertăţii spun că, dacă oamenii nu

sînt liberi, atunci înseamnă că Dumnezeu e cel care lucrează prin ei, că Dumnezeu e cel care comite, astfel, omorurile, hoţiile şi toate celelalte crime; ceea ce e un lucru vizibil opus sfinţeniei sale. În al doilea rînd, că dacă Tatăl Suprem este tatăl viciilor şi autorul nelegiuirilor care se comit, nu s-ar mai putea pedepsi vinovaţii şi n-am mai putea spune că există nici crime, nici virtuţi în lume. Or, cum n-am putea să ne gîndim la această dogmă îngrozitoare fără a nu-i remarca toate contradicţiile, n-am putea adopta o poziţie mai bună decît declarîndu-ne pentru libertatea omului.

Partizanii necesităţii absolute afirmă contrariul: că Dumnezeu ar fi mai rău decît un meşteşugar orb, care lucrează în întuneric, dacă, după ce a creat această lume, n-ar fi ştiut ce avea să se petreacă în ea: un ceasornicar, spun ei, cunoaşte acţiunea celei mai neînsemnate rotiţe din ceas, că ea face acea mişcare anume plănuită de el şi care-i este destinaţia pentru care a făcut-o; în timp ce Dumnezeu, această Fiinţă infinit de înţeleaptă, ar fi doar spectatorul curios şi neputincios al acţiunilor oamenilor! Cum de acelaşi Dumnezeu, ale cărui lucrări posedă toate caracteristicile ordinii şi care sînt toate supuse anumitor legi imuabile şi constante, să-l fi lăsat doar pe om să se bucure de independenţă şi de libertate? În cazul acesta, nu Providenţa ar fi cea care ar guverna lumea, ci capriciul oamenilor. Iar dacă trebuie să optezi între Creator şi creatură, care dintre ei este automatul? E mai rezonabil de crezut că e fiinţa mai slabă decît fiinţa mai puternică: astfel, raţiunea şi pasiunile sînt ca nişte lanţuri invizibile prin care Providenţa conduce specia umană, pentru ca aceasta din urmă să contribuie la realizarea evenimentelor pe care înţelepciunea divină le-a hotărît din eternitate, şi care trebuie să se petreacă pe lume pentru ca fiecare individ să-şi îndeplinească soarta ce i-a fost hărăzită.

Iată cum, încercînd să eviţi Caribda, te apropii prea mult de Scylla şi cum filosofii se împing reciproc în prăpastia absurdităţii, în vreme ce teologii se duelează pe întuneric şi se blestemă cucernic din milă. Aceste tabere se luptă între ele cam aşa cum o făceau cartaginezii şi romanii. Cînd exista temerea de a vedea trupele romane în Africa, flacăra războiului era dusă în Italia; iar cînd la Roma s-a dorit să se scape de Hannibal, de care romanii se temeau, a fost trimis Scipio în fruntea legiunilor să asedieze Cartagina. Filosofii, teologii şi cea mai mare parte a eroilor care luptă cu

argumentele posedă geniul naţiunii franceze: ei atacă viguros, dar sînt pierduţi dacă sînt forţaţi să poarte un război defensiv. Lucru care l-a făcut pe un om de litere să spună că Dumnezeu e tatăl tuturor sectelor, fiindcă el le dăruise tuturor acestor secte arme egale, prezentînd fiecare atît o parte bună, cît şi o parte proastă. Chestiunea aceasta referitoare la libertatea şi la predestinarea omului e mutată de Machiavelli din sfera metafizicii într-aceea a politicii, care, totuşi, e un teren cu totul străin pentru el şi care nu i-ar putea oferi hrana potrivită; căci în politică, în loc să stai să cugeţi dacă sîntem sau nu liberi, dacă norocul sau întîmplarea au sau nu putere asupra noastră, nu trebuie efectiv să te gîndeşti decît la cum să-ţi perfecţionezi inteligenţa şi prudenţa.

Norocul şi întîmplarea sînt cuvinte lipsite de sens, care, pe cît se pare, îşi datorează originea profundei ignoranţe în care zăcea lumea cînd s-au dat nume vagi efectelor ale căror cauze nu se cunoşteau.

Ceea ce numim în mod obişnuit norocul lui Cezar înseamnă de fapt toate conjuncturile care au favorizat planurile acestui ambiţios. Ceea ce înţelegem prin nenorocul lui Cato sînt nenorocirile inopinate care i s-au întîmplat, adică acele contratimpuri în care efectele au urmat atît de rapid cauzele, încît prudenţa nu a mai putut nici să le prevadă, nici să le combată.

Ceea ce înţelegem prin hazard nu s-ar putea explica mai bine ca prin jocul de zaruri. Hazardul, se zice, a făcut ca zarurile mele să arate doisprezece în loc de şapte. Pentru a descompune, din punct de vedere fizic, acest fenomen, ar trebui să ai ochi destul de buni ca să vezi felul în care au fost introduse zarurile în cornet, mişcările mîinii, mai mult sau mai puţin puternice, mai mult sau mai puţin repetate, care le fac să se învîrtească, să se rostogolească şi care imprimă zarurilor o mişcare mai vie sau mai lentă: iată cauzele care, luate în ansamblu, se numesc hazard.

Atîta timp cît nu vom fi decît oameni, adică fiinţe cu puteri foarte limitate, nu vom fi niciodată superiori faţă de ceea ce numim loviturile soartei. Odată evenimentul survenit, trebuie să răpim ce putem hazardului, însă viaţa noastră este prea scurtă pentru a ne da seama de tot, iar spiritul nostru prea îngust ca să putem pune totul la cap la cap.

Iată acum cîteva fapte care ne vor arăta cu claritate că e imposibil ca inteligenţa umană să prevadă totul. Cel dintîi este acela al luării prin

surprindere a Cremonei de către principele Eugenio, întreprindere concertată cu toată prudența imaginabilă și executată cu o vitejie infinită. Iată cum acest plan a eșuat: principele a intrat în oraș, spre dimineață, printr-un canal de scurgere a gunoaielor, pe care i l-a dechis un preot înțeles de mai-nainte cu el; ar fi ajuns negreșit să cucerească cetatea, dacă nu s-ar fi întîmplat două lucruri inopinate.

Mai întîi, un regiment helvet, care trebuia să facă exerciții chiar în acea dimineață, se afla sub arme mai devreme decît era stabilit, și îi ținu piept pînă ce și restul garnizoanei se adună. Apoi, ghidul care trebuia să-l ducă pe principe de la Vaudemont la una din porțile orașului, pe care acesta trebuia să o cucerească, greși drumul, ceea ce făcu ca acest detașament să ajungă prea tîrziu.

Cel de-al doilea eveniment despre care am vrut să vorbesc este acela al păcii pe care englezii au încheiat-o cu Franța spre sfîrșitul războiului de succesiune a Spaniei. Nici miniștrii împăratului Iosif,nici cei mai mari filosofi, nici cei mai abili politicieni n-ar fi putut bănui că o pereche de mănuși ar putea schimba destinul Europei – și totuși, chiar așa se întîmplă.

Ducesa de Marlborough îndeplinea, la Londra, funcția de Mare Doamnă a reginei Anne, în timp ce soțul ei culegea, în campaniile din Brabant, o dublă recoltă de lauri și bogății. Această ducesă susținea, grație favorii de care se bucura pe lîngă regină, partidul viteazului ei soț, iar acesta, prin victoriile sale, creditul soției lui. Partidul Tory, care li se opunea și care dorea pacea, nu avea nici o putere, în vreme ce Ducesa era atotputernică pe lîngă regină. Ea își pierdu însă această favoare, dintr-o cauză destul de frivolă: regina comandase o pereche de mănuși, iar Ducesa își comandase și ea niște mănuși în același timp; nerăbdarea de a le avea o făcu să o grăbească pe mănușăreasă să o servească înaintea reginei. În acest timp, regina își ceru mănușile comandate; o Doamnă*, care era dușmana doamnei Marlborough, o informă pe regină de tot ceea ce se petrecuse și o făcu cu atîta răutate, încît regina începu, din acel moment, să o privească pe Ducesă ca pe o favorită a cărei insolență nu o mai putea suporta. Mănușăreasa puse capac supărării reginei prin istoria cu mănușile, pe care i-o înfățișă la modul cel mai mîrșav cu putință. Această plămadă, deși puțin importantă, fu

* Doamna Mosham

suficientă ca să pună în fermentaţie toate umorile şi să asezoneze tot ce trebuie să însoţească o dizgraţie. Torii, cu mareşalul de Tallard în frunte, profitară de această afacere, care deveni pentru ei o lovitură bună dată adversarului.

Ducesa de Marlborough căzu în dizgraţie în scurt timp, şi cu ea şi partidul Whig şi acela al aliaţilor împăratului. Iată jocul celor mai grave lucruri din lume; Providenţa îşi rîde de înţelepciunea şi onorurile lumeşti: cauze frivole şi, uneori, ridicole schimbă adesea soarta unor întregi state şi monarhii.

În acest caz, meschinele intrigi ale unor femei l-au salvat pe Ludovic XIV de la un pas ce l-ar fi adus într-o situaţie din care nici înţelepciunea, nici forţele şi nici puterea sa nu l-ar fi putut scoate, şi i-a obligat pe aliaţi să facă pace fără voia lor.

Asemenea evenimente se întîmplă însă, recunosc, destul de rar, iar autoritatea lor nu e suficientă pentru a discredita cu totul prudenţa şi inteligenţa; ele sînt ca bolile care vin uneori şi strică sănătatea oamenilor, dar care nu-i împiedică să se bucure, cea mai mare parte a timpului, de avantajele unui temperament robust.

E absolut necesar, deci, ca cei care trebuie să conducă lumea să-şi cultive inteligenţa şi prudenţa; dar aceasta nu e totul, căci, dacă vor să prindă norocul, trebuie să înveţe să-şi adapteze temperamentul în funcţie de împrejurări, ceea ce este foarte greu.

Nu mă refer, în general, decît la două feluri de temperament, cel de o vioiciune plină de îndrăzneală şi acela de o lentoare circumspectă; şi cum aceste cauze morale au o cauză fizică, e aproape imposibil ca un principe să fie atît de stăpîn pe sine încît să capete, după voie, toate culorile, aidoma cameleonului. Există secole ce favorizează gloria cuceritorilor şi a acestor oameni îndrăzneţi şi întreprinzători, care par a fi născuţi pentru a face schimbări extraordinare în univers: revoluţii, războaie şi, mai ales, nu ştiu ce spirite ale ameţelii şi suspiciunii care-i fac pe suverani să se supere unii cu alţii, îi oferă unui cuceritor ocaziile de a profita de certurile lor. Pînă şi un Fernando Cortez a fost favorizat, în întreprinderea sa de cucerire a Mexicului, de războaiele civile ale americanilor.

Există şi alte vremuri, cînd lumea, mai puţin agitată, pare a nu dori să fie condusă decît cu blîndeţe, cînd nu e nevoie decît de prudenţă şi

circumspecție; un soi de calm fericit domnește în politică, venind, de obicei, după o perioadă furtunoasă: atunci sînt negocierile mai fructuoase decît luptele armate și trebuie să cîștigi cu pana de scris ceea ce n-ai putea să dobîndești cu sabia.

Pentru ca un suveran să poată profita de toate conjuncturile, ar trebui să învețe să se adapteze timpului, ca un pilot abil.

Dacă un general de armată ar fi îndrăzneț și circumspect la momentul oportun, și atîa cît trebuie, el ar fi aproape de nebiruit. Fabius îl măcina încetul cu încetul pe Hannibal, prin faptul că întîrzia cît mai mult posibil luptele; acest roman nu ignora faptul că adversarii lui cartaginezi duceau lipsă și de bani și de recruți; fără a recurge la luptă, era de ajuns, deci, să vezi liniștit cum se descompune această armată, pentru a o face să piară, ca să zicem așa, de inaniție.

Politica lui Hannibal era, dimpotrivă, să lupte; puterea sa nu era decît una ocazională și din care trebuia să obțină cu promptitudine toate avantajele posibile, în scopul de a-i conferi soliditate prin entuziasmul pe care-l imprimă toate acțiunile strălucite și vioaie, ca și prin resursele obținute din cuceriri.

Dacă, în anul 1704, Principele Elector al Bavariei și mareșalul de Talleyrand n-ar fi ieșit din Bavaria ca să înainteze pînă la Blenheim și Hoghstet, ar fi rămas stăpîni pe întreaga Suabie, căci armata aliaților, neputînd subzista în Bavaria din lipsă de hrană, ar fi fost obligată să se retragă spre Main și să se despartă. Fu, deci, o lipsă de circumspecție care s-ar fi impus în acel moment, faptul că Principele Elector a lăsat în voia soartei o bătălie pe veci memorabilă și glorioasă pentru națiunea germană, și care nu ținea decît de el ca să o păstreze. Această imprudență a fost, apoi, pedepsită prin înfrîngerea totală suferită de francezi și bavarezi, prin pierderea Bavariei și a întregului ținut aflat între Palatinatul de sus și Rhin.

De obicei nu se aduce vorba despre temerarii care au pierit, nu se vorbește decît de cei care au fost favoriții Fortunei. E la fel cum se întîmplă în cazul viselor și profețiilor; dintre o mie care au fost false, nu ne reamintim decît pe acelea, foarte puține, care s-au îndeplinit.

Conchid deci, că un popor riscă mult cu un principe îndrăzneț, că e amenințat mereu de primejdie, și că suveranul precaut, dacă nu e bun pentru

fapte de arme, pare făcut mai degrabă pentru guvernare. Unul merge la risc, celălalt însă păstrează.

Pentru ca şi unii şi ceilalţi să fie mari oameni, trebuie să apară pe lume la momentul potrivit, lucru fără de care talentele lor le sînt mai curînd dăunătoare decît profitabile. Orice om rezonabil şi mai ales aceia cărora Cerul le-a hărăzit să-i conducă pe ceilalţi ar trebui să-şi facă un plan de conduită tot atît de bine gîndit şi închegat ca o demonstraţie geometrică; urmînd întru totul un asemenea sistem, ar putea să acţioneze consecvent şi nu s-ar îndepărta niciodată de la scopul urmărit: procedînd aşa, am putea să facem ca toate conjuncturile şi toate evenimentele să vină în sprijinul planurilor noastre, ca totul să concureze la realizarea proiectelor pe care le-am gîndit.

Dar cine sînt aceşti principi de la care noi pretindem atîtea calităţi rare? Nu sînt decît nişte oameni şi ar fi adevărat să spunem că le e imposibil, conform naturii lor, să facă faţă atîtor îndatoriri; mai uşor s-ar putea găsi Phoenixul poeţilor şi unităţile metafizicienilor decît omul lui Platon. E drept că popoarele se mulţumesc cu eforturile pe care le fac suveranii lor ca să atingă perfecţiunea. Cei care vor reuşi mai bine vor fi aceia care se vor îndepărta mai mult decît ceilalţi de Principele lui Machiavelli. E drept să li se suporte defectele cînd ele sînt contrabalansate de frumoase calităţi sufleteşti şi bune intenţii; trebuie să ne amintim mereu că nimic nu e perfect pe lume şi că nici un om nu e ocolit de greşeală şi slăbiciune. Ţara cea mai fericită este aceea în care indulgenţa reciprocă dintre suveran şi supuşii săi revarsă asupra societăţii acea blîndeţe fără de care viaţa devine o povară, iar lumea o vale a nenorocirilor, în loc să fie un teatru al plăcerilor.

CAPITOLUL XXVI

[Despre diferitele feluri de negocieri şi despre motivele care pot fi considerate juste pentru a purta un război]

Am văzut, în această lucrare, falsitatea raţionamentelor prin care Machiavelli a vrut să ne înşele, prezentîndu-ne nişte scelerați sub masca unor mari personalităţi.

Am făcut ce mi-a stat în putinţă pentru a smulge crimelor veşmîntul virtuţii, în care Machiavelli le drapase, şi pentru a scoate lumea din eroarea în care se află multe persoane, în privinţa politicii principilor.

Regilor le-am arătat că adevărata politică înseamnă a-şi depăşi supuşii în virtute, pentru a nu se vedea obligaţi să condamne la alţii ceea ce autorizează la propria lor persoană. Am spus că nu sînt suficiente faptele strălucite pentru a-şi face o bună reputaţie, ci este nevoie de acţiuni care să urmărească fericirea oamenilor.

Voi adăuga, la toate acestea, două consideraţii; una priveşte negocierile, iar cealaltă motivele pe care le putem considera juste pentru a declanşa un război.

Miniştrii principilor la Curţile străine sînt un fel de spioni privilegiaţi, care veghează asupra conduitei suveranilor la care sînt trimişi; ei trebuie să le descopere planurile, să le înţeleagă demersurile, să le prevadă acţiunile pentru a-şi putea informa stăpînii la timp. Obiectul principal al misiunii lor este de a strînge legăturile de prietenie între suverani; dar în loc să fie artizanii păcii, ei sînt adesea unelte ale războiului. Aceştia folosesc linguşirea, viclenia şi seducţia pentru a smulge miniştrilor secretele statului: îi cîştigă pe cei slabi cu abilitatea lor, pe cei orgolioşi cu vorbe, pe cei interesaţi cu daruri: pe scurt, ei fac, uneori, tot răul de care sînt capabili, căci pot păcătui din datorie şi sînt siguri că nu vor fi pedepsiţi.

Împotriva artificiilor acestor spioni, principii trebuie să-şi ia măsurile necesare. Cînd obiectul negocierii e mai important, principii trebuie să analizeze cu atenţie conduita miniştrilor lor, ca să afle dacă vreo ploaie a Danaei nu va fi înmuiat cumva austeritatea virtuţii lor.

În vremurile de criză, cînd se duc tratative în vederea alianţei, este necesar ca prudenţa suveranilor să fie mai vigilentă decît de obicei. Ei trebuie să analizeze cu atenţie natura lucrurilor pe care le pot permite, ca să-şi poată îndeplini angajamentele.

Un tratat gîndit sub toate aspectele, calculat în privinţa tuturor consecinţelor este cu totul altceva decît atunci cînd ne mulţumim a-l privi în linii mari. Ceea ce apare drept un real avantaj se dovedeşte, la o examinare mai de aproape, un mizerabil paliativ, care ar duce la ruinarea statului. La aceste precauţii trebuie adăugată grija de a clarifica foarte bine termenii

tratatului, şi un gramatician scrupulos trebuie să preceadă întotdeauna pe politicianul abil, pentru a nu lăsa loc unei discrepanţe frauduloase între cuvinte şi spiritul tratatului.

Ar trebui să se facă, în politică, o antologie cu toate greşelile pe care principii le-au comis din prea multă grabă, o antologie care să folosească celor care vor să încheie tratate sau alianţe: în timpul care le-ar trebui ca s-o citească, ei ar putea face nişte reflecţii care n-ar fi decît salutare.

Nu toate negocierile se fac prin miniştri acreditaţi; adesea sînt trimise persoane fără caracter într-un al treilea loc, unde fac propuneri cu atît mai multă libertate, cu cît nu-şi expun mai deloc stăpînul. Preliminariile ultimei păci între Împărat şi Franţa s-au încheiat în acest mod, fără ştirea Imperiului şi a Puterilor Maritime: înţelegerea s-a făcut la un conte*, ale cărui pămînturi se află pe malul Rhinului.

Victor Amedée, principele cel mai abil şi cel mai prefăcut din vremea sa, stăpînea mai bine ca oricine arta de a-şi disimula planurile. Europa a fost înşelată de mai multe ori de rafinamentul vicleniilor sale; printre altele, atunci cînd mareşalul de Catinat, în haine de călugăr şi sub pretextul că lucrează la salvarea acestui suflet regal, l-a scos pe principe din partida Împăratului şi a făcut din el un prozelit al Franţei. Negocierea dintre rege şi general a fost condusă cu atîta dexteritate, încît alianţa dintre Franţa şi Savoia, care urmă, a apărut în ochii Europei ca un fenomen inopinat şi ieşit din comun.

Nu pentru a justifica procedeul lui Victor Amedée am propus regilor exemplul său, departe de mine gîndul acesta, n-am vrut să laud în conduita lui decît abilitatea şi discreţia, care, atunci cînd se folosesc într-un scop cinstit, sînt calităţi absolut necesare pentru un suveran.

Este o regulă generală că trebuie alese spiritele cele mai ascuţite pentru a fi folosite la negocierile dificile; este nevoie de persoane nu numai şirete, pricepute la intrigi, abile, pentru a se băga peste tot, dar care să aibă şi privirea îndeajuns de scrutătoare pentru a citi, în fizionomiile altora, secretele inimii, pentru ca nimic să nu scape înţelegerii lor şi ca totul să li se dezvăluie prin forţa judecăţii proprii.

---

* La contele de Neuwied.

Nu trebuie însă să se abuzeze de viclenie şi iscusinţă, ele sînt precum condimentele care, folosite în exces la mîncăruri, îşi pierd pînă la urmă gustul picant, pe care un cer al gurii obişnuit cu ele nu-l mai simte.

Din contră, probitatea este utilă oricînd, ea seamănă cu alimentele simple şi naturale care convin tuturor temperamentelor şi care fac trupul robust, fără să-i dăuneze.

Un prinţ a cărui corectitudine va fi cunoscută se va bucura mereu de încrederea Europei; va fi fericit fără să înşele şi puternic numai prin virtute. Pacea şi fericirea unui stat formează un centru unde se întîlnesc toate căile politicii, şi acesta trebuie să fie scopul tuturor negocierilor sale.

Liniştea Europei se întemeiază, în principal, pe menţinerea acestui înţelept echilibru, prin care forţa superioară a unei monarhii este contrabalansată de puterea reunită a cîtorva alţi suverani. Dacă ar lipsi acest echilibru, s-ar putea întîmpla o revoluţie universală, prin care o nouă monarhie s-ar instaura peste statele răvăşite ale principilor deveniţi slabi din pricina neînţelegerilor dintre ei.

Politica principilor Europei pare, deci, a pretinde ca ei să nu neglijeze nicicînd alianţele şi tratatele prin care aceştia pot egala forţele unei puteri ambiţioase; dar trebuie să se ferească de cei care vor să semene neînţelegerea şi zîzania între ei. Să ne amintim de acel consul, care, pentru a arăta cît de necesară este unirea, a prins un cal de coadă şi a făcut în van efortul de a i-o smulge; însă, cînd a luat-o fir cu fir, a reuşit cu uşurinţă. Această lecţie se potriveşte şi unor suverani din zilele noastre, nu numai legionarilor romani: doar unirea îi poate face de neînvins şi are şanse de a menţine pacea şi liniştea în Europa.

Lumea ar trăi fericită dacă n-ar exista alte mijloace decît negocierile pentru a menţine justiţia şi a restabili pacea şi buna armonie între naţiuni. S-ar putea folosi argumentele în locul armelor şi s-ar ajunge doar la certuri, nu şi la omor. O rea necesitate obligă însă principii să recurgă şi la o cale mult mai crudă; există împrejurări cînd libertatea poporului trebuie apărată cu armele, cînd trebuie obţinut prin violenţă ceea ce nedreptatea refuză blîndeţii, cînd suveranii trebuie să salveze cauza naţiunii lor în focul bătăliei. Într-un caz ca acesta se afirmă ca adevărat paradoxul că un război bun asigură şi întăreşte o pace bună.

Războiul este drept sau nedrept în funcţie de motivul lui. Pasiunile şi ambiţia principilor le acoperă adesea ochii şi le pictează, în culorile cele mai avantajoase, acţiunile cele mai violente. Războiul este o soluţie extremă, de aceea nu trebuie să recurgi la el decît cu precauţie şi în cazuri disperate, şi să te gîndeşti bine dacă îl faci purtat de o iluzie, din orgoliu, sau dintr-un motiv solid şi indispensabil.

Există războaie defensive şi, fără îndoială, acestea sînt cele drepte.

Există războaie din interes, pe care regii sînt obligaţi să le facă, pentru a menţine ei înşişi drepturile care li se contestă; ei pledează cu arma în mînă, şi bătăliile decid în privinţa validităţii argumentelor lor.

Există războaie din precauţie, pe care principii fac bine că le poartă. Ele sînt, într-adevăr, ofensive, dar nu sînt, pentru aceasta, mai puţin drepte. Cînd grandoarea excesivă a unei Puteri este gata să se reverse şi ameninţă să înghită lumea, este prudent să-i opui diguri şi să opreşti cursul furtunos al unui torent, atîta timp cît îl mai poţi stăpîni. Vezi că se adună nori, se apropie furtuna, fulgerele o vestesc. Suveranul pe care acel pericol îl ameninţă, neputînd face faţă singur vijeliei, se va uni, dacă este înţelept, cu toţi aceia pe care acelaşi pericol îi pune în aceeaşi situaţie. Dacă regii Egiptului, Siriei, Macedoniei s-ar fi aliat împotriva puterii romane, niciodată aceasta n-ar fi putut înfrînge aceste imperii; o alianţă înţelept concertată şi un război energic purtat ar fi făcut să eşueze aceste proiecte ambiţioase, a căror împlinire a îngenunchiat universul.

Este prudent să preferi răul mai mic răului mai mare, după cum prudent este să alegi calea cea mai sigură, excluzînd-o pe aceea care e nesigură.

Este, deci, mai bine ca un principe să se angajeze într-un război ofensiv, atunci cînd poate opta între ramura de măslin şi cununa de lauri, decît să aştepte vremuri disperate, cînd o declaraţie de război nu va putea amîna decît cu cîteva momente sclavia şi ruina sa.

Maxima că este mai bine să înlături, decît să fii înlăturat conţine un adevăr: oamenii mari au avut de cîştigat cînd au făcut uz de forţă înainte ca duşmanii să fi întreprins ceva care să le lege mîinile şi să le distrugă puterea.

Mulţi principi au fost angajaţi, prin tratate, în războaiele aliaţilor, fiind astfel obligaţi să le furnizeze un număr de trupe auxiliare. Cum suveranii n-ar putea să să lipsească de alianţe, deoarece nu este vreunul în Europa care să se poată susţine prin propriile forţe, ei se angajează să-şi dea ajutor reciproc

în caz de nevoie, ceea ce contribuie la siguranța lor, la menținerea lor. Evenimentul decide care dintre aliați culege roadele alianței, o ocazie fericită favorizînd, uneori, una dintre părți; o conjunctură puternică ajută cealaltă parte contractantă, altă dată. Onestitatea și înțelepciunea lumii cer, deci, tuturor principilor să respecte cu religiozitate angajamentele dintr-un tratat și să le îndeplinească chiar cu unele scrupule, cu atît mai mult cu cît, prin alianțe, protecția este mai eficace și pentru popoarele lor.

Toate războaiele, așadar, care nu vor avea alt scop decît alungarea uzurpatorilor, menținerea drepturilor legitime, garantarea libertății oamenilor, evitarea opresiunilor și a violențelor celor ambițioși, vor fi în conformitate cu dreptatea. Suveranii care duc astfel de războaie n-au să-și reproșeze sîngele vărsat; necesitatea îi face să acționeze; și, în asemenea împrejurări, războiul este o nenorocire mai mică decît pacea.

Acest subiect mă face, în mod firesc, să vorbesc despre principii care, printr-un negoț de neimaginat în antichitate, fac trafic cu sîngele poporului lor: curtea aceasta este ca un tîrg, unde trupele sînt vîndute celor care oferă bani mai mulți.

Menirea soldaților este să-și apere patria; a-i închiria altora, cum ai vinde cîini și tauri pentru lupte, mi se pare a perverti, în același timp, scopul negoțului și al războiului. Se spune că nu este permis să vinzi lucruri sfinte: Oh! ce este mai sfînt ca sîngele oamenilor?

În ceea ce privește războaiele religioase, dacă sînt războaie civile, acestea sînt aproape toate urmarea imprudenței suveranului, care a greșit favorizînd o sectă în detrimentul altora, care a restrîns prea mult sau, mai cu seamă, a dat greutate certurilor dintre părți, care nu sînt decît niște scîntei atunci cînd suveranul nu se amestecă, dar devin flăcări cînd el le ațîță.

A menține o guvernare civilă cu fermitate, a lăsa fiecăruia libertatea conștiinței, a fi tot timpul Rege și niciodată a nu face pe Preotul este mijlocul cel mai sigur de a feri țara de furtunile pe care spiritul dogmatic al teologilor caută întotdeauna să le stîrnească.

Războaiele religioase în afara țării sînt culmea injustiției și a absurdității. A pleca de la Aix-la-Chapelle pentru a merge să-i convertești pe saxoni, cu sabia în mînă, asemeni lui Carol cel Mare, ori a echipa o flotă pentru a te duce să propui Sudanului sau Egiptului să se creștineze, sînt întreprinderi foarte stranii. Furia cruciadelor a trecut; să dea Domnul să nu mai reînvie niciodată!

Războiul, în general, naşte atîta nenorocire, rezultatul lui e atît de nesigur, iar urmările sînt atît de dezastruoase pentru o ţară, că principii nu vor putea reflecta niciodată îndeajuns înainte de a se angaja în el. Violenţele pe care trupele le comit într-o ţară duşmană sînt nimic în comparaţie cu nenorocirile care se abat în mod direct asupra statelor principilor care intră în război; a duce un război este un act atît de grav şi de o aşa mare importanţă, încît este uimitoare uşurinţa cu care atîţia regi au luat această hotărîre.

Sînt convins că, dacă monarhii ar vedea tabloul adevărat şi exact al mizeriilor pe care le aduce asupra oamenilor o singură declaraţie de război, n-ar fi insensibili. Imaginaţia lor nu este destul de vie pentru a le putea reprezenta, pe viu, suferinţele pe care ei nu le-au cunoscut niciodată şi de care condiţia lor îi pune la adăpost: cum ar simţi ei impozitele care-i copleşesc pe oameni? privaţiunea tineretului ţării, pe care o suportă recruţii? acele maladii contagioase care devastează armatele? ororile luptelor şi asediile, încă mai ucigătoare? suferinţa răniţilor, cărora sabia duşmană le-a retezat cîte unul din membre, singurele instrumente ale muncii şi existenţei lor? durerea orfanilor, care au pierdut, prin moartea tatălui, singurul sprijin al sărăciei şi neputinţei lor? pierderea atîtor oameni utili statului, pe care moartea i-a secerat înainte de vreme?

Principii, care există pe lume doar pentru a-i face pe oameni fericiţi, ar trebui să se gîndească bine înainte de a-i expune, pentru cauze frivole şi deşarte, la tot ceea ce este mai înspăimîntător pentru omenire.

Suveranii care-şi privesc supuşii ca pe nişte sclavi, îi expun fără milă, îi privesc murind, fără regrete; dar principii care-i consideră pe oameni egalii lor, care văd poporul ca pe un corp în care ei sînt inima, sînt zgîrciţi cu sîngele supuşilor.

Îi rog pe suverani, la sfîrşitul acestei cărţi, să nu fie ofensaţi de libertatea cu care le vorbesc; scopul meu este de a spune adevărul, de a îndemna la virtute, de a nu flata pe nimeni. Buna părere pe care o am despre principii care domnesc astăzi în lume mă face să-i consider demni de a auzi adevărul. N-am avea curajul să-l spunem unor Nero, Alexandru VI, Cezar Borgia, Ludovic XI; graţie Cerului, nu mai avem asemenea oameni printre suveranii Europei şi este cel mai frumos elogiu pe care li-l facem, spunînd că îndrăznim a blama răspicat, în faţa lor, toate viciile care degradează regalitatea şi care sînt contrare sentimentelor de umanitate şi de dreptate.

Benito Mussolini

PRELUDIU

la *PRINCIPELE* lui MACHIAVELLI

Traducere de Lăcrămioara PETRESCU

PRELUDIU

Lui Machiavelli

Într-o zi, mi-a sosit din Imola vestea unui dar: o spadă avînd gravată pe ea maxima lui Machiavelli: „Nu cu vorbe se păstrează statele." Faptul avu darul de a-mi curma ezitările şi de a mă face, pe loc, să aleg subiectul pe care vi-l propun astăzi.

Aş putea să-l formulez astfel: *Comentariu* din 1924 la *Principele* lui Machiavelli, la cartea pe care aş numi-o *Vade-mecum al omului de stat.*

Trebuie să adaug, din datorie pentru probitatea intelectuală, că această lucrare se sprijină, după cum se va vedea, pe o bibliografie restrînsă. Am recitit cu atenţie *Principele* şi restul operei marelui Secretar, dar n-am avut nici timpul, nici voinţa să citesc tot ce s-a scris despre Machiavelli în Italia şi în restul lumii.

Am vrut să pun cît mai puţini intermediari, vechi sau noi, italieni sau străini, între Machiavelli şi mine, pentru a nu influenţa contactul direct între doctrina lui şi experienţa mea, între cunoştinţele lui despre oameni şi lucruri şi propriile-mi cunoştinţe, între practica lui de guvernare şi a mea. Ceea ce am onoarea să vă citesc nu este, deci, o disertaţie academică, rece, plină de citate; este mai curînd o dramă, dacă putem considera – cum sînt înclinat să cred – sub un anume aspect dramatic, încercarea de a arunca puntea spiritului peste prăpastia generaţiilor şi a evenimentelor.

Nu voi spune nimic nou.

Întrebarea este: Ce mai rămîne viu în *Principele*, după patru secole? Mai pot avea, oare, sfaturile lui Machiavelli vreo utilitate pentru conducătorii statelor moderne? Valoarea sistemului politic din *Principele* este, oare, circumscrisă epocii în care a fost scrisă cartea şi, deci, în mod necesar limitată şi în parte caducă? Ori, dimpotrivă, este universală şi actuală, mai ales actuală?

Voi răspunde acestor întrebări. Afirm că doctrina lui Machiavelli este mai vie astăzi decît acum patru sute de ani, deoarece, dacă formele exterioare ale existenţei noastre s-au schimbat foarte mult, nu s-au produs modificări profunde în spiritul oamenilor şi al popoarelor.

Dacă politica este arta de a guverna, de a orienta, utiliza, educa pasiunile oamenilor, egiosmul, interesele lor – pentru scopuri generale, care depăşesc aproape întotdeauna viaţa individuală, deoarece sînt proiectate în viitor; dacă aceasta înseamnă politica, nu este nici o îndoială că elementul fundamental al acestei arte este omul. De aici trebuie să plecăm. Ce reprezintă oamenii în sistemul politic al lui Machiavelli? Ce părere are el despre oameni? Este optimist, sau pesimist? Şi cînd vorbim despre ei, trebuie să înţelegem cuvîntul în sensul restrîns de oameni, de italieni, pe care Machiavelli îi cunoştea şi îi privea ca pe contemporanii lui, sau în sensul de oameni – dincolo de timp şi spaţiu, sau, ca să folosesc o expresie din jargonul şcolii, „sub unghiul eternităţii”?

Mi se pare că, înainte de a proceda la o analiză mai atentă a sistemului politic al lui Machiavelli, aşa cum apare el concentrat în *Principele*, este bine să vedem exact ce concepţie avea Machiavelli despre oameni în general şi, poate, despre italieni în special. Or, ceea ce reiese clar, chiar la o lectură superficială a *Principelui*, este pesimismul profund al lui Machiavelli în faţa naturii umane. Ca toţi aceia care au avut ocazia unor continue şi diverse relaţii cu semenii lor, Machiavelli dispreţuieşte oamenii şi are plăcerea de a ni-i prezenta – cum voi arăta – în aspectele cel mai negative şi mai îngrozitoare.

După Machiavelli, oamenii sînt josnici, mai legaţi de bunuri decît de propriul sînge, întotdeauna gata să-şi schimbe sentimentele şi pasiunile. În capitolul al XVII-lea din *Principele*, Machiavelli se exprimă astfel: „Căci se poate spune că oamenii sînt în general ingraţi, schimbători, ascunşi, laşi,

interesaţi; cînd le faci un bine, dar nu ai nevoie de ei, sînt cu tine, îţi oferă totul: sîngele, averea, viaţa, copiii; dar cînd le ceri ceva, se revoltă... Iar principele care a mizat pe cuvîntul lor, fără a-şi lua alte măsuri de precauţie, se prăbuşeşte. Oamenii se tem mai puţin de a-l ofensa pe cel care se face iubit, decît pe cel care se face temut, deoarece dragostea este menţinută de recunoştinţă, pe care josnicia lor o spulberă de îndată ce găsesc, astfel, un avantaj; în timp ce teama se bazează pe frica de pedeapsă, ce nu-i părăseşte nicicînd."

În privinţa egoismului oamenilor, iată ce găsesc în *Scrieri diverse*: „Oamenii plîng un lucru pierdut mai mult decît moartea unui frate sau a unui tată, deoarece moartea poate fi uneori uitată, dar averea, niciodată. Motivul este simplu: fiecare ştie că o schimbare în Stat nu-i poate învia fratele, dar îi poate foarte bine restitui bunurile pierdute." Iar în capitolul al III-lea din *Discursuri*: „Aşa cum o demonstrează toţi cei care au tratat despre viaţa publică şi cum o arată atîtea exemple din orice istorie, este necesar, pentru oricine organizează o republică şi-i stabileşte legile, să plece de la ideea că toţi oamenii sînt răi şi dau curs malignităţii sufletului lor ori de cîte ori o pot face liber... Oamenii nu fac niciodată binele decît din necesitate, dar cînd este prea multă libertate, dintr-o dată totul cade în dezordine şi confuzie."

Aş putea continua cu citatele, dar nu este nevoie. Fragmentele pe care le-am prezentat sînt suficiente pentru a demonstra că aprecierea pesimistă a oamenilor nu este accidentală, ci fundamentală în spiritul lui Machiavelli. Ea se află în toate operele lui, reprezentînd o convingere sigură şi amară. Trebuie să ţinem cont de acest punct de plecare, esenţial pentru a urmări toate dezvoltările succesive ale gîndirii lui Machiavelli. Este, de asemenea, evident că acesta, judecînd oamenii cum o făcea, nu-i avea în vedere doar pe aceia din timpul lui, florentini, toscani, italieni care au trăit între secolele al XV-lea şi al XVI-lea, ci pe oameni în general, fără graniţe în spaţiu sau în timp.

S-a scurs mult timp de atunci; dar dacă mi-ar fi permis să-i judec pe semenii şi pe contemporanii mei, n-aş putea nicicum atenua judecata lui Machiavelli. Dimpotrivă, poate ar trebui chiar s-o înăspresc.

Machiavelli nu se înşeală şi nu-l înşeală pe principe. Antiteza dintre principe şi popor, dintre stat şi individ, el o consideră fatală. Ceea ce s-a

numit utilitarism, pragmatism, cinism machiavelic decurge din această poziție inițială. Cuvîntul *principe* trebuie înțeles în sensul de *stat*. În concepția lui Machiavelli, principele este statul. În timp ce oamenii, împinși de egoism, tind către inerție socială, statul reprezintă o organizare și o limitare. Individul tinde în permanență să evadeze, să nu se supună legilor, să nu plătească impozite, să nu meargă la război. Puțini sînt aceia – eroi sau sfinți – care-și sacrifică propriul eu pe altarului statului; toți ceilalți sînt, virtual, împotriva statului.

Revoluțiile din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea au încercat să rezolve acest conflict care stă la baza oricărei organizări sociale publice, prezentînd puterea drept o emanație a voinței libere a poporului. Nu este decît o ficțiune, o iluzie!

Mai întîi, pentru că poporul n-a fost niciodată definit. Ca entitate politică, este una pur abstractă. Unde începe el, unde se sfîrșește? Nimeni nu știe. Calificativul de suveran, aplicat poporului, este o tragică glumă.

Poporul are cel mult delegați, dar niciodată el nu poate exercita vreo suveranitate. Sistemele reprezentative aparțineau mai mult mecanicii decît moralei. Chiar în țările în care aceste mecanisme, după secole de-a rîndul, au atins gradul maxim de funcționare, există ore solemne în care poporul nu mai este întrebat nimic, deoarece răspunsul lui ar fi fatal: i se smulg coroanele de carton ale suveranității – bune pentru timpuri normale – și i se ordonă, pur și simplu, să accepte o revoluție, să accepte o pace, să meargă la război. Nu-i mai rămîne atunci poporului decît un monosilab pentru a confirma și a se supune.

Suveranitatea acordată poporului este retrasă tocmai în momentele în care el ar putea avea nevoie de ea. Suveranitatea îi este lăsată doar cînd este inofensivă, sau considerată astfel, adică în momentele de administrație obișnuită. Vă imaginați un război proclamat prin referendum? Referendum-ul este perfect, de pildă, în chestiunea alegerii locului cel mai potrivit pentru amplasarea fîntînii satului. Cînd însă în joc sînt interesele supreme ale unui stat, atît guvernările ultrademocrate, cît și celelalte se feresc să le lase la judecata poporului.

Chiar în acele regiuni confecționate de Enciclopedie – care păcătuiau, prin Rousseau, printr-un exces incomensurabil de optimism – conflictul

subzistă, deci, imanent, între forța organizată a statului și dispersarea indivizilor și a grupărilor.

Regimuri fondate exclusiv pe consimțămîntul popular n-au existat nicicînd, nu există și nu vor exista probabil niciodată. Cu mult timp înaintea cunoscutului meu articol *Forță și consimțămînt,* Machiavelli scria în *Principele*: *„De aici faptul că profeții triumfă cînd sînt înarmați și sucombă cînd sînt neînarmați.* Oamenii fiind, prin natura lor, schimbători, este ușor să-i convingi de un lucru, dar este greu să-i menții în această convingere. De aceea este bine să se organizeze totul în așa fel, încît atunci cînd ei nu mai cred, să-i poți face să creadă cu forța. Moise, Cyrus, Tezeu, Romulus n-ar fi putut impune mult timp respectarea legilor lor, dacă n-ar fi fost înarmați".

ADDENDA

Obiectul *Discursurilor* lui Machiavelli îl constituie *morala Istoriei*, aşa cum îi apare gînditorului la parcurgerea Cărţilor ei, dintre care una, cea a lui Titus Livius, îi îngăduie o reflecţie mai îndelungată. *Discursul* este materia chintesenţială, revelare, adică, a sensului istoriei şi a învăţămintelor pe care *cel luminat* poate să le extragă din cunoaşterea ei. Deloc întîmplătoare, astfel, devine situarea instanţei interpretative în raport cu evenimentele în sine, dar şi cu Textul care le conţine, opera lui Titus Livius, deoarece acest sistem amplificat de referinţe oferă, dincolo de perspectiva timpului, o paradigmă a acţiunii umane în genere. Pentru Machiavelli, care îşi propune în primul rînd avansarea unei morale practice, discursul fiind *orientat*, pragmatic, către aceia care îşi asumă un rol în guvernarea destinelor unor ţări, istoria este avertisment: „Este uşor ca, printr-o studiere atentă a trecutului, să prevezi ceea ce se va întîmpla într-o republică, iar atunci, trebuie ori să te serveşti de modalităţile puse în practică de predecesori, ori, dacă acestea nu pot fi găsite, să le imaginezi după analogia evenimentelor". (I, 39) Din nefericire, această lecţie a trecutului, care ne învaţă că istoria se repetă, autocitîndu-se, este ignorată adesea tocmai de către cei care deţin Puterea: „Această aplecare asupra trecutului este neglijată de majoritatea oamenilor, ori, pur şi simplu, este mai presus de înţelegerea lor; dacă unora le este dat să prevadă consecinţele [unor acte], aceia nu sînt niciodată cei care guvernează; astfel se pot vedea reapărînd aceleaşi greşeli, urmate de aceleaşi consecinţe." (*ibid.*)

Discursul îşi ipostaziază, astfel, emiţătorul, pe gînditorul care, oferind o analogie lucidă a evenimentelor exemplare, emite sentenţia, pentru a feri de eşecuri pe principe şi pe toţi aceia dispuşi să-l urmeze în demonstraţia lui. Este interesant cum această *citire* a faptelor istoriei se sprijină deopotrivă pe „înţelepciunea veche", condensată în maxime („oamenii sînt îndureraţi de răul abătut asupră-le, dar se leapădă de bine" I, 37), *verificată* în timp („De fiecare dată cînd oamenii nu au

a se bate dintr-o necesitate, ei se bat din ambiţie. Această pasiune este atît de puternică, încît nu-i părăseşte niciodată, oricare ar fi rangul lor" *ibid.*), dar şi pe examinarea resorturilor psihologice care concură la adoptarea acestor atitudini: „Iată şi raţiunea lor: natura ne-a creat cu facultatea de a rîvni orice şi cu neputinţa de a obţine totul, în aşa fel încît, dorinţa fiind întotdeauna mai puternică decît mijloacele de care dispunem rezultă dezgustul pentru ceea ce avem şi nemulţumirea de sine. De aici se naşte dorinţa de schimbare." (I, 37) Pentru Machiavelli, „aceasta este, în cîteva cuvinte, istoria poporului roman." (*ibid.*)

Autorul *Discursurilor* operează, după caz, cu o remarcabilă *capacitate empatică,* în capitolul despre *conspiraţii,* analizînd psihologia aceluia ce va recurge la complot („o vom demonstra *în locul lui*", III, 6). Cu aceeaşi capacitate va arăta şi calea optimă, pentru principe, de a evita situaţia frustrantă, generatoare de asemenea acţiuni. Alteori, cu o perfectă logică binară (ori/ ori), fie că este vorba de atingerea cauzelor unui eveniment (mai mult sau mai puţin important), fie că se iau în calcul soluţiile posibile la un moment dat, oferă soluţii pentru ieşirea din impas. Privită sub acest aspect, această operă a lui Machiavelli, ca şi *Principele,* se constituie şi într-o alternativă a istoriei.

Publicăm acum, pentru prima dată în versiune românească, o replică, evident tendenţioasă, la *Principele* lui Machiavelli, dată de Frederic al II-lea, rege al Prusiei, între 1740 şi 1786, în plin veac al luminilor. Cea dintîi ediţie a apărut în limba franceză, cum şi fusese redactată, la Haga, în 1740, într-o formă corijată şi prefaţată de Voltaire. În ce termeni şi-ar fi compus Frederic replica dată lui Machiavelli, dacă ar fi scris-o nu în 1740, anul plin de optimism al ridicării la tron, ci spre sfîrşitul carierei regale, adică în pragul revoluţiei franceze, e o problemă deschisă meditaţiei.

Traducerea noastră s-a făcut după ediţia *Examen du „Prince" de Machiavel*, Ed. Henri-Albert Gosse (Genève), 1759. Ediţia era prefaţată de Amelot de la Houssaye, autor al versiunii franceze a *Principelui*. Ediţia publica, în formă juxtapusă, pe capitole, *Principele* şi Anti-Machiavel, eseul lui Frederic al II-lea.

În 1740, Voltaire motiva apariţia textului pe care i-l încredinţase princiarul său prieten, „prea tînăr" în anii cînd concepuse eseul. Intenţia declarată era aceea de a face publice lecţiile pe care Frederic şi le-a dat lui însuşi, dar care, fiind pline de virtuţi, merită să fie cunoscute de toţi regii, dacă ele „ar putea fi sursa fericirii oamenilor". De presupus că în subtextul, cel puţin al ultimei consideraţii, se poate citi maliţia de marcă specific voltaireană. Ceea ce pluseazăîn favoarea tînărului autor cu mentalitate germanică e răscumpărat prin ironie, cum se întîmplă într-o

frază în care Voltaire afirmă că eseul lui Frederic e mult mai bine scris decît cel al lui Machiavelli şi „e o fericire pentru speţa umană că, în fine, virtutea a fost mai bine ornată decît viciul".

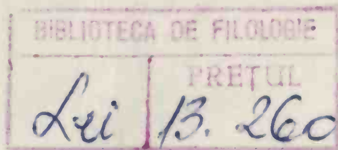
Întrucît în carte – spune Voltaire – se conţin mai curînd „reflecţiiii asupra lui Machiavel decît contra lui Machiavel" a dat titlul: *Anti-Machiavel, ou Essai critique sur le „Prince" de Machiavel.* Voind să protejeze imaginea lui Frederic, Voltaire a intervenit în text, corijînd erori de limbă sau de istorie, suprimînd cu prudenţă afirmaţii brutale, lipsite de nuanţă sau de-a dreptul frivole, adăugînd sau rezumînd anumite pasaje. Ar fi schimbat prea mult aspectul textului dacă încerca să elimine sau să corecteze prea numeroasele *fallacia extra dictionem*, pe care şi noi le-am descoperit. Nu o dată, Frederic respinge idei ce nu fuseseră discutate de Machiavelli, după cum accentuează greşit termenii unor raţionamente. Voltaire prezenta eseul ca un „antidot" la „otrava lui Machiavel". Nici nu putea fi altfel cotată corectitudinea aproape mecanică şi convenţional-morală a lui Frederic. Întrucît acesta din urmă a construit „combaterea", păstrînd sistematic numerotarea capitolelor din *Principele*, sugerăm că o lectură prin confruntare (afirmaţie-negaţie) ar fi mai profitabilă. S-ar releva astfel, imediat, noima „dialogului" între un italian, om de rînd cu funcţii în stat şi inteligenţă politică, şi un german născut în purpură regală, despărţiţi, în plus, prin două secole de istorie. Publicate alături, cele două texte se deschid receptării comparate şi libere de orice constrîngeri.

*

* *

Anexăm volumului, de asemenea, într-o primă traducere în limba română, prefaţa Ducelui B. Mussolini la *Principele*, după ediţia: Machiavel, *Le Prince*, Hellen et Sergent Editeurs, Paris, 1928. Prefaţa, care fusese iniţial o conferinţă, vorbeşte, din perspectivă italiană, despre actualitatea doctrinei secretarului florentin.

Lăcrămioara PETRESCU

fază în care Machiavelli [illegible] că cazul lui Frederic e [illegible] decât cel al lui Machiavelli [illegible] prefața amintită [illegible]

[illegible] în care — spune Voltaire — [illegible] Machiavel [illegible] Frederic [illegible] Machiavelli [illegible] Principele [illegible] politică [illegible] Publicate [illegible] despărțite, în plus, prin două secole de [illegible]

Anexăm volumului, de asemenea, într-o nouă traducere în limba română, prefața Ducelui de Nivernois la Principele lui Machiavel, La Haye, [illegible] 1923 [illegible]

[illegible]

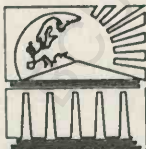
În colecția CIVITAS a apărut:

Benjamin Constant, *Despre libertate la antici și moderni*

în pregătire:

Raoul Girardet, *Mituri și mitologii politice*
Jean-William Lapierre, *Viață fără stat?*
Friederich A. von Hayek, *Constituția libertății*

Lectori: Anton CARPINSCHI şi Lucian DÎRDALĂ
Coperta: Robert MOLLNER
Tehnoredactor: Nadia MOLLNER
Bun de tipar: 1996 · *Apărut:* 1996 · Format 1/16 (61 x 86)

PRINTED IN ROMANIA · Tiparul executat la Imprimeria
Institutului European pentru Cooperare Cultural-Ştiinţifică Iaşi ·
str. Cronicar Mustea nr. 17 C.P. 161 · Cod 6600
☎ 032/127311 · Fax: 032/230197

Principele a făcut din Machiavelli un nemuritor, răsplătindu-l pentru ideea de a fi dat cea mai concentrată şi realistă carte de antropologie politică. Pretutindeni unde a domnit libertatea de spirit, el a fost înţeles şi comentat. Toţi monarhii au citit *Principele*. De la faimoasa Christina, protectoarea lui Descartes şi regină a Suediei între 1632 şi 1654, au rămas însemnări marginale pe o ediţie franceză a cărţii, mărturie autografă a lecturii interesate, cum se poate vedea în prezenta ediţie.

Frederic II, rege al Prusiei în secolul luminilor (1740–1786), a combătut *Pincipele*, teoretic, dar nu şi în practica regalităţii. Replica lui, pe cît de rafinată, tot pe atît de evident defensivă, se poate citi în *Anti–Machiavel*, acum, pentru prima dată, tradusă în limba română.

Elvira Sorohan

INSTITUTUL EUROPEAN

ISBN 973-586-020-1
Pe copertă: Tudor Pătraşcu, *Măştile puterii*, 1996

13 000 lei
260 TL
TOTAL 13 260 lei